

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады. № 6 (142) ноябрь-декабрь 2008 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Культура эм Информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2008

МАДАЧИЯТЫБЫЗЧЫ БАЙРАТЪЫ

«Балкария» кырал фольклор-этнография тепсеу ансамбль кыралгъанлы 20 жыл болгъаныны юсюнден басма органла, телевидение, радио кѣн хапар айтхандыла арт кезиуде. Бу кыуанч бизни саулай миллет искусствобузну байрамына саналгъаны даулашсызды.

Ансамбль кесини фахмусу бла атын битеу дунягъа айтдыргъанды. Ол Тюркде, Голландияда, Польшада, Германияда, Францияда, Италияда, Японияда, Къзахстанда, Абхазияда гострольлада болгъанды, Москвада, Россейни башха шахарларында, крайларында кесини фахмусун кѣргюзтгенди. Ол хар баргъан жеринден хорлам бла, багъалы, сыйлы саугъала къоллу болуп къайтханды. «Балкария» кыралгъандан сора кѣн бармай (1990 жылда) кеси киби к тепсеу ансамбльлени эришиулеринде хорлап, «Алтын такъыя», Абхазияда бла Къзахстанда болгъан фестивальда да кюмюш майдал къоллу болгъанды.

«Балкарияны» юлгюге келтирирча жетишимлери кѣпдюле. Аны юбилейи бла байламлы бир кыауум адамны айтханларын басмалайбыз. Ол санда КъМР-ни культурасыны сыйлы кыулдукъчусу, ансамбльни кыурагъан, биринчи кюнледен окъуна аны ишине башчылыкъ этген адамны – Къудайланы Мухтарны, поэт, КъМР-ни культурасыны сыйлы кыулдукъчусу Моттайланы Светлананы, КъЧР-ни илмусуну сыйлы кыулдукъчусу Журтубайланы Махтини, театровед, журналист Сараккуланы Асиятны оюмларын хайырланабыз.

Къудайланы Мухтар:

– «Балкария» кырал фольклор-этнография тепсеу ансамбльни юсюнден кѣп тюрлю хапарла жорюйдюле. Бирле аны кыуралыуунда уллу кыйын салгъанбыз деп, энди аланы атлары айтылмагъанларына кѣлкъалды этедиле. Керти кыйын салгъанла уа, халкъны аллында улан, граждан борчларын толтургъаннга санап, атларын артыкъ кере сагъынсала да, дурус кѣрмейдиле.

1960 жылны июль айында ол заманда жаш алим Толгъурланы Зейтун манга бурунгу кыарачай-малкъар тепсеулени жыйышдырып, аланы сахнада кыалай салынганларын да жазып турсанг а дейди. Ол мени белгили фольклорчу, этнограф эм поэт Шахмырзаланы Саид бла да танышдырады. Бу огъурлу адам жашаудан кетгинчи, аны биргесине айланганма. Саидни хайырындан халкъ тепсеулени, кийимлени, юй адырланы, топонимиканы юсюнден бай материал жыйгъанма.

1987 жылда хар не ишимде да манга болушлукъ этип туруучу Зумакулланы Борисге бла Зокаланы Зейтуннга барама – кыарачай-мал-

Ансамбльни адамлары «Алтын такыя» бла

кыар тепсеулени салырча ансамбль кыуар эдик деген оюмуу айтып. Ол кезиуге тепсеулени юсюнден биринчи китабым чыккыган эди. Ары жыйырма бла сегизиси киргенди. Аны чыгыарына да Гуртуланы Салих бла Зумакуьлланы Борис болушхан эдиле.

Бир жылдан Шауаланы Хасан Хасанияда жашагъан Текуланы Махайны, фольклорчу Журтубайланы Махтини, мени да телевидениягъа чакырады. Ушакъ биягъы жангы кыураллыкъ ансамбльни юсюнден эди. Аны бла кыалмай, ол чалгъычыла, кыойчула, устазла, таулу тиширыула бизни да кесибизни тепсеу коллективибиз болурун суйгенлерин айтхан сюжетлени да кыргюзтеди.

Экинчи кюн бизни ючюбюзню да обкомну биринчи секретары Е. Елисеевге чакырадыла. Обкомну бир кыауум членлери бизни оюмубузну кыабыл кырмейдиле. Алай ол башында сагъыннган республикаланы, алада эки тепсеу ансамбльле ишлеп тургъанларын юлгюге келтиреме. Елисеев бизни оюмубузну тюзге санайды.

Алай бла, тепсеучюлени излеп, аланы жангы кыураллыкъ ансамбльге чакырып башлайма. Бу жаны бла Мокъаланы А., Улбашланы А., Темуккуланы М., Сотталаны Къ., Будаиланы Р., Тилланы Б., М. Тхамоков, Н. Беданокова, Бапыналаны З., Бачиланы А., Р. Кацибаева эм Будаиланы Р. уллу болушлукъ этгендиле.

Бу уллу, ауур ишни аягы юсюне салыр ючюн, кыеп тюрлю чырмауладан кыутулурга, жумушланы тамамларгъа керек эди. Ол заманда Нальчикни администрациясында культура бёлюмню таматасы Жабелланы Л., жазычула Тёппеланы А., Бегийланы А., Созайланы А., врач Ботталаны В., художникле Баккуланы В., Занкишиланы И. бир заманда угъай демегендиле: аланы кабинетлеринде сюзюлгендиле ала.

Ахчасыз, харекетсиз бу жумушну тамамлар онг жокъ эди. Поэт Бепайланы М. «Алтын кыол» фирманы таматасы Кыайталаны Исмайыл болушур деп билдиреди. Ол ыразы болгъанын айтады. Кол-

Ансамбльни коллективи

лективде ненча адам боллугъун тепсеучюле бла аланы жумушларын тындырлыкъланы санларын – сюзебиз. Элли адамда тохтап, алагъа иш хакъ – 110 сом берирге келишебиз. Репетицияланы бардырыгъа деп кийимле бла музыка инструментле да сатып алабыз. Мекям да керек эди. «Терек» санаторийни директору Ботталаны Валера ансамбльге болмагъанча уллу болушлукъ этгенди. Санаторийни залында репетицияланы бардырып, узакъ элледен келген жашла, къызла анда жашап тургъандыла.

Телевидение, радио, газет, журнал да узакъда къалмагъандыла, бу жумушну тамамлай. Телевиденияда эм радиода ишлегенле – Шауаланы Т., Мызыланы Н., Жаболаны Л., Мишаланы А., Ботталаны М., Этезланы Б., Кючмезланы М., Додуланы А., Созайланы А., Къайталаны А., Этчеланы М., «Заман» газетни журналистлери Шауаланы Х., Аппайланы М., Биттирланы А., кеслерини сёзлери бла болушхандыла, кёлюбюзню кётюре.

Белгилисича, тепсеу ансамбльге кёп тюрюлю сахна кийим да керек болады. Бу жаны бла да ол заманда къолларындан келген жашларыбыз, къызларыбыз да къуру къайгыргъанлай тургъандыла. Мызыланы Д., Залийханланы М., Будаиланы А., Гуданаланы А., Жаболаны М., Хутуйланы А., Чеченланы Б., Сотталаны Къ., Курданланы У., Ахматланы М., Энейланы М., Черкесланы Г., Шауаланы П., Малкъарланы М., Апшаланы Б., Тогъузаланы М., Маммеланы Х., Ёлмезланы М., Чаналаны А., Сарбашланы М., Улбашланы М., Хубийланы А., Гочияланы Б., дагъыда Г. Губинни, Х. Мовсесянны, Апсуаланы О., Т. Шериевни, В. Сижажевни да эсгерирге тийишлиди.

Жангы къуралгъан ансамбльни биринчи репетициясы 1988 жылны 16-чы октябринде баргъанды «Терек» санаторийни залында. Анда аны директору Ботталаны Валера сёлешип, жашлагъа, къызлагъа да уллу жетишимлеге жетерлерин суйгенин айтхан эди. Чыгъармачылыкъ жаны бла мени бла бир акъыллы болуп белгили тепсеучюле Мысакаланы А. бла Б. Нагудов кюрешгендиле. Эгиз къарындашла Апполаны Альберт,

къобузда ойнап, Артур даурбасны ургъанды. Ахкёбекланы А., Энейланы М., Толбайланы М., Имангулланы Т., Мырзаланы Х., Токумаланы М., Къараланы Л., Атабийланы Л., Журтубайланы О., Зезаланы А., Ахматланы Л. эм башхала эдиле ансамбльни ёзеги.

Рахайланы О. ансамбльде директор болуп алты ай ишлеген эди. Ол къысха заманны ичинде тигилген сахна кийимле башха коллективлени килеге ушамагъанлары бла эсде къалгъандыла.

Бусагъатда «Балкарияда» факхмулу жаш тёлю ишлейди. Битеу Росейде да жокъду аныча аллай интернационал коллектив. Арт жыллада ол, жарсыугъа, битеу Кавказда болгъан тепсеулени тепсейди. Алай биринчи программаны тепсеулерини атларын нек тюрлендирмегенин а ангыламайма. Аланы битеу кавказ тепсеулеге ушагъан жерлери жокъ эди. Баям, аны сылтауу мында болур: ансамбльде къарачай-малкъар тепсеулени билген специалист жокъду.

Мотгайланы Светлана:

Бизни фольклор-этнография тепсеу къауумубузну жаратылыгуна, анга ата-ана да болгъан – халкъ эди. Къырал угъай, халкъ. Аны ючюн окъуна болур малкъар миллетибиз «Балкариягъа» сакъ кёзден, титиреу аяулукъ бла къарагъаны. Аны ючюндю, ангылаума кёре, тепсеу къауумубузну не къадар ийнакъласакъ, не омакъ кийиндирсек, не бийикде тутсакъ да, бюгюн кюнледе жюрекни учундургъан болумубуз.

Арадан жыйырма жыл озду. «Балкария» уа бетибизге нюр жайгъанлай келеди. Келди, кёлюбюзню ала, келди, андан да ариу муратланы туудура. Тамблагъы кюнубюз да, «Балкарияны» айбатылгыгъыча, айбат болса эди деген ниетлени кючлей жюрекледе.

Эки онжыллыкъны кёзюнде «Балкария» жюзле бла концертле берип келди. Аны аягъы юсюне салгъан Къудайланы Мухтарны – хореографны, Улбашланы Мутайны – балетмейстерни, биринчи музыка къауумну таматасы Бегийланы Музафарны, алапат солистлерин да

*Улбашланы
Мутайны ишлеген
кезиую*

«БАЛКАРИЯ» ТЕПСЕЙДИ

эде тутабыз. Кезиуню, тийишлилик бла бютюнда Ингуш Республиканы сыйлы къуллукъчусу Къудайланы Хасан, къолгъа алып, ишни сукъланырча бардырады.

Ансамблибизни Къулийланы Къайсынны 90-жыллыгъыны сыйлы ингиринде алаамат концерти уа! Республикабыз Россей, Татарстан, тыш къыралла – Къзахстан, Къыргъыз Республика, Германия, Япония, Польша, Тюркде да алай – «Балкарияны» иги хапары чыкъгъанлай турады, турлукъду келе тургъан заманда да. Аны солистлери уа: Теммоланы Ф., Махийланы А., Асанланы И., Э.Батаева, Гуртуланы Л., Биттууланы А., Мирзоланы М., Жаболаны А., Аскерланы Р., Газаланы М. эм башхала «Балкарияны» бетине нюрлерин жайгъанлай кюрешедиле.

Фольклор-этнография ансамблибизге къарагъанла, аны бийик искусствосун эслеринден хазна кетерсинле. Мен туююлме «тепсеу-миллетни жаныды» деген сёзлени автору, алай ол сёзлени магъанасы «Балкарияны» культурабызгъа къошханы бла келгенлери шартды.

Быйыл «Балкариябызны» жыйырмажыллыгъын белгилейбиз. Кёп болмай а тарыхны Москвада миллетибизни, культурабызны да хурметли келечилери, миллет искусствобузну даражасы не бийик да болсун деп кюрешгенле, «Бештауэл-Столицаны» Правленини таматасы Атабийланы Жулдузну да къыйынын ол иште, аны бла бирге ишлеп айланганланы да айтмай болмаз. 2007 жылны ахырында ара шахарда алаамат концерт къурагъандыла. Малкъар жарлы туююлдо: аллай тепсеучюлери, аланы ызындан къарай билген уланларыбыз, тиширыуларыбыз да болгъанда. Жангыз да иш кёллюлюкню тас этмей кюрешейик.

Атабийланы Жулдуз айтханнга кёре, Чайковскийни залыны фойесинде малкъар миллетни эрттеден келген кийимлерини кёрмючю да бар эди. Концертге жыйылгъанланы кёбюсю башха миллетлени келечилери эдиле. Ол а бютюнда асыуду жүреклерибизге...

«Балкариягъа» жоралап, «Бештауэл – Столица» журналны энчи номерлери да чыкъгъандыла. Ол да къууанырча шартды.

Журтубайланы Махти:

– Бир къауум айны жашла, къызла, кючлерин-къарыуларын аямай, «Терек» санаторийни гитче залында жарау этип кюрешгендиле. Не реквизиитлери, не сахна кийимлери жокъ эди. Алай болгъанлыкыгъа, къысха заманны ичинде онеки тепсеу салыргъа къолларындан келгенди.

1989 жылны 23-чю апрелинде Нальчикде Профсоюзланы культура юйюнде халкъ «Балкарияны» биринчи концертине жыйылгъан эди. Адам асыры кёпден, залда сюелирге окъуна жер жокъ эди. Къараучу хар тепсеуден сора тепсеучюлени сахнадан гюрюлдеген къарсла бла ашыргъанды, ала репетицияда кийген кийимле бла чыкъгъанларына да къарамай.

Программагъа кирген тепсеуле бир бирге ушамай эдиле: къызы баргъан «Тёгерек тепсеу», сюзюлюп баргъан «Тюз тепсеу», жарыкъ салынган «Той тепсеу». Бу башхаладан тепсеучюле кеслерин сахна-

да, элде тойдача, эркин тутханлары бла, къауум-къауум чыгып, тойда болгъан халны къараучугъа жетдиргени бла айырмалы эди. Концертни ачхан «Озай» да аламат салынган эди. Андан сора дагъыда буруннугу адет-төреле бла байламлы – «Шертмен», «Гюппе», «Тепена», «Чоппа».

Битеу программаны юсюнден айтыр кереклиси жокъду. Бек башы – ансамбльни тепсеулерине кёре, ол тюз жолда эди. Аны башчылары, сахнада аякъ ала, эстетиканы да унутмагъандыла, тепсеулени, адет-төреле бла артыкъ ауур да этмей, алада театр элементле да элпек эдиле. Былайда аны эбин билмей бузсала, художестволу жаны къарыусузуна айланырыкъ эди.

* * *

1990 жылда сентябрьни 17-ден 21-не дери Абхазияны ара шахары Сухумда Тау халкъланы «Нартаа» («Нартла») деген биринчи тепсеу фестивальлары бардырылгъанды. Анга «Балкариядан» сора, Къарачай-Черкесден «Элбрус», Юг Осетиядан «Симд», Север Осетиядан «Алан», Чечен-Ингушетиядан «Башлам», Абхазиядан «Шаратын» къатышхандыла. Бизни коллектив республикадан тышында экинчи кере кёргозте эди кесини искусствосун...

Фестивальны ахыр кюню. Жюрини санына жыйырма адам киреди. Аны таматасы Эдуард Бэбияды.

«Балкария» фестивалгъа беш тепсеу келтиргенди: бурун заманлада жангы жылда тепсеучю «Озайны», нарт эпосха кёре салынган «Къарашауайны», Голлу тейриге, нартланы аталары Дебетге эм берекетликни, монглюкъну тейриси Алтын Хардаргъа аталгъанны.

Регламентге кёре, хар коллектив жыйырма беш минут турургъа керек эди сахнада. Алай къараучу, «Балкарияны» иерге унамай, «Браво, Балкария!» – деп къычырып, андан эки кереге кёп тутхан эди. Къараланы Лейля къызланы ичинде эм ариу тепсегени ючюн сауугъа тийишли болады («Хрустальная ваза»). Ансамбльни балетмейстери Къудайланы Мухтар да фольклорну хайырланнганы ючюн аллай сауугъа алады. Сора жюрини таматасы сёлешеди:

– Тау халкъланы биринчи тепсеу фестивалларыны эм сыйлы сауугъасы – «Золотой шлем» – сёзсюз, «Балкариягъа» бериледи.

Къараучу анга ыразылыгъын къызыу къарсла бла билдиреди. Жаш коллективни арымай-талмай ишлегенине бийик багъа туююлмю эди ол?

Экинчи жыл ансамбльни Север Осетияда, Чечен-Ингушда, Дагъыстанда гастрольлары жетишимли ётгендиле. Жаланда юч жылны ичинде – къысха заманга – къыйын болумлада Къудайланы Мухтар жыйырма беш тепсеу салгъанды, кёбюсюн биринчи кере. Бютюнда къызла тепсеген «Къабышханланы» белгилерге сюеме. Баям, бу тепсеуде артыкъда бек жууукълашханды ансамбль фольклорда болгъан магиягъа. Тепсеуню ритми, къараучуну «башын хайран этген» музыка, сейирлик сахна кийимле, къызланы усталыкълары, женгиликлери – бары да залда олтургъанланы эсин аладыла.

Биягы фестиваль. Бу жол Тюркге барады «Балкария». Анда тюрктилли халкъланы биринчи фестивальлары бардырылады. Биягы жетишим. Анга хазыр болмагъанча эди. Къарачай-малкъар халкълны бурунгу тепсеулери тюркюлени къллерине жетгенди. Анкарада, Кони-яда концертлери, телевиденияда эки сагъат баргъан бериулери, мындан Кавказ урушну кезиуюнде кетген жерлешле бла тубешиуле, аланы къу-анчлары, кёз жашлары...

Сараккуланы Асиятны «Балкария» къырал фольклор-этнография ансамбльни директору Энейланы Магомет бла ушагы:

– Жыйырма жыл ётдю ансамбль къуралгъанлы. Ол заманны ичинде эм магъаналы не зат эди?

– Ансамбль къуралып, кюч алып, къырал статусха да жетип, къайсы тюрлю сахнада да кюнцерт берирге къолубуздан келгениди бек башы. 2006 жылдан бери Москвада кесибизни хореография искусство-бузну кёргюзтенибиз уллу жетишимди. Закий поэтибиз Къулийланы Къайсынны 90-жыллыкъ юбилейин Кремльдеги Съездлени дворецинде белгилегенибиз битеу халкълны да къууандыргъанды.

Мен коллективде биринчи кюнден бери ишлейме да, алгъа тепсеучю болуп келген эдим, артха къарасам, жыйырма жыл къалай терк озуп кетди дейме.

Къыйын заманла да болгъандыла. Алай бюгюн республикада, къоншулада, тыш жерледе да «Балкариягъа» сейир уллуду.

– Москвадагы юбилей концертни юсюнден билирге да сюерле окъуучула.

– Биз П.И. Чайковский атлы залда концертге бере тургъаныбыз себепли, Москваны филармониясыны таматаралы, коллективге эс буруп, алай чакъыргъандыла. Бу концертни энчилиги – анга асламында абонементлери болгъанла (700 жер) келгендиле. Алайды да, бу жол залда къуру бизни жерлешлерибиз угъай, москвачыла да кёп санда эдиле. Абонементге да Россейни юч иги тепсеу ансамбльлери киргендиле – «Берёзка», «Казаки России» эм «Балкария». Башхача айтханда, къолунда абонементи болгъан бу юч коллективни да концертлерине къараяллыкъды. Биз ара шахаргъа барсакъ, программагъа жырчыланы да къошабыз. Бу жол концертибиз тепсеуюню ингири эди дерге боллукъду.

Ол бек иги, жарыкъ ётгенди. Филармонияны таматаралы уллу ыра-зылыкъларын билдиргендиле. Мындан ары да ала бла бирге ишлербиз деп ышанама.

– Жууукъ заманда жангы тепсеулени уа кёрлюкбюзюм?

– Ансамбльни художестволу башчысы Къудайланы Хасан салып, «Абреклени тепсеуюн» къошханбыз. «Апсатыны къызы» тепсеуюн уа биринчи вариантын тюрлендирип, жангъдан къошханбыз репертуаргъа. «Къыз тепсеуден» сора жашлагъа къамала бла да салынырыкъды. Жангы

тепсеулени салыр ючюн, жарым жыл керекди. Концертле берип, гастрольлагъа жюриуп тургъанда, аллай эркин заман хазна болмайды. «Тюз тепсеуге», «Хардаргъа», «Голлугъа» тиерик туююлбюз. Ала, халкъ тепсеулеча, сакъланыргъа керекдиле.

– *Арт жыллада «Балкария» ансамбль, алгъыннгы жолундан тайып, Кавказны баиша коллективлерине ушап барады деген оюм барды.*

– Тепсеуле сакълангандыла, аладан адет-төрелени кетергенбиз. Сёз ючюн, «Озайны» тепсемейбиз, анда байракъла, башха реквизитле да бар эдиле. Аллай затла тепсеулени ауур этедиле. Сахнада, аланы кётюрюп, аякъ алгъан тынч туююлдю. Аллай тепсеулени артистлени да кёбюсю жаратмайдыла, ол аланы темпераментлерине келишмейди. Аны ючюн ансамбльден кетгенле да болгъандыла. Адет-төрели тепсеулени бизни республикада, Къарачай-Черкесде жаратсынла, уллу тёлю къарасын алагъа, алай биз битеу Россейге да кёргозтюрге керекбиз искусствобузну. Тышында уа терк тепсеулени, къамала бла уруш этгенни жаратадыла, ала шоу сакълайдыла бизден.

Къудайланы Мухтар бла Улбашланы Мутай салгъан тепсеуле сакълангандыла, айтханымча, аланы женгиликер этер ючюн кетерирге тюшгенди бир къауум затланы. Ма бусагъатда, Москвагъа бара, ондан артыкъ ящик бла элтгенбиз хар керегибизни. Самолёт бла уа къалай элтгин аллай бир жюкню?

– *Мен театр фестиваллагъа къатыша келеме да, алада специалистле хар биригиз да кеси культурагъыз бла сейирсиз дейдиле. Баям, ол оюм тепсеу ансамбльге да келишеди. Экинчиси уа, искусство коллектив къараучу излеген ызда барыргъа керек туююлдю деп да айтадыла.*

– «Хардарны», «Тюз тепсеуню» тюрлендирмей, Улбашланы Мутай салгъанча, сакълайбыз.

– *«Балкарияны» сахна кийимлерин не заманда да энчи белгилерчады. Аланы ансамбль Санкт-Петербургну Мариинский театрында тикдирген заманы да болгъанды. Бусагъатда уа къайда тикдиресиз сахна кийимлени?*

– Бусагъатда Мариинкада заказ этер амалыбыз жокъду. Арт жыллада Нальчикдеги «Каприз» ательеде тикдиребиз. Аны таматасы Мадина Хацуква, хар айтханыбызгъа тынгылап, къалай десек да, анга кёре ишлейди. Ал жыллада художник Болатланы Людмила жарашдыргъанды сахна кийимлени. Тюрлю-тюрлю сылтаула бла жарашалмагъанбыз аны бла. Арт заманда ала бла ансамбльни солисткасы Асанланы Инна кюрешеди. Къарачай-малкъар халкъ кийимлени юсюнден китапны да хайырланып, Инна алай жарашдырады аланы. Къумачланы да ол кеси сайлап алып, тюрсюнлени алай келишдиреди. Ансамбльге да ол хайырлыды, нек десенг, художникге аллай иши ючюн иги кесек ахча тёлерге тюшерикди.

– *Битеу коллективни да юбилейи бла алгъышларгъа сюеме, мындан ары да уллу жетишимле тежсейме.*

НАСЫБЫГЪЫЗ ТАУЛАРЫГЪЫЗЧА БИЙИК БОЛСУН!

*«Игилик эт да, тенгизге ат,
аны аллыкъ билмесе, балыкъ билир».
(Халкъ сёз).*

2007 жылда июль айны ахыр кюнлеринде Тюркде «Къарачай-Малкъар нарт кюнле» деген ат бла халкъла аралы фестиваль бардырыла эди. Ары тепсерге кеси юйретген жашла, кызла бла Къудайланы Мухтар да баргъаны белгилиди бизни республины жамауатына. Ол анда Боташланы Муссагъа тюбегенин, манга да кызыгу салам айтдыргъанын кыуанып билдиргенин унутмагъанма.

«Балкария» фольклор-этнография кырал ансамлибизни юбилейи бла байламлы Боташланы Муссагъа биринчи кере тюбеген кюнюмю эсгерирге сюеме бюгюн.

Ол 1996 жылны август айы болса керек. Нек дегенде, «Балкария» ансамбль тыш кыраллагъа барып къайтхан кезиу эди. Муссаны юсюнден толуракъ хапар айтайыкъ былайда.

* * *

Къарачайлы жаш – Боташланы Мусса (тюрк тукъуму Садегёк) бизнесменди. «Балкария» тыш кыраллагъа барыргъа биринчи болуп жол ызлагъан адамды. Ол къарачай, малкъар халкъланы адетлерин, терелерин, культураларын, историяларын, фольклорларын билиуге улуу кёл салгъан адамды.

Мусса бёлек заман мындан алгъа Кавказгъа къонакыгъа келип, эски Ата журтуну сыйлы къонагы болгъаны да белгилиди бизге. Къарачайда, Малкъарда да кёп адам бла тюбешгенди, эл, жер кёргенди. Ма ол заманлада тюбеп ушакъ этгенме мен да Боташланы Мусса бла.

Тюбешиуюбюз а Нальчикде малкъар драма театрны юйюнде «Балкария» ансамбльни оноучуларындан бири Къудайланы Мухтарны кабинетинде болгъан эди.

– Мусса къарындашым, эски Ата журтунга хар заманда сау-эсен келе тур. «Балкария» ансамбльни атын тыш кыраллада да айтыла турурча этгенин ючюн а керти да жүрегимден ыспас этеме.

– Манга этген алгышларынг, ыспасынг ючюн да сау бол, къарындашым. Алай хар инсанны борчуду кеси миллетини намысы, бек алгъа тили, культурасы ючюн кюрешмеклик. Сора манга былайда ыспас этерге кереклиси болмай къалады. «Балкарияны» тоюна къараргъа онг тапханым ючюн кесими насыплыгъа санайма.

– Кесинги юсюнгден толуракъ хапар айтырынгы тилейме.

– Мен Тюркде туугъанма. Атамы, анамы жанындан да къаршы жууукъларым: Боташлары, Абайханлары, Хокаларыдыла. Атам манга алты ай болгъанда ауушханды. Юч эгечими да, мени да анам Зульфия (Абайханла-

данды) ёсдюргенди. Уллу зауукъ жашау сынамай эсек да, энди барыбыз да аякъ юсюбюзге болгъанбыз, эгечлерим: Юксен – Голландияда, Мехтюре бла Суна уа Тюркде жашайдыла, – юй-юйюрлери.

– Сен Голландиягъа къалай тюшгенсе?

– Мындан онбеш жыл алгъа ары эгечиме къонакъгъа барама. Бир къауум кюн тургъандан сора ол къыралны жерин, адамын, жашауун да жаратама. Алай бла Голландияда къалыргъа тюшеди. Анда юйдегили да болама. Ишге тохтайма. Бир къауум заманны Голландияны Тыш къыралла бла ишлерини министерствосунда келген, кетген туристлени юсю бла администратор болуп ишлегенме. Бусагъатда бизнес чот бла кюрешеме. Тыш къыраллада кёбюрёк айланыргъа тюшеди. Алагъа тюрлю-тюрлю затла элтирге, аладан да бери бир затла келтирирге керек болады. Тюкенлерим бардыла.

Хасан, къарындашым, байлыкъ, ырысхы дейдиле. Сёзсюз, ала да керекдиле. Алай, сен манга айып этме, мени ырысхы байлыгъымы жюрёк байлыгъым хорлайды. Анам биргеме жашайды. Ол манга сабий заманымда айтыучу сёзлерин бюгюн да айтады. Миллетибизни тилин, адетин, төресин, битеу да адамланы сюерге юйретгенлей турады. Динибизни багъаларгъа уа бютюнда бек.

– Мен билгенликден, «Балкария» тыш къыраллада (Польшада, Германияда, Голландияда) гострольлада айланган заманны ичинде бизни артистлерибизден хазна айырылмагъанса. Аланы фахмуларыны, хунерлерини юсюнден сени оюмунгу билирге сюеме.

– Биринчиден, ансамбльни артистлери тыш къыраллада намыс, сый бла турдула. Эссиз сёз айтханнга тюбемедим. Бек сюйдюм ол къылыкъларын.

Къарачай-малкъар тепсеулени кёп халкълагъа белгили этдиле. Ансамбльни Къудайланы Мухтар къурагъанды дейдиле. Артистлени тепсеулеге юйретген а Улбашланы Мутай. Къалай уллу иш этгендиле бу эки адам бизни халкъларыбызгъа. «Балкария» Германияда болгъан заманында битеу дунияны буслийманларыны келечилери (алты жюзге жууукъ адам) ол къыралда кеслерини кезиулю конференцияларына жыйылып боладыла. Ала «Балкарияны» артистленрини «харс тауушларын эшитгенлеринде, эки жанларына кезиу-кезиу къарап, уллу Аллахдан кечгинлик тилеп, эте тургъан намазларын бошамай, келип, малкъар артистлени тойларына къарагъандыла. Ансамбль болгъан къыраллада жашагъан кавказлы халкъла уа – уллусу, гитчеси да, «Балкарияны» тоюна къарап жилямай бири да къалмагъанды десем, ётюрюкчю боллукъ туююлме. Ётюрюк айтхан а бек гюняхды. Не айтыу барды, хар ким да бек уллу сый берди артистлени фахмуларына, тилигизни, динигизни, культурагъызны унутмагъаныгъыз ючюн а бютюнда. Диннге кёлю бла ийнанмагъан а намысдан, сыйдан кенгде къаллыкъды. Бизни алай юйретгендиле таматарларыбыз. Бир эртгенликде радиону «Малкъар тангла» деген бериюнде эки тиширыуну къуран окугъанларын эшитдирген эдиле да, асыры къууаннгандан башым кёкге жетгенча болуп, намаз этгенме.

Абайханланы Зекерия эфенди, мени анамы атасы, билимли адам болгъанды дейдиле. Ол динни кючю бла акъылдан шашханланы окъуна сау

этип тургъанды деген хапар халкъда бюгюн-бюгече да жюриюдю. Аны айтханым, хар инсан кимге да игилик этиуню жолун излерге керекди. Тюркде жашагъан къарачай, малкъар халкълада бек эрттеден бери да быллай сёз жюриюдю: «Игилик эт да, тенгизге ат, аны аллыкъ билмесе, балыкъ билир», – деп. Бу затны бирибиз да унутмазгъа керекбиз.

– Къарачайда да Малкъарда да айландынг, Мусса. Кёрген, эшитген, билген затларынгы юслеринден оюмунгу айтсанг эди.

– Кертиди, мен бу жерледе кесими къонакъгъа санамайма. Тыш къыраллада жашагъан хар таулу дунягъа жаратылгъан кюннonden башлайды бу жерлени кёрюрге термилип. Мен да келдим эски Ату журтуму кёрюрге, къанат къагъып. Адамын, ташын, тауун, агъачын, сууун да тансыкъладым. Жаным къурман болсун, Къарачай да, Малкъар да уллу къонакъбайлыкъ этдиле манга. Халал жюреклиди халкъыбыз. Тыш къыраллада жашагъан таулуланы юслеринден толу хапар билирге суймегеннге уа тюбемедим.

Жыргъа, тойгъа уллу эс бургъаныгъызгъа бютюнда ыразы болдум. Литератураны, культураны иги ёсе баргъанларына бек къууанганма. Нек десегиз, ала болмасала, миллет жокъ болуп къаллыкъды.

Жаныгъызгъа тиймесин, мен жаратмагъан иш – мында адамла ичгиге асыры бек бериледиле. Андан къоркъугъуз – ол уллуну, гитчени да жоярыкъ затды. Къонакъгъа сыйны аракъы бла бересиз, энтта да кечеригизни тилейме, мен бек айыплы ишге санайма аны. Аракъы шешаны столгъа салып: «Аллах ючюн ич», – деп тежейсиз. Аллахны аты айтылгъан жерде мен жаннган отха кирирге керекме. Алай бла аракъы ичерге, тели болургъа тюшеди. Мен ангылайма, къууанчда ичги жюриюмей да болмаз. Алай тохтамай анга къапланып турмакълыгъ а айыпды.

Мен быллай затланы юсюнден къартларыбызны насийхат сёзлерине кёп тынгылагъанма. Бурун заманда ичгиге къатышхан таулугъа битеу халкъ налат бергенди. Бусагъатда тыш къыраллада жашагъан къарачайлыла бла малкъарлыла кеслерин аракъыдан, чагъырдан бек кенгде тутадыла.

Къарачайда да, Малкъарда да жаш тёлю билимге, хайырлы ишге кёл салыргъа керекди. Ичгиге жан атхан а ёмюрюнде бет жарыкълы боллукъ туююлдю. Къайда да таулу халкъ кесини намысын бийикде жюриютгенди. Аны бла байламлы бир шартны юлгюге келтирирге сюеме. Тюркню Премьер-Министри Сулейман Демирель быйыл (1986 жыл) жаз башында къырал жумуш бла Американы Бирлешген Штатларына баргъанында, кёп халкъны аллында сёлеше келгенинде (аны айтханларын телевизор бла битеу дуняны къыралларына кёргюзтген эдиле), былай айтханын къулагъым бла эшитгенме: «Бюгюн былайда Башюкню (Тюркде къарачайлыла, малкъарлыла жашагъан элни атыды ол, анда эки халкъгъа да къарачайлыла деп къоядыла) къарачайлыларындан адам кёрмейме. Къайдасыз?» Сора алайда бир къауум таулу мычмай халкъны аллына чыгъып: «Биз мындабыз, тамата», – дейдиле.

Премьер-Министр Тюркде кёп таулу, ол жерлеге келип, ишлеп тургъанларын уста биле эди. Къырал башчы алайда бизни атыбызны сау дунягъа эшитдиргени нени багъасы барды! Ол намысны да унутмайыкъ.

Мен Кавказгъа келгенли жанымы бютюнда къыйнагъан зат – ана ти-

лигизге улуу кёлло болгъаныгъызды. Беш сёзден ючюсюн орусча айтасыз. Жаныгъызгъа тиймесин, бу иште къарачайлыла сизден эсе ышыкдыла. Тыш кыраллада жашагъанлыкыгъа, жаныбыз, акылыбыз, оюмубуз да Кавказдадыла. Биз да ёмюрден бери термилип тургъан жерибизге кючден бла бутдан келгенлей, сиз да орусча сёлешип турсагъыз, хычыуун кёрюнмейди. Тыш кыраллада жашагъан таулула бир бирлери бла жаланда ёз тиллеринде сёлешедиле. Ахырында битеу таулулагъа кыайтарып айтырыгъым бирди: тилигизге, динигизге, адетигизге, терегизге сакъ болугъуз. Намысыгъыз тауларыбызча бийикде болсун. Мен бу кюнледе жолгъа атланырыкъма, сау кыалыгъыз, хар заманда да бир бирге кыуанч бла тюбей турайыкъ.

– Алгъышлыкъ бол, Мусса! Ахшы жолгъа бар, юйюнге кыуанч бла жыйыл.

Мен Мусса бла ушакъ эте келгенимде, «Балкарияны» тыш кыраллагъа барыууна салгъан кыйыныны юсюнден толу хапар айтдыралмадым. Бу ишни юсюнде манга Къудайланы Мухтар болушду.

– Сёзсюз, – деп башлады Мухтар хапарын, – бу ишни юсюнде бизге бек улуу болушлукъну Къабарты-Малкъарны сыйлы артисти Жаболаны Лена этгенди. Ол «Кабардинка» ансамбльде жыйырма жыл тепсегенди. Лена «Кабардинка» бла Голландиягъа баргъанында, анда жашагъан Боташланы Муссагъа тюбейди. Сёлеше келгенлеринде, «Балкарияны» хапарын айтады. Ол заманда Мусса Ленаны халкъла аралы культура араны президенти Ян Пепинг бла шагъырей этеди. Лена анга «Балкарияны» юсюнден толу хапар билдиреди.

Сора, 1992 жылда, июнь айда Ян Пепинг бир кыауум нёгери бла бизге келеди, ансамбльни концертлери бла шагъырей болады. Ол Кавказда битеу тепсеу ансамбльлени ишлерин иги билгени себепли (Пепинг Кавказгъа, ол санда Гюржюге да келип, миллет тепсеулени ансамбльлеринден жаратханын кеслерине гастрольлагъа чакъырып тургъанды), аны кёлуне жетмеклик тынч иш тыйюл эди. «Программагъыз кючлюдю, – дейди ол, – фольклоругъуз байды. Алай жашларыгъыз бир кесек кыарыусуз тепсейдиле, ала бла кёбюрек ишлегиз. Кысхасы, ансамбльни жаратханма, 42 адамны, ол санда эки адамны кеси хакыма гастрольлагъа чакъырама.

Ян Пепинг документлени жарашдырады, гастрольлагъа кыачан атланырыгыбызны билдирирге айтып кетеди.

Ма алай башланнганды «Балкарияны» тыш кыраллагъа жолоучулугъу.

1993 жылны апрель айыны бешисинде Варшавагъа барып тюшебиз. Анда бизге Ян Пепинг тюбейди. Несин айтаса, хар зат да бек иги, бек алапат. Шевякова шахарда (Варшавадан 490 километр узакылыкда) биринчи концертибизни кёргюзтебиз. Тюсюн айтсам, концерт башланнгынчы, тегерекге-башха кёз жетдирген эдим да, бу келген адамла малкъар тепсеулени хазна ангыласынла деп, бек кыоркыгъан эдим. Ол кыоркыуууму Улбашланы Мутайгъа да айтдым. Мутай а кёл этдирди манга: «Кыоркъма, «Балкария» Малкъарны жерге кыаратмаз...»

Залгъа адамла сыйынып болмай эдиле. Тоюбуз, келишимде айтылгъанына кёре, бир сагъат бла он минут барыргъа керекди. Алай бизни, сахнадан

жибермей, эки сагъат бла беш минут тыйдыла.

Концертден сора бизге Халкъла аралы фестивалыны президентини экинчиси Герат Новак келеди. Жетишимлерибиз бла алгъышлайды, банкетге чакъырады. Ол концертни кезиуонде суу да келтиртеди, артистлеге кѐл этдиреди. Герат Новак бла ушакъгъа мен, ансамбльни солисти Энейланы Магомет, къобузчусу Аппойланы Альберт, ол къарачай къарындашыбыз Боташланы Мусса, Ян Пепинг, сора Новакны адамлары къатышхан эдик. Хар затны да юсюнден хапарлаша келгенибизде, Герат Новак айтады:

– Келир жыл август айда халкъла аралы фестиваль боллукъду. Анга кѐп къыралны ансамбльлери къатышырыкъдыла. Ары «Балкарияны» да чакъырабыз. Быйылыны августунда уа сабий ансамбльлени фестивалынын къуарарыкъбыз. Ары уа студиягъызыны жашларын, къызларын хазырлагъыз...

Кече алайда – Шевякова шахарда къалабыз. Эртенликде уа, тынгылы сыйлагъан да этип, ахшы жолгъа ашырадыла. Ол кюн окъуна Голландияны Хестен деген шахарына жетип тохтайбыз. Анда, шахардан беш километр узакъда, агъач ичинде бир ариу юйчюкледен юч кюн солутадыла – бу жерни хауасына, халына юйорсюнюнюз деген акъылда. Аш-азыкълары татыулу, татымлы, жетишимли. Биз айланган, жюрюген жерледе кирсизликни, тизгинликни юсюнден айтып таусаллыкъ туююлме. Тютюн къыйырынгы, уялмай, жол жанына атып кеталлыкъ туююлсе. Ол уллу дерс эди тышыннан баргъанлагъа. Бизге нек жарамайды алача жашаргъа?!

Юч кюн солугъаныбыздан сора, Голландияда Алкмаарда концерт кѐргюзтебиз. Экинчи кюн а Гаага шахарда. Алгъыннгы Совет Союздан, ол жерлеге барып, той этген бизни ансамблибиз биринчи болгъанын халкъны айтыуундан билдик. Алай хапарны Еншеде, Утрехт, Амстердам, Роттердам шахарлада жашагъанладан да эшитген эдик.

– Голландияда онбир, Германияда бир, Польшада бир концерт кѐргюзтдюк. Бек игиси – уллу, гитче да артистлерибизни фахмуларына, адеплиликлерине, сахнада, тышында да кеслерин жюрютюулерине бюсюредиле. Жашла, къызла да миллетни, къыралны намысларын тѐппелеринде жюрютгендиле. Биз баргъан жерледе, Тюркден кѐчюп келип, кѐп адам жашай эди. Ол санда малкъарлыла, къарачайлыла, адыгла, чеченлиле, ингушлула, дюгерлиле, абхазлыла да аз туююл.

«Сизни кибик, аз халкъы болгъан миллет кесини культурасын, фольклорун былай иги къалай сакълагъанды? – деп, сейир-тамаша бола эдиле концертлеге къарагъанла, артыгъыракъда тюркюле. – Биягъы совет пропаганда болур ансы, сиз Россейде кесигизни фольклоругъузну, культурагъызыны былай тынгылы сакъларгъа къолугъуздан келир амалы жокъ эди», – дей эдиле кѐпле.

«Быллай ариу, шатык тили болгъан хакъ эндиге дери къайда бугъуп тургъансыз, кесигизни билдирмей?» – деп, бек къадалып сора эди бир тюркю уа.

Аланы хар бири бизге болушургъа асыры сюйгенден, тегерегибизге айланганлай турдула. Бир жол Голландияда концертлерибизден бирине тѐрт жюзден артыкъ абхазлы келген эди. Амстердамда жашагъан тюркюле концертлерибизни юзюклерин телевидениягъа алдыргъандыла. Ала бизни

тепсеулирибизни Тюркде, башха кыраллада да кёргюзтюрге сёз бергендиле.

Амстердамда жашагъан кырачайлыла (бизге айтханларына кёре, анда 45 кырачай юйюр барды) концертибизге бири кыалмай келип, тепсеулирибизге кырагъанларында, кыбуз тартыулагъа тынгылагъанларында, ачыкъ жилий эдиле. Ала кыалай термиледиле ата-бабаларыны жерлерине! Кырачай кырындашларыбызны аллай халларын кёргенибизде, бизни да кёлюбюз толгъан эди.

Голландияда, Германияда, Польшада кыуанч, мудах тюбешиуле да кёп болдула. Аланы барысы да ёмюрден-ахыргъа эсибизде кыаллыкдыла. Мен ангылагъандан, бу жолоучулук артистлени да, ансамбльни оноучуларыны да жууашпылыклары кётюрюрге керекди. Профессионал коллектив, кесини усталыгын, хунерин ёсдюрюр ючюн, арымай-талмай кюреширге борчлуду.

Биз бу жол гастрольларыбызны бошагъандан сора айтылгъан сёзлени юлгюге келтирирге сюеме.

– Кавказдан келген кёп ансамбльлени концертлерине кырагъанбыз, – деген эди Ян Пепинг, – жаныгъызгъа тиймесин, аланы бир-бирлери сизден кючлюрек эдиле. Алай программагъыз а башчаланы программаларындан иги да онглуду. Сахнада сизни тойларыгъыз тюз да спектакльге ушайдыла. Кертиди, мында халкъ сизни фольклоругъузну ангыламазлык сунган эдигиз да, кёрдюгюз, кыалай иги болду иш, – хар ким да бек бюсюреди тойларыгъызгъа-спектакльлеригизге. Хар жерде да бирсагъатлык концерт эки сагъатдан аз заманны бармады.

Ахырында Ян Пепинг усталыгыбызны, хунерибизни кёл салып айнытыргъа керек болгъаныбызны юсюнден кыайтарып-кыайтарып айтды.

Тыш кыраллада бизге уллу кыонакбайлык этдиле. Батчаланы Мусса уа кече-кюн да биргебизден айырылмады. Голландияда Саджи (тукъумун жазмагъанма, жарсыугъа) деген кырачай жаш, бизни барыбызны да юйюне чакъырып, эки кыой союп, жарагъан халда кыонакбайлык этген эди.

Ол кыралда «Балкариягъа» сауыгъа «Ионика» – пианиногъа ушаш музыка инструмент – бергендиле. Ол бек багъалы сауыгады.

Ишибизни бошап, жолгъа атланганыбызда, бизни ашырыргъа келген адамладан кёпле, жилип: «Энтта да кыайтып келмей кыалмагъыз», – деп, кыатлап-кыатлап тилей эдиле.

– Дагъыда бир иги ишни унутуп барама. Бизни халкыбызда «Хычыуман» деген тепсеу болгъанды. Мен аны тапмай айланганлы, жыйырма бла беш жыл бола эди. Бу жол а, насыбым тутду да, аны Голландияда тапдым. Аны кыайсы тартыу бла тепсерге кереклисин да, магъанасын да Батчаланы Мусса юйретди. Ол, кырачай-малкыар культурагъа, искусствогъа уллу эс бургъан адамды. Аны алайлыгы бу жол «Балкарияны» этген адамларына игилигинде окыуна кёрюнюп турады. Муссаны адамлыгын, бютюнда болушлугун ёмюрге да унутурукъ туюлюбюз, – дейди Мухтар хапарында.

ШАУАЛАНЫ Хасан

ДЮГЕР БАДИНАТЫ, МАЛКЪАР БАСИЯТЫ

Сюжет кързулушу, суратлау энчилиги

Къарачай-Малкъар халкъ жырланы арасында «Дюгер Бадинаты, малкъар Басияты» – сюжет туйюмчеги къаты туйюлген, айтылган бары жигитлени сыфатлары, болумла, окуяла да толу суратланган закий чыгъармаладан бириди. Мында жортууул баяны кесини бачамалыгы, бушуулугу бла да болмагъанча ачыкъ кърюнеди.

Дагыда бир сейирлиги – бу жырға жалаңда жортууул жыр деп къоярға амал жокъду. Орта ёмюрледе таулу жашауну толу сураты болуп, ол тарыхны да айгъакълайды. Таулула къалай жашагъандыла, неге ийнангандыла, неге табыннгандыла, адеп-къылыкъ къолайлары, ёзден даражалары къалай болгъанды? – биз бу жырда аллай тарых сорууланы барына жауап табабыз. Жашау тиричликни келиюнде, къайсы миллетни да ниет саулулгун белгилеген шарт – эр киши бла тишируну арасында халла болгъанларын эсге алсакъ, Мисирбийни, алгъа тою этиле тургъанлай, ёзден даражаны бийиклигине бойсуна, жаш къатыны тыяргъа кюреше эсе да, жолгъа чыкъгъаны, артда, жортуулда ауур жаралы болуп, ёле туруп, тишируланы – къатыны бла эгечини – къадарларын татлы тенги Бекмырзагъа аманат этгени – эр кишини аллында тишируну къачы бийик болгъанын, алай бла малкъар жамауатла орта ёмюрледе окъуна, эр киши, тиширу демей, адамла арасында тенгликни сыйлы къргенлерин ачыкълайды.

«Дюгер Бадинаты, малкъар Басияты» – 30-чу жылладан бери халкъ чыгъармачылыкъны китапларында дайым басмаланып келеди. Жырны ол вариантын къачан, ким кимден жазып алгъаны белгили туйюлдо, – кёчгюнчюлюкге деричи, андан сора да иги кесек заманны фольклор китапланы чыгъарыу илму жолгъа салымай тургъанды, аны себепли халкъны кёлден чыгъармачылыгыны кёп чыгъармалары бюгюн да илму аппаратсыз басмаланадыла. Бу жол, айтылыкъ жырны 1970 жылда Терскёлда Къочхарланы Османдан биз кесиби жазып алган вариантын басмалай, аны кёп жери эндиге дери жюрюген текстлеринден башха болгъанын айтырға тийишлиме. Бу тинтиу жыр вариантланы тенглешидириу болмагъаны себепли биз жортууул жырны тюрлю-тюрлю айтыла келиулеринде, бу жангы текст къаллай жерде болгъанын, жортууул окуяны айгъакълау къайсы вариантда къалай кърюнгенин сюзерик туйюлбюз, жалаңда Къочхар улу айтхан вариант сюжети, суратлау толугулуу бла да айырма болгъанын белгилейбиз. Бу айтылыуунда «Дюгер Бадинаты, малкъар Басияты» – жортууул жигитликни юсюнден кеси аллына бир халкъ эпосу болурға жетишеди.

ДЮГЕР БАДИНАТЫ, МАЛКЪАР БАСИЯТЫ

Ой, тай-тай, жыйылыу болады Сурх ёзенде,
Ой, алай да, ёзенде, дейди,
Къоду кычырады кюнлюм Къызгенде.

Ой, тай-тай, оноу этелле была тоноу керекге,
Ой, алай да, тоноу керекге,
Илишан аталла чегетде чынар терекге.

Ой, тай-тай, Сурх ёзенинде тарпан атла чабалла,
Ой, алай да, чабалла, дейди,
Зорт тайпалагъа уа бир къара къанла салалла.

Ой, тай-тай, илишан аталла да, киши жазмайды,
Ой, алай да, жазмайды,
Жортууулгъа да башчысыз киши бармайды.

Ой, тай-тай, Дюгер бла Басиян тайпа бир эди,
Ой, алай да, бир эди,
Бир эселе уа, Бекмырза жангыз нек эди?

Ой, тай-тай, жортууул болмаз, эки тайпа бир болмай,
Ой, алай да, бир болмай,
Чериу жёнемез ашырыр кибик эл болмай.

Ой, тай-тай, Сурх ёзенде была киши ахшысын тергейле,
Ой, алай да, тергейле, дейди,
Къарайла да, Къаражау улу Мисирбийни жыйында кёрмейле.

Ой, тай-тай, Мисирбий келсе, жортууул жолу баз болур,
Ой, алай да, баз болур,
Мисирбийсиз да тоноу ырысхы аз болур.

Ой, тай-тай, Мисирбийге «сен бар, мен бар» болдула,
Ой, алай да, болдула, дейди,
Мисирбийге барыргъа киши базмады.

Ой, тай-тай, Къубадий улу жигит туугъан Бекмырза,
Ой, алай да, Бекмырза, дейди,
Жыйындан чыгып, ол артха айланып сёлешди:

«Ой, тай-тай, жашлыкъдан бери ат белинде жюрюйме,
Ой, алай да, жюрюйме, – деди, –
Бу жол болмаса, иерсиз атха минмедим, – деди –

Ой, тай-тай, бу жол болмаса, башчысыз жыйыннга кирмедим,
Ой, алай да, кирмедим, – деди, –
Бу жол болмаса, оноу этерге да суюмедим.

Ой, тай-тай, Къубадиылары бла Къаражаулары жау элле,
Ой, алай да, жау элле,
Аралары да, бир адам ётмез къара тау элле.

Ой, тай-тай, жау эсек да, мен къаратор атымы жерлейим,
Ой, алай да, жерлейим.
Къаражауланы да тик арбазларына ёрлейим.

Ой, тай-тай, келечиге жангыз адам баргъан төре жокъ,
Ой, алай да, төре жокъ,
Къубадиий тукъумда уа төре бузгъанны кёрген жокъ.

Ой, тай-тай, бир нёгерге уа мен Сангырау Геуюзню алырма,
Ой, алай да, алырма, – дейди, –
Тюз кёрсегиз, мен ан бла барырма.

Ой, тай-тай, къул демегиз Геуюзгюню атына,
Ой, алай да, атына, – дейди, –
Алан журтлада бийле бла тенг жюрюген батыргъа.

Ой, тай-тай, тау элледe бёрк кийген эр къул болмаз,
Ой, алай да, къул болмаз,
Бёрк кийген эр эл жорукъдан къутулмаз.

Ой, тай-тай, Геуюз болур жортуулда баз киши,
Ой, алай да, баз киши,
Геуюзгю кибик, дюгер журтлада азд киши».

Ой, тай-тай, эки жигит ура-жорта кетдиле,
Ой, алай да, кетдиле,
Къаражау къабакъны бет туурасына жетдиле.

Ой, тай-тай, Мисирбий батыр жугъутур уудан келгенди,
Ой, алай да, келгенди, дейди,
Къаладан къарап, ол эки атлыны кёргенди.

Ой, тай-тай, эр Мисирбий элни жыйып, сёлешди,
Ой, алай да, сёлешди,
Бсхылтылы батырлагъа соруу салып, кенгешди:

«Ой, тай-тай, къала жолларыбыз келгенлеге ёрюшдю,
Ой, алай да, ёрюшдю, – деди, –
Бу келгенле уа Къаражаулагъа къара бедешди.

Ой, тай-тай, эки атлы да Юрюк бойнуна жетселе,
Ой, алай да, жетселе,
Къанлы Юрюкден ала кечу сурамай ётселе,

Ой, тай-тай, была сора игиликте келмейле,
Ой, алай да, келмейле,
Чакъырылмагъан къонакъны даражасын билмейле.

Ой, тай-тай, былагъа сора хошкелдиге ким барса,
Ой, алай да, ким барса,
Салам айтып, арбазыма жол салса,

Ой, тай-тай, бешкъръышдан сайлап жесир алырма,
Ой, алай да, алырма,
Тёлеуге да бирер къунажин салырма».

Ой, тай-тай, эки атлы Юрюк суугъа жетдиле,
Ой, алай да жетдиле,
Къанлы Юрюкден была кечу излемей ётдюле.

Ой, тай-тай, келип, Мисирбийни къонакъ юйюне тюшдюле,
Ой, алай да, тюшдюле, дейди,
Къабакъ аллында салам-келам кютдюле.

Ой, тай-тай, былагъа сора хошкелдиге киши бармады,
Ой, алай да, бармады,
Бир ысхылты да жүген билеклик алмады.

Ой, тай-тай, эки жашчыкъ ашыкъ ойнай келдиле,
Ой, алай да, келдиле, дейди,
Ол эки жашчыкъны да была къарап кёрдюле.

Ой, тай-тай, эр Бекмырза Геуюзге къарап сёлешди,
Ой, алай да, сёлешди,
Жашчыкъла бла да фук салыргъа ёчешди.

« – Ой, тай-тай, ыз ызласанг, жашдан ызла деучелле,
Ой, алай да, деучелле, – деди, –
Акъыл излесенг, къартдан изле, деучелле.

Ой, тай-тай, сора мен бу жашчыкълагъа барайым,
Ой, алай да, барайым, – деди, –
Мен аладан хапар-изми алайым».

Ой, тай-тай, ышара-кюле, ол жашчыкълагъа баргъанды,
Ой, алай да, баргъанды.
Ойнай кетип, сора ашыкълары кытып алгъанды.

Ой, тай-тай, ала Бекмырзагъа къарап тохталла,
Ой, алай да, тохталла,
Эр Бекмырза да сермеп алды бирин ортагъа.

«Ой, тай-тай, Мисирбий аллыбызгъа нек чыкъмагъанын айтсанг,
Ой, алай да, айтсанг, – деди, –
Ашыкъларынгы сайлап барын берирме».

« – Ой, тай-тай, Къаражаулада келин тойну бёлгюнчю,
Ой, алай да бёлгюнчю,
Тукъум къарты жаш келинни кёргюнчю,

Ой, тай-тай, эр Мисирбий сизге хошкелдиге келгинчи,
Ой, алай да, келгинчи,
Къаражау ысхылтысы сизге салам бергинчи,

Ой, тай-тай, Сангырау Геуюзю эки къулагъы сакъ болсун,
Ой, алай да, сакъ болсун,
Эр Бекмырзаны да къара сакъалы акъ болсун».

Ой, тай-тай, Сангырау Геуюз сора ишни билгенди,
Ой, алай да, билгенди,
Эр Бекмырзагъа къарап, сора ол былай дегенди:

Ой, тай-тай, келечиге ёлюм жокъ,
Ой, алай да, ёлюм жокъ,
Эр Мисирбийни да жортууудда кёлю жокъ».

Ой, тай-тай, сора была юйге сормай кирдиле,
Ой, алай да, кирдиле,
Ысхылты жыйыннга да была салам бердиле.

Ой, тай-тай, Къаражаулары ёзден салам алдыла,
Ой, алай да, алдыла, дейди,
Къонакълагъа да олтурур жер салдыла.

Ой, тай-тай, эр Мисирбий къонакълагъа турмады,
Ой, алай да, турмады,
Айтыр сёзюн да ол самаркъаугъа бурмады:

Ой, тай-тай, ит тегене эки аякъдан толмайды,
Ой, алай да, толмайды, – деди, –
Чакъырылмай келген да сыйлы къонакъ болмайды.

Ой, тай-тай, олтуругъуз, аш ашагъыз хант къангада,
Ой, алай да, хант къангада,
Ичги керек эсе да, ичигиз эски къалада».

Ой, тай-тай, эр Бекмырзаны ёзден эди ёзеги,
Ой, алай да, ёзеги,
Уялтмады эр Мисирбийни, кезенип.

«Ой, тай-тай, биз ач болуп келмегенбиз ашынга, – деди, –
Ой, алай да, ашынга,
Ашынгы, ичгинги да сен ура бергин башынга.

Ой, тай-тай, сенден уллула болуп, ысхылтыла тургъанда,
Ой, алай да, тургъанда,
Айып болсун турмай кьалгъан бетинге.

Ой, тай-тай, жаулукъ эсе ёзден бетни жойдургъан,
Ой, алай да, жойдургъан,
Санга былай эр белгисин кьойдургъан,

Ой, тай-тай, бадинатла санга нёгер болмазла,
Ой, алай да, болмазла,
Экинчи жол атынгы да сормазла.

Ой, тай-тай, Дюгер Бадинаты, малкър Басияты,
Ой, алай да, Басияты, дейди,
Жыйылып сора тоноу керекге чыкьгъанды.

Ой, тай-тай, бизни санга келечиге ийдиле,
Ой, алай да, ийдиле,
Жортуулгъа сени баш этерге сюйдюле.

Ой, тай-тай, келечиге сора ёлюм жокъ,
Ой, алай да, ёлюм жокъ,
Къарайбыз да, сени уа атлы болур кёлюнг жокъ.

Ой, тай-тай, кьоркьакъ киши жортуулгъа бармайды,
Ой, алай да, бармайды,
Къатын алгъан сауут-саба алмайды.

Ой, тай-тай, Юрюк сууундан кечиу излемей ётгенбиз,
Ой, алай да, ётгенбиз,
Ызыбызгъа атланайыкъ, борчубузну этгенбиз...»

Ой, тай-тай, Къаражаулары бийик тёппели тау журтда,
Ой, алай да тау журтда,
Ысхылтыла кьагъымлы сёзге кьан уста.

Ой, тай-тай, сора была Бекмырзаны тыйдыла,
Ой, алай да, тыйдыла, дейди,
Жангылтындан кьонакьлыкъ кьанга кьыйдыла.

Ой, тай-тай, киши ахшысы Къаражаулары къарт жута,
Ой, алай да, къарт жута,
Юрк бойнунда жаууруннга къан уста.

«Ой, тай-тай, эр Бекмырза, жаууруннга да къарайыкъ,
Ой, алай да къарайыкъ, – деди, –
Жол чыгъа эсе, жортууулгъа да барайыкъ».

Ой, тай-тай, къонакълыкъ къойну жаууруну кертичи,
Ой, алай да, кертичи,
Тукъум жаулукъ да турур душман келгинчи.

Ой, тай-тай, къурманлыкъ къойну хант юлюшю бишгинчи,
Ой, алай да, бишгинчи,
Келген келин къыз чубасын тешгинчи,

Ой, тай-тай, Къаражаулары бармаз-къалмаз болдула,
Ой, алай да, болдула, дейди,
Жаууруннга къадалып хапар сордула.

«Ой, тай-тай, жаным Бекмырза, жауурун иги хапар айтмайды,
Ой, алай да, айтмайды,
Барсагъыз да, бу жортууулдан эр игиси саулай къайтмайды».

Ой, тай-тай, ол заманда айтды сора Мисирбий,
Ой, алай да, Мисирбий, дейди:
«Жол ахырын билир кибик, обур жокъ».

Ой, тай-тай, бу жол мени жортууулгъа онгум жокъ,
Ой, алай да, онгум жокъ,
Ушкогума бир атымлыкъ отум жокъ;

Ой, тай-тай, ичине салыргъа да атып урур огъум жокъ,
Ой, алай да, огъум жокъ,
Атха минип, чыгъар кибик, жолум жокъ».

Ой, тай-тай, уста Геуюз Бекмырза бла кенгешди,
Ой, алай да, кенгешди, дейди,
Къаражаулагъа къарап, ол былай айтып, селешди:

«Ой, тай-тай, жаным Жута, сен жаууруннга къарайса.
Ой, алай да, къарайса,
Къубадийлагъа чурум тюшерин марайса.

Ой, тай-тай, марасанг да, жауурун айтып, жол къоймабыз,
Ой, алай да, жол къоймабыз,
Эр Мисирбий къоркъа эсе, элтип, аны жоймабыз.

Ой, тай-тай, Мисирбийни жангы кьатын алгъан заманы,
Ой, алай да, заманы,
Узакъ жолгъа кызмаз аны табаны».

Ой, тай-тай, былай айтып, была кетип тебирелле,
Ой, алай да, тебирелле,
Хант кьангагъа да, тейри салып, тиймелле.

Ой, тай-тай, эр Мисирбийни кёзю кьандан толгъанды,
Ой, алай да, толгъанды,
Жортууул жоллагъа ол аслан кибик болгъанды.

«Ой, тай-тай, жетерме, – деди, – тамбла кюн кьушлукъгъа,
Ой, алай да, кьушлукъгъа,
Окъ мажарырма жанымда кьауал ушкокга».

Ой, тай-тай, Мисирбини кьатыны чыкъды аллына.
Ой, алай да, аллына,
Барма деди, нёгер болуп кьанлынга.

Ой, тай-тай, эр Мисирбий бетинден нюрюн кьачырды,
Ой, алай да, кьачырды,
Былай айтып, сора аны юйге ашырды:

«Ой, тай-тай, Къаражаулада кьатын тыяр эр болмаз,
Ой, алай да, эр болмаз,
Жаш кьатынны эрсиз кьойгъан эл болмаз.

Ой, тай-тай, кьатын угъай, жауурун да тыймады,
Ой, алай да, тыймады,
Жортууул чыкъса, бир эр киши кьатын бла турмады».

Ой, тай-тай, Мисирбийни кьатыны алай кьаргъады,
Ой, алай да, кьаргъады, дейди,
Кьурушур кибик аны эшитгенни санлары.

«Ой, тай-тай, ары айлансанг, акъ атынг бла ал болгъун,
Ой, алай да, ал болгъун,
Бери айлансанг, акъ атынга сен сал болгъун.

Ой, тай-тай, къара чепкенинги тьймеси сайын окъ тийсин,
Ой, алай да, окъ тийсин,
Акъ къапталынгы илгиги сайын кьан сийсин».

Ой, тай-тай, Къаражаулада кьаргъыш тыяр да эр болмаз,
Ой, алай да, эр болмаз,
Жаудан кьачханнга бугъар кибик да жер болмаз.

Ой, тай-тай, эр Мисирбий Сурх ёзенине жетгенди,
Ой, алай да, жетгенди,
Жортууул башына ол былай оноу этгенди.

«Ой, тай-тай, мен билеме Зорт кьалада асыралгъан бир хазна,
Ой, алай да, бир хазна,
Антым бар эди сора мени ары бармазгъа».

Ой, тай-тай, сора ала Зорт элине бардыла,
Ой, алай да бардыла,
Зорт кьаланы төгерекден алдыла.

Ой, тай-тай, марап атса, илишаннга басияндан уста жокъ,
Ой, алай да, уста жокъ,
Кьолтукъгъа кирсе уа, бадинатха жухта жокъ.

Ой, тай-тай, Зорт кьаланы илишаннга алып аталла,
Ой, алай да, аталла,
Эр Мисирбий уруш этеди, машалла!

Ой, тай-тай, эр Бекмырза, кьолтукъгъа алып, бууады,
Ой, алай да, бууады,
Зорт гяурланы мукьут этдирип кьууады.

Ой, тай-тай, сора была Зорт кьаланы алдыла,
Ой, алай да, алдыла, дейди,
Аны чачып, Мюлтежи элге бардыла.

Ой, тай-тай, эр Мисирбий кьайтайыкъ деп тохтады,
Ой, алай да, тохтады,
Чабыуулда ёлгенлени жокълады.

Ой, тай-тай, Мюлтежини биз кёрмеген жери жокъ,
Ой, алай да, жери жокъ,
Керексизге кьан төкгенни эби жокъ.

Ой, тай-тай, Мисирбийни была арсар этдиле,
Ой, алай да, этдиле, дейди,
Жаш кьатынынга ашыгъаса да, бар дедиле.

Ой, тай-тай, жортууулгъа бир терилген чек билмез,
Ой, алай да, чек билмез,
Бир хорлагъан хорлатырма деп билмез.

Ой, тай-тай, ат башларына жиялы байракъла такъдыла,
Ой, алай да, такъдыла,
Сора была Мюлтежи кьалагъа чапдыла.

Ой, тай-тай, Мюлтежи элде уа бир аман хата тапдыла.
Ой, алай да, тапдыла,
Къаражауланы эр Мисирбийни къапдыла.

Ой, тай-тай, Мисирбийни алып, эл четине чыкъдыла,
Ой, алай да, чыкъдыла,
Эр Мисирбий сора алагъа былай айтханды:

«Ой, тай-тай, къарт къалада Чаурат бийче жилийды,
Ой, алай да, жилийды,
Жилиямысын, жортуул төреси былайды.

Ой, тай-тай, Къаражауланы къара къауал къалдымы,
Ой, алай да, къалдымы,
Мюлтежи журт аны тоноу этип алдымы?

Ой, тай-тай, ол анда къалса, мен эки ёлеме,
Ой, алай да, ёлеме,
Къопмаз киби хорланнганыбызны кёреме».

Ой, тай-тай, шокну алыргъа жигит Бекмырза кетгенди,
Ой, алай да, кетгенди, делле,
Мюлтежиде бир бирден алып, кёре турганлай жетгенди.

Ой, тай-тай, сансыз адам болуп кирди къалагъа,
Ой, алай да, къалагъа,
Къара къауалны ол бермез эди алагъа.

Ой, тай-тай, бу уа, деди, Къаражауланы къара шок,
Ой, алай да, къара шок,
Бирден жазмай атар киби тогъуз окъ.

Ой, тай-тай, бир деуе къартны къолунда эди тужурлу,
Ой, алай да, тужурлу,
Сейир этип къарай эдиле, ал кёргенча къужурну.

«Ой, тай-тай, тутчугъуз, мен да бир кёрейим, – деди, –
Ой, алай да, кёрейим», – деди, –
Алай айтып, эр Бекмырза къауурсундан сермеди.

Ой, тай-тай, шекли болуп, деуе къарт да тутханды,
Ой, алай да, тутханды,
Эр Бекмырза да аны къылыч бла ургъанды.

Эки къолун да тюз жингирикден кетерди,
Ой, алай да кетерди,
Мюлтежи жыйынны да ол бир жанына теберди.

Ой, тай-тай, жангыз Бекмырза хан шкок бла келгенди,
Ой, алай да келгенди,
Жаны саулукъда келтирип, Мисирбийге бергенди.

Ой, тай-тай, эр Мисирбий журтум деген бир эди,
Ой, алай да, бир эди,
Не ахшы болду къауалны бизге къалгъаны, деди.

Ой, тай-тай, бир ышарып, ол Бекмырзагъа къарады,
Ой, алай да, къарады,
Къара къауалым, деп, кеп жортууулгъа жарады.

Ой, тай-тай, ау тюбюнде жаш къатыным тул къалды,
Ой, алай да, тул къалды,
Аны кеси эгечингча кёрюрге, этмей кёлкъалды.

Ой, тай-тай, жаннга бермез барды ариу эгечим,
Ой, алай да, эгечим, – деди, –
Аны уа кесинге къатыннга алырса, жаулукъну кечип.

Ой, тай-тай, Къаражаулары къаялы къала бек болсун,
Ой, алай да, бек болсун,
Къубадиыланы да жашар кюнлери кеп болсун.

Ой, тай-тай, тукъум жаулукъну сен кери къыстарса,
Ой, алай да, къыстарса,
Къара къауалымы кеси кёзюмден тутарса...»

Ой, тай-тай, Чаураг бийче тардан энишге къарайды,
Ой, алай да, къарайды,
Къарайды да, тардан ёрге бир къарелди эслейди.

Ой, тай-тай, Мисирбийни акътуякъ аты олмуду?
Ой, алай да, олмуду,
Аны юсюнде Мисирбийим жокъмуду?»

Фольклор чыгъарманы къайсын алсанг да, аны ич жиясын бек алгъа сюжети къурайды. «Дюгер Бадинаты, малкъар Басиятыны» сюжет чалманы Къубадиыланы атлы жашлары, жыйылып, жортууул къууум этгенлери бла башланады. Къанлары ойнап, ат туякълары жер тутмай, Сурх ёзенине жыйыла, илишан атадыла, тарпан атлары чапдырып, жарау этедиле. «Къычыргъанлары борбай къыя», къоду чаладыла. Жыйын къуралып, къарасала, алдабар башчы жокъ. Алай а «Жортууулгъа башчысыз жыйын бармайды». Аны себепли башчыгъа киши ахшысын тергейдиле. Бу жортууулгъа башчылыкъ жалаңда Мисирбий этерге боллукъду. Малкъар басиятланы бийи. Мисирбийни былайда болмагъаны айхай да жарсыулуду. Жортууулгъа жыйылгъан жашла кеслерине ба-

зынган жашладыла, алай а Сурх ёзенинде илишан ата, безирей, кийик шишликле кыакылай, ала жортууулгъа дайым бирге барычу нёгерлерин сакълайдыла. Сакъласала да, Мисирбий келлик туююлдо. Келмезлигини эки сылтау барды: биринчиден, Къубадийлары бла Къаражаулары, нени юсюнден эсе да сёз болуп, жаудула; экинчиден, Мисирбий кыатын келтирип турады. Дагыда: жортууул кыуумну Къубадийлары башлагъандыла. Сора бизни жыйыныбызгъа башчы бол деп, тап, келлик эсе да, Мисирбийге кыалай барлыкдыла?

Жортууул кыыздыргъан жашланы ичлерин дагыда эки соруу бийлепди: эр Мисирбий жортууулну тукъум жаулукъдан баш эталлыкмыды, туююлдою – ол бири, экинчиси уа – хыйла-хыли, ким биледи, айыутослукъ окъунамы барды: кыатын келтирип тургъан Мисирбийни жаш кыатынындан тансыгъын алыргъа кыоймау фитналыгъы дегенча. Алай бла Мисирбийни да жортууулгъа чыгъарыу – шагъырей жаулукъ туююл эсе да, тукъум жаулукъну барыуунда аны тёзюмлюгюн (ёзденлигин) сынауду. Келлиги, келмезлиги ол Мисирбийни кесини ишиди, алай чакъырылгъандан ары ол бармаз ючюн не сылтау этсе да, ёзден бетине шарайып болмай кыаллыкъ туююлдо.

Къаражаулагъа Мисирбийни чакъыра барыргъа киши базынмайды. «Сен бар, мен бар» болушаддыла. Ол заманда «Къубадий улу жигит туугъан Бекмырза», жыйындан чыгып, «Къаражаулары тик арбазгъа ёрлерге» айтады. «Келечиге жангыз адам баргъан тёре жокъ» деп, ол нёгерге Сангырау Геуюзю алады. Геуюз, тукъум даражасы бла жортууулгъа чыкыгъан бий жашлагъа тенг туююлдо, алай а кесини акъылы, кесаматлыгъы бла «бийлеге тенг» кишиди.

Къаражаулары кыалада той барады, ала жортууул кёллю туююлдоюле. Элни ысхылтысы мындады. Келечиле, элге жетип, кыапхакъ башындан кыарагъанда, Мисирбий жугъутур уудан келип болады. Ол быланы кёреди, кёрсе да, жаратмайды. Ишекли болады. «Игиликге келген кыонакыла туююлдоюле», – деп, сакъады. Болсада, иги умутун юзмей, была Юрюк сууундан кечу сурамай ётерик болурламы деп кыарайды. Бекмырза бла Сангырау Геуюз уруп баргъан суудан кечу сурамай ётуп, кыала кыабакъны аллында атдан тюшедиле. Быланы алларына киши чыкымайды. Бекмырза ангылайды ишни болушун, кыалада билгендиле кимле келгенлерин, тап, нек келгенлерин окъуна. Бекмырза, бурунладан жюрюген хыйсапны этип, ашыкъ ойнагъан жашчыкыла бла сёлешеди, тасха биледи. Кыаладан адам чыгып, аланы юйге чакъырмазлыгъына тюшонеди. Сора была кеслери кирип барадыла.

Къаражаулары Къубадийлары бла жау эселе да, ёздендиле. Юйге адам киргенде, ёрге турадыла, жер саладыла. Жаланда Мисирбий турмайды жеринден. Жеринден турмагъанны кыой, бош келгенсиз, мен сизге нёгер туююлме деген магъанада, сёзюн ачыкъ салады. Ашаргъа келген эсегиз, олтуругъуз, ашагъыз, ёзге жёнгерлик сурамагъыз дейди. Бекмырза анга эс бурмайды. Ашлауда ашха тиймей, жумушун айтады.

Сёз жортууул сартындан алай ачыкъ салыннгандан сора, Къаражаулагъа тюзюнлей угъай деп кыояргъа ёзден даражалары эркин

этмейди. Аны себепли оноуну жауурунга кыоядыла. Тойну юсюнден кетип кыалган да бетлик, тукъумлукъ туююлдо дегенни да билдиредиле. Алай, Сангырау Геуюз бла кенгеше, Бекмырза тау келечиликни усталыгын кёргюзтеди. Ол жаз тил бла Мисирбийни ырбыннга алай кысады, – жаш кыатынлы жаш угъай десе, башына жаулукъ кысханнга тенг боллукъду.

Жауурун жортууул ажымлы боллукъун, киши ахшысы андан сау кыайтмазлыгын айтады. Сангырау Геуюз аны масхарага буруп кыояды.

Ахырында, келечилик хорлап, Мисирбий жортууулга барырга айтады. Кыара кыауалыма окъ, от хазырлайым дейди.

Мисирбийни Сурх ёзенине (жырны бир-бир вариантларында – Тагы бойнуна) келиую уллу кыуанчды, тюзю, жортууулу жетишимли боллукъун белгилейди. Была Зорт кыалага чабыууллукъ этип, аны тынч аладыла. Тонуо юлешедиле. Мисирбий бу жортууул аны бла тамам болуп кыалырын сюеди. Алай а хорлам кызыдырган эр жигитле энтга да «найза чалыш» этерге сюедиле – Мюлтежи кыалага чабарга. Мисирбий анга ыразы туююлдо. Бошуна кыан текмейик дейди. Жортууул башчы ол эсе да, сёзю ётмейди. Кызыган атлыланы тыялмазлыгын ангылап, ыразы туююл эсе да, барады.

Зорт кыаланы жаулукъу бар эди да Кыубадиылага, ары жортуууллукъ тийишли эди. Мюлтежини уа терслиги жокъду не Кыубадиыланы, не Кыаражауланы алларында. Мисирбий аны айтады. Терслиги болмаган эл а нек хорланырга керекди? Хорланмайды. Хорланган жортууулчула этедиле. Кёплери кырылады. Мисирбий да ауур жаралы болуп, алайда ёледи. Аны акътуякъ аты кыалага атлысыз кыайтады.

Уллу жырны, эпосну окуя кыудурети алайды. Бир жортууулу юсю бла биз бурунгу жашауну бир бетин – эр кишиле ишден бош заманларын кыалай ётдюрюючюлерин, анга кёре, адеп-кыылыкъ мардала, тукъум байламлыкъла, кишиликге бага бичиу не халда болуучуларын кёребиз. Бизни кёз аллыбыз бла сейир адамла – батырла ётедиле. Аланы кыуанчлары, жарсылары, ийнаныулары, кыылыклары, адеплери, дуния ангылаулары кёрюнеди.

Чыгармада белгиленген окуя жашауну керти болушу бла кыаллай бир байламлы болганын аны суратлау даражасы кёргюзтеди. Окуя не тюрлю болса да – бушуулуму, жарыкмы, – аны чархын бурган, тарых кесеги этген – адамладыла да, аланы сыфатлары толу, ийнаныулу, шарт ачыкъланса, окуя халкыны тарых жолуну бир алапат айланчы болурга жетишеди. Кесини суратлау кыюню уллулукъу бла «Дюгер Бадинаты, малкыар Басияты» халкыны рухий жашаунда айтылганды, аллай бир кыйматлы да аны себепли кёрюнеди. Ёзденликге, жигитликге, жортууул курсабайлыкъга тийишли суратлау керекле, тюрсюнле, тенгшедириуле аллай бир байтамалдыла, кеслери алларына туууп кыалган кибик, аллай бир кертидиле, жютюдоле, – ана тилни байлыгына тамаша болгандан тышында да, жырны ич кыурулушуна, жигитлени шартлыкларына турсунмай кыалмайса.

Жыр айтылганда, макъамны кыюю (сезимлиги) хорлайды. Жырчы уста эсе, аны ёню терен эсе, биз, аны макъамына кыаныгып, жырны сёзле-

рине артыкъ эс бурмайбыз. Аны себепли тил жаны бла хазна къуралмагъан жырла окъуна уста жырчыны ауузунда алаMAT кёрюнюп да къаладыла. «Дюгер Бадинаты, малкър Басиятыны» дагъыда бир алаMATлыгъы – ол жырланганда, окъулгъанда да бирча эстетика сезим бералгъаныды. Жортууул окуясы хар жаны бла да алай тенгшиленгенди, ачыкъланганды, – ол бир кезиуге тарых окъуу да, жортууул жыр да болады.

Жырны тарых магъанасы неди дегенде, тау жамауатла бурун адепкъылыкъ, эрлик сынау, ёзден адет, тукъум, эл байламлыкъ, тиширыуну къачы дегенча, жашау тиричиликни тамалы болуучу жорукъланы къалай жюрютгенлери, не бла къалай жашагъанлары кёрюнгениди. Жыр къаллай окуягъа, болумгъа, шартха багъышланып этилген эсе да, аны жигити неда жигитлери бюгюнлюкню адамларыча кёрюнедиле. Бекмырза неда Мисирбий бюгюнлюкде бизни биргебизге туююлмюдюле? Халкъны жашауна къатышмаймыдыла? Сейири неди дегенде, озгъан бла бюгюнлюкню айыргъан ара кёрюнмейди. Сёз ючюн, жортууул къууум бла Сурх ёзенине жыйылгъан батырла къачан эсе да болгъан бушуулу жортууул бла байламлы айтыладыла. Алай ала бизден узакъ туююлдюле. Аланы бирикдирген, атландыргъан окуя, эрттеги тюшген суратча, онгуп, мутхуз болуп къалмай, бюгюнню жашауну бир жарыкъ агъымыча, бизни биргебизге жашайды.

Жырны ол формалы жашаулугъун жалчытхан – аны суратлау усталыгъыды.

Не жаны бла алып къарасанг да, – жашау тиричиликми дейсе, жортууул нёгерлик, усталыкъ, кертиликми дейсе, билгичликни, тиширыуну къачыны юсюнденми айтаса, ёзге, ёзденлик, къонакълыкъ, дебер-намыс деген затланы оюмлап, бурунлада таулу халкъны турмуш къолайы къалай болгъанды деп, жырдан жууапмы излейсе – жырда быланы барына жюрекни теренине жетер кибик сёз, сыфат барды.

Жыр башындан окъуна жаз тилли, тенглешидириулю сыфатла бла башланады. Жырны эки баш жигитинден бири Бекмырза туурагъа Сурх ёзенинде Мисирбийни чакъырыгъа «сен бар, мен бар» болгъанларында чыгъады. «Жашлыкъдан бери ат белинде жюрюйме», – деп, кесини да, халны да болушун белгилейди ол. «Бу жол болмаса, иерсиз атха минмедим, бу жол болмаса, башсыз жыйыннга кирмедим». «Иерсиз ат» – жаз тилди, жыйынны башчысыз болгъанын кёргюзтеди. Иерсиз ат бла башчысыз жыйын тенглешидиле. Аны бла къалмай, Бекмырза, жау эсе да, малкърлы нёгерин баш этеди. Кеси тургъанлай, жыйын башчыгъа Мисирбийни тийишли кёргени – аны ич ёзденлигин ачыкълайды – ич асыллыгъын, жаубуз деп, Мисирбийни батырлыгъын кем этмегенин. Бекмырзагъа бюсюреу алай тууады.

Адеп-къылыкъ ёлчемле, халкъны жаз тилге усталыгъы, жаз тилни кючю бла аз айтып, кёпню ангылатыргъа жетишген къудурети – ана тилни эрттелигинден, байлыгъындан келедиле.

Бекмырза бла Сангырау Геуюзню Къаражауланы къалада ёзден даража сынашыулары – суратлау усталыкъны бийиклигиди. Андан алгъа, къабакъ аллында ала, не этерге билмей, армау болгъан чакъда, ашыкъ ойнай келген жашчыкъла – тау жамауатланы биргелик кючлерин,

юйретиу хунерликлерин көргюзтедиле. Тап, жашчыкыла бла абадан-ла арасында халла окыуна чурумсуздула. Сорлугъун алгъадан сормай, жашчыкыла бла ашыкь ойнап, кытып, аланы кесине илешдирип-эришдирип, сора жумушун алай этгени Бекмырзаны да турмуш мектеби чурумсуз болганын көргюзтеди. «Из ызласанг, жашдан ызла, акылы излесенг, къартдан изле» – деучелле, деген да – тау эллени акылыманлыкь тагылары теренден келгенлерин көргюзтеди. Кертиси да, жашчыкь жаз тил бла айтхан алапат жууап – артда Бекмырзаны, къалада ысхылтыла бла келечилик сермешинде, алжаусуз илхамы болады.

Бекмырза, сыфат къадагында, тюненени, бюгюнню да бирикдиреди. Хорламы да аны бла байламды. Ол жашчыкыланы кесине илешдирип ючюн алагъа тенг болуп ойнайды, ашыкыларын кытып, ёч салады: Мисирбийни аланы алларына нек чыкмагынын айтсала, ашыкыларын артха къайтарлыкьды. Ма былайда жашчыкыла да эл төрелеге бекликлерин көргюзтедиле. Ашыкылагъа алданганны къой, аланы ашыкь бла сатып алыргъа кюрешген тыш адамланы «жасакыларын» бердиле:

**Мисирбий сизге хошелдиге келгинчи,
Сангырау Геуюзню эки къулагъы сакь болсун,
Эр Бекмырзаны да къара сакыалы акь болсун!**

Жашчыкыла, хайт деген кишилеча, жаз тилни метафора къудуретин көргюзтедиле. Келгенлеге ачыу да тиймезча, ишлери болмазлыкьтын да ангыларча, алай айтадыла. Келлик туююлдо деп да айтмай, тил этип, изми да билдирмей, сыйыртхыч таууш этдирип, эрлеца сёлешгенлери – аланы юйрениу даражаларын, эр илишанларын да белгилейди. Ала келчилени сейирсиндиредиле. Къаражаулада ниет саулыкьну көргюзтютюп, алагъа сагыш да этдиредиле. Иш этип къарагъанда, Бекмырза ызны жашладан ызлап, къалагъа киреди. Андан ары уа тукьум жаулыкьну кетерирге жол табады. Аллай ишни «къара сакыалы акь болгунчу» къоюп турургъа жарамаз.

Бекмырза ангылайды: келин тойда, ысхылтыла жыйылып, ашай-иче тургъан жерге чакырылмай кирип баргъан тынч туююлдо. Болсада кирирге керекди, Сангырау Геуюз да таукелди. Кирмесе, жортуул къураллыкь туююлдо, андан да аманы уа – тукьум жаулыкь узакьгъа созулуп кетерге боллукьду.

Бекмырза бла Сангырау Геуюз къалагъа кирип, анда баргъан сермеш сёз – тенгледирип, жаз тил бла айтынуу бийик юлгюсюдо, миллет кылыкьны ачыкълауну жетишимиди.

Бир жаны да – Къаражауланы ысхылтылары да, келген келечиле да бир бирни жанына тиерча, тукьум, ёзден даражаларына къатылырча бир артыкь сёз айтмайды – бары айтылгъан сёз ысхылтылагъа тийишли адепликте айтылады. Аны ючюн а хар сёз бичакь кесген кибик кеседи, ых деп, сылтау этмезча, алай жонулады.

Жауурунга къан уста Жута: «Жауурунга къарайкь, жол чыгъа эсе, биз жортуулгъа барайкь», – деп, теренден жарашулу башлайды. Алай а Бекмырза да, акылыман Геуюзню нёгер этип, мында насийхатха тынгыларгъа

келмегенди. Ичинден аны «жауурун сылтауна» кюле, тынгылайды. Жутаны уа жауурун бла сабыр ушагы – заманны оздурур ючюндю, бармаз сылтауна тукьумгъа угъай, жауурунга, эсе да жазыгъа, ышаннга (рок) атаргъа жол излеудю.

**Къонакълыкъ къойну жаууруну кертичи,
Тукьум жаулукъ да барыр душман келгинчи...**

Алай а Жута, акьылман эсе да, келечиле мыйкъ тыплеринден нек ышаргъанларын эслемейди. Аны патыгъасы Бекмырзагъа жугъутур къулагъына жел къакъгъанча да туйюлдю.

Жутаны андан ары философиясы Бекмырзаны тюнюттгенни къой, бютюнда таукел этеди.

**Къурманлыкъ къойну хант юлюшно бишгинчи,
Келген келин къыз чубасын тешгинчи...**

Бары да олду – Жутаны кюрешгени: келин алгъанбыз, Мисирбий келинни къыз чубасын тешгинчи, бир жары да барлыкъ туйюлдю. Сора Мисирбийни: «Аш ашагъыз, ичги керек эсе, ичигиз» деп, алай осбар нек селешгенини магъанасы да ачыкъланады. Бекмырза нёгерге къул Геуюзню алып келгени да ачыу тиймей туйюлдю.

Энди Бекмырза жуабын болжалгъа сала турмайды. Къалада болумгъа кесамат этип, жауурун патыуалагъа сёз къошууну Сангырау Геуюз башлагъаны бошдан туйюлдю. Бий Бекмырза аны нёгерге нек алгъаны да ангылашынады.

**...жауурун айтып, жол къоймабыз,
Мисирбий къоркъа эсе, элтип аны жоймабыз.**

Бу жууапда ишни башы «къоркъа эсе» деген метафорады. Аны Сангырау Геуюз айтханыды. Айтханда да, ол аны басым салып айтады. Ёзден магъана берип. «Къоркъа эсе» дегенни ызындан келген «элтип, аны жоймабыз» деген ёзден тилде «ангылайбыз, бет да этебиз» дегенни тутады. Кертисинде уа – Мисирбийни ётуне къатылгъан сёздю, аны эришдирген, этмезлигин этдирген. Бекмырза сёзню Сангырау Геуюзге аны билип бергенди – къул эсе да, Сангырау Геуюз келечиге келгенди, ол, тартынмай, бий Мисирбийге айып эте турады. Бекмырза алай бла жортууулчу нёгерин от жагъа, тыпыр, къатын жылыуларындан ёрге кётюрюп, жортууул зауукълугъуна таушандырыргъа керекди. Жыйыннга да ишин болдурмай къайтыргъа суймейди. Аны себепли батыргъа аны кесинден кёп да энишгеде адамны ауузу бла «къоркъа эсе» деген – жазмай тиерик окъду.

Бекмырза аны бла хорлагъанын ангылап, «Хант къангагъа да тейри салып, тиймей», жеринден турады. Жаланда бир кере аны ауузундан кёлкъалды сёз ычхынады – аны тенглигин сыйлы кёргенден тебиреп чыкъмагъанына

мудах болганы: «Сен келмезсе бизге, ёхтем бий, сени жангы кьатын алгъан заманынг...» Былайда да сёзню басымы «ёхтем бий!» – дегендеди. Ёки тенг бий, жортуулчула, айтылгъан батырла, бир бирге алай айтыргъа кьалгъан эселе, керти да жаудула Къубадиылары бла Къаражаулары.

Мисирбийни тебирегенден ёзгеси кьалмайды.

Ой, тай-тай, Мисирбийни кёзю кьандан толгъанды,

Ой, алай да, толгъанды,

Жортуул жоллагъа ол аслан кибик болгъанды.

Алай энди жол босагъасына эпосну башха жигити чыгъады – жаш келин Чаураг бийче. Жутаны жаз тил бла, ёзден адет бла тилегени, Мисирбийни кесини огъурамагъаны да бошдула. Ау тюбюнде чубасы тешилмей сюелген тиширыуну къачы – барындан бийикди. Мисирбий акътуякъ аты бла секирип ёталмазлыкъ индекди. Ол а, Чаураг бийче, жибермезден, кьаты тутады.

Алайсыз да «кёзлери кьандан толуп тургъан» Мисирбийни «бетинден нюрю къачады», «кьыз чубасы тешилмеген» кьатынына кьаты-кьаты сёлешеди.

Къаражаулада кьатын тыяр эр болмаз,

Жаш кьатынны эрсиз кьойгъан эл болмаз.

Ёки тизгинни биринчиси тюзюнлей кьатыннга айтылгъан эр сёзюдю. Кьатынны эр жумушха оноу этгенине чамланьу. Экинчиси – жаз тил бла айтылгъан аманатды. Мисирбий ангылайды – жауурун бош жорамаз, бу жортуулдан ол не хазна сау кьайтсын. Аны себепли жаш кьатынын элге аманат этеди. Былай къарагъанда, аны «эрсиз кьалмазса» дейди деп ангыларгъа да боллукъду, ачыу-чочууу бла айтхан осбар накъырдасыча. Алай а Мисирбийни жортуул юсюнде ысхылтылагъа эшитдирип айтхан сёзю – элгеди, тукъумгъады. Мисирбий жортуулда жоулса, тукъум аны оноун этерге керекди.

Ёлни, тукъумну хатери аллай боллугъун билиу – батырны жортуул жолочулукъгъа бютюнда таукел этеди. Бизни миллетибизде бюгонлюке унутулуп баргъан аламанат тёре – тукъумда, элде кьызны, тул кьалгъан келинни кьадарына сакълыкъ, жууаплыкъ хар ёзден эр кишини боюнунда болгъанды. Мисирбий, аны биле, ёле туруп, эгечин Бекмырзагъа тийишли кёредди, къара ушкогун кеси кёзюмден кёрюрсе деп, анга береди. Ау тюбюнде кьалгъан жаш кьатыныны уа эгечлик кьачын аманат этеди. Алай бла тауда жамауат жашауну уллу тогъайы, айланып, бирге кьошулады: мында, анстан, хауле жумуш болмайды; бегимсиз, башсыз бир зат да кьалмайды. Хар затны, ишни ёлчеми, хакъы белгиленип, адеп-кьылыкъ тёреле бла бегитилип, ызгъа салынып, ниет, тарых жолуна алай чыгъады.

Жырда юч конфликт-чойрелик тутушадыла. Биринчиси – Къабудийлары бла Къаражаулары бир бирлери бла жау болуп тургъанлай, жортуулгъа бирге барыргъа деген мурат болмазлыкъ иш кибикди; экинчиси – Чаурай бийчени Мисирбийни жортуулгъа жибермезден тутханы, кьаргъышы;

ючюнчюсю – Зорт кваланы алгъандан сора Мюлттежи элге чабыууллукъну Мисирбий тюз кърмегени. Ючюсю да эпосну ич жиясын бирча тартадыла, бирча зынгырдатадыла. Алай а суратлау жаны бла Чаурай бийчени кър-гышы, жюрек титиретир кибик, кючлюдо.

Эсде болмай, жаш келин тил ачады. Тилеп, тыялмаздан болгъанда, къргыш этеди. Былайда Чаурай бийчени Мисирбийге этген къргыш тил, суратлау усталыгы бла – дуня поэзияны бек бийик жетишимлерини даражасына жетеди.

**Ары айлансанг, акъ атынг бла ал болгун,
Бери айлансанг, акъ атынга сен сал болгун!
Къара чепкенинги тиймеси сайын окъ тийсин,
Акъ къапталынгы илгиги сайын къан сийсин!**

Халкъ жырчы Чаурай бийчени туурагъа чыгъармайды. Аны кылыгын, чырайын къргозтмейди. Мисирбийге барма деп сюелгени да аллай бир туурада туйюлдо. Алай а, тыялмаздан болуп, тюнголгенде, аны жолуна тиширыуну ахыр къачын, амалын салады. Къргышны тенгледиреу, жарашдырыу усталыгы, огъурсузлугъу – Чаурай бийчени, ол жаш эсе да, келин эсе да, кючлю тиширыу болгъанын къргозтеди. Жашау сынаулары, кесиликлери, къатылыклары да болгъан ынналаны, аналаны кюлларында ёгени туурады.

Чаурай бийче тээр эди, сакълар эди, алгыш этип да ашырыр эди – Мисирбий элин, жерин, ёз кваласын кюрууларгъа чыкъса. Да не этгин, ол, анстан, эрикгенден, кенчекликте, «тоноу керекте» барыгъа деп жыйылгъан жыйыннга къошулады, къошулгъанда да, бош алай угъай, анга башчылык этерге барады. Жигитликте, усталыкыгъа махтау берген жырда аллай къргыш кесине жер аны себепли табады, аны себепли кечиледи Чаурай бийчеге да эр кишини алай огъурсуз къргыгъаны.

Аны къргышына кылык-кыймаг жаны бла, жюрексиниуню теренлиги каллай бир болургъа боллугъу бла къарагъанда уа – хар тизгини нарт сёз, айгъу болуп калырча алай кюралгъан бу жырны ичинде тёрт тизгин, тёрт дуняны бирикдирген кибик, алай кючлю согъулады. Тюзю, тиширыуну жашап келген, энди да жашарыкъ журтуна – тау аузуна сыйыммаз кюйю, жюрек тебиую тёрт тизгинге сыйынганды. Ол кюй, поэзияны жакълау агъымына къарагъанда, жалан Мисирбийге – бармаз жортуулуна баргъан эрине, – этилген къргыш туйюлдо, бары да эр бла къатыннга, ана бла балагъа, эгеч бла къарындашха айырылыу келтирген кюйсюз ишлегеди.

Тюзю, ол къргыш да туйюлдо. Андан ары болгъан ишле анга шагъатдыла. Чаурай бийче къргышы бла не заг айтхан эсе да, тюз алай болады. Да сора тиширыу къргыш этип нек кюрешеди, билгичлиги алай туура эсе? Болушун тюзюнлей айтъп кюйса уа дерге боллукъбуз. Угъай, тиширыу кесине аллай аперимликни аламайды. Аны себепли Мисирбий «Акъ аты бла ал болуп барлыгын», артха уа «Акъ атына сал болуп кыйтырыгын» кюй бла айтады. Аны къара чепкенини тиймелери окъла бла тенгледириледи, къан жаралары уа – акъ къапталыны илгиклери бла! Эрин суйген тиширыу барын алгъадан къргенине, боллукъну сезгенине сейир этебиз.

Жыр тизгинлени тамал магъаналарында тюрлю-тюрлю «файдасыз» жортууулагъа халкъны къарамы дайымда бирча огъураулу болмагъаны эсленеди. Бир жанындан жортууул – эрликни, батырлыкъны, сермеш усталыкъны белгисиди. «Эришмеген эр болмаз», – дегендиле. Кюч, эрлик, уруш хунерлик – кьоргъашлыкъ излеген тау элlege дайым керек болгъандыла. Аны себепли жортууул кесини ажымлыгъы, «файдасызлыгъы» ючюн сөгюлсе да, эрликни, аскер хунерликни ёсдюрген амал къадарында, кёп тюрлю жырлада махтау бла айтылгъанды. «Къаражаулада кьаргъыш тыяр эр болмаз» деген аны бла байламлыды. Эр сынашыулагъа тиширьюланы жанындан къажалуукъ къаллай бир уллу болса, аланы кьаргъышлары къаллай бир ачык айтылсала, алагъа къарамаулуукъ, зуюлюк аллай бир уллу болгъанды.

Жыр «Дюгер Бадинаты, малкъар Басияты» деп аталгъан эсе да, Дюгер бла Басиянны арасы айырылмагъанды. Дюгер къайсы, Басиян къайсы болгъаны айтылмайды. Ол шарт жыр иги да эртегили болгъанын кёргозтеди. Дюгер бла Басиян бир бирлеринден бусагъатдача айырылып болмагъан заманларында жашаулары суратланады дерге боллукъбуз. Жырда айтылгъан къылыкъ белгиле дюгер жанын Къубадийлары, басиян жанын а Къаражаулары тутханларын айгъакълайдыла:

**Ой, тай-тай, марап атса, илишаннга басияндан уста жокъ,
Ой, алай да, уста жокъ,
Къолтукъгъа кирсе уа, бадинатха да жухта жокъ.**

**Ой, тай-тай, Зорт къаланы илишаннга алып аталла,
Ой, алай да, аталла,
Эр Мисирбий уруш этеди, машалла!**

**Ой, тай-тай, эр Бекмырза, къолтукъгъа алып, бууады,
Ой, алай да, бууады,
Зорт гяурланы мукъут этдирип къуады.**

Быллай тизгинледен оюм этгенде, Бекмырза дюгер батыры, Мисирбий басиян батыры болуп чыгъадыла.

Халкъ жырны, суратлау чыгъарма къадарында, толу сюзерге дегенде, аны тарых шартыны, сюжет кьурулушуну эмда поэтика формасыны бир бирге толу жалгъашып келиулери суралады. Жырны тил усталыгъы да аны бла байламлы ачыкъланады. Мында уа кишилик сыналгъан бир жортууулну сураты кьуралып къалмай, анга къатышхан адамланы къадарлары – чынтты таулу жигитле суратлангандыла. Алай бла «Дюгер Бадинаты, малкъар Басияты» – халкъыбызны суратлау усталыгъыны бийик (классика) юлгюсю болургъа жетишгенди.

**ТӨПТЕЛАНЫ Алим,
КЪМР-НЫ ХАЛКЪ ЖАЗЫУЧУСУ**

ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫГЫНГЫ ШАУДАНЫ ТАРКЪАЙМАСЫН

Текуланы Жамал бизни бла бирге газетде отуз жылдан артыкъ ишлегенди. Бир-бирле, ишлеген жерлеринде усталыкъларын ёсдюрюп, коллективде атлары иги бла айтылып, намыслары да жюрюп башлагъанларын сезгенлей, тюрленип къаладыла. Алгъыннгы менсинмеулуклери къайры эсе да кетип, менича уа ким барды деп, башхалагъа бийикден къарайдыла. Жамалны уа, мен таныгъанлы, кесин жюрютююнде, кылыгында бу зат тюрленгенди деп билмейме. «Коммунизмге жол» («Заман») газетге келген жылындача, сабыр, артыкъ сёзю, кесин кётюрген адети жокъ, къаллай болумда да хыны сёлешип эшитмесиз. Теку уллу журналистикада чынтты профессионалды, анга «Къабарты-Малкъар Республиканы сыйлы журналисти» деген ат бош аталмагъанды. Бусагъатда Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзуну члениди. Андан сора да «За трудовое отличие» майдал бла эмда кёп сыйлы грамотала бла да саугъаланнганды.

Жамал бир ненча китапны авторуду. Аны повестьлерини бла хапарларыны асламысы ёсюп келген тёлнюю. юсюнден жазылгъандыла. Жамалны «Боракъ» деген повестини ол кесегине «Минги Тау» журналны окъуучулары иги эс бургъандыла. Ата-бабаларыбызны Акъсакъ Темирни аскери бла этген къазауатларыны юсюнденди. Бюгюн а повестьни андан ары баргъанын басмалайбыз.

Бир заманда биз, бешеулен болуп, Жамал да бизни бла бирге, эл мялк бёлюмде ишлеучю эдик. Бёлюмнюю таматасыны борчу мени боюнума салынып эди, оноуну уа редакторну заместители Мирзоланы Алий этиучю эди. Бир жол мен, Жамалны материалын окъуп, Мирзо улуна элтгенимде: «Кеси былаймы жазгъанды, огъесе сенми тюзетип кюрешгенсе?» – деп соруду ол. Мен хазна тиймегеними айтханымда уа: «Ахшы журналист боллугъу билинип турады», – деп къошду.

Ма алай башлагъан эди Теку улу газетде ишин. Колхозлагъа, совхозлагъа жюрюп, заметкала, корреспонденцияла, репортажла жазады. Алчы сабанчылары, малчылары юслеринден зарисовкалары, очерклери басмаланадыла. Тилни иги билгенин эм уста хайырланнганын редакцияны оноучулары эслеген эдиле. Тилманч керек болгъанда, алайгъа Жамалны тийишли кёредиле. Эки тилни да иги билген адам керек эди. Малкъар тилни не алаMAT бил-

сенг да, орус тилден къарыусуз эсенг, тилманчлыгъынгы къыйматы чыгъарыкъ туююлдо. Жамалны сайлагъанлары да аны ючюн эди. Ол партияны съездлерини материалларын, къыралны башчыларыны докладларын, Москвадан ТАСС-ны юсю бла келген башха материалланы малкъар тилге тап, ангылашыныулу кечюрюп тургъанды. Бир ненча жылдан а аны газетни редакциясыны промышленность эм транспрот бѐлюмюне таматалыкъ этерге салгъандыла.

Къайсы иште да профессионал болуп киши да туумайды. Жангы келгенле эрттеден ишлегенледен, уллу сынаулары болгъанладан юйренедиле. Журналистикада да алайды. Айхай да, сѐз ючюн, анга хунерлиги, фахмусу болмагъанны да иги жазаргъа киши да юйретирик туююлдо. Алай, не десек да, билимли адамла бла бирге ишлегенле аладан бир затха юйренмей къалмайдыла. Ол эрлай окъуна кѐзге кѐрюнюп къалмайды, айдан-айгъа, жылдан-жылгъа жыйышдырыла барады. Жамалгъа да алай бла келгенди жазыу иште усталыкъ. Мирзоланы Алий, Малкъондуланы Хамит жангыз Теку улуна угъай, кѐплеге насийхатчылыкъ этгендиле газетде ишлегенледен. Ала экиси да жаш журналистлени кѐллендире билгендиле. «Сен бир затха жарарыкъ туююлсе», – деселе, ким да жунчургъа боллукъду, эталлыкъ затын да эталмай къаллыкъды.

Бизни къалам къарындашыбыз былай эсгереді: «Эл маюлк бѐлюмде ишлегенимде, Мирзо улу чакъырып, Акъ-Сууда чалгъычы жыйынны юсюнден (бичен чалыуну къызыу кезиую эди) репортаж жазаргъа жибереди. Барып, чалгъычыла бла ушакъ этип, къалай ишлегенлерине да къарап, репортаж жазама. Ол мени биринчи репортажым эди. Уяла-буюгъа, Алийге кѐргюзтеме материалны. Бюсюрер деп эсимде да жокъ эди. Репортажны окъуп: «Аперим, алаамат тап жазгъанса, бурунума кырдык ийис урду бу материлдан», – деди. Не айтаса, кѐлом кѐтюрюлдо, къууандым, газетде ишлеяллыгъыма ийнандым. Кертисин айтханда, ол бир алаамат репортаж да болмаз эди, алай баш редакторну заместители айтхан сѐзлери манга къанат битдиргенча кѐрюннген эдиле...»

Орта школну Теку улу Алма-Атада 1954 жылда бошагъанды. Жемишле эм тахта кѐгетле ёсдюрген 5-чи номерли совхозда эки жылны эсепчи болуп ишлегенди. 1957 жылда, туугъан жерине къайтып, Къабарты-Малкъар Къырал университетни история-филология орус тил бла литература эм малкъар тил бла литература бѐлюмюне киргенди. Школда, университетде да Жамал къыйналмай окъугъанды. Билими болгъаны иште да ачыкъ эсленнгенди.

1962 жылда, окъууну бошагъанлай, газетге келгенди. Мында къулулгъун корректорлукъдан башлагъаны себепли газетни, ишин иги биледи. Бизни редакциядан «За трудовое отличие» майдал бла жаланда экеулен саугъаланнганды – бири Шауаланы Миналдан, экинчиси – Текуланы Жамал, 1974 жылда Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советини Президиумуну Сыйлы грамотасына тийишли болгъанды. Малкъарлы журналистлени араларында «Къабарты-

Малкъар Республиканы сыйлы журналисти» деген атны да биринчи болуп Теку улу алгъанды. Алайды да, аны малкъар журналистиканы айнытугъа салгъан кыйынына тийишли багъа бичилгенди.

Былайда бир затны юсюнден айтмай къояргъа жарамаз деп, алай акъыл этеме. «Кесим демегенни эки эрини бирге жетмейдиле» деген сёз жюриюдю халкъда. Жамал кесин алгъа сугъаргъа, кесине махтау алыргъа кюрешиучюледен туююлдо. «Къабарты-Малкъар Республиканы сыйлы журналисти» деген атха бир адамны кёргюзтюрге керек болгъанда, редакцияны оночулары Теку улун кёргюзтююню тюзге санагъандыла. Жамал кеси уа: «Угъай, менден эсе газетде Теммоланы Мухадин кёп ишлегенди, аны аллына чабарыкъ туююлме», – дегенди. Ийнаныгъыз, хар ким да айталыкъ туююлдо алай.

Жамал пенсиягъа чыкыгъанлы он жыл болду. Алай ол газетден кетмегенди дерге боллукъду. Аны бла байламлыгын юзмегенди, жазгъанын кыймагъанды. Теку улуну корреспонденциялары, статьялары, хапарлары «Заманны» бетлеринде терк-терк басмаланандыла. Сабийлеге деп жазгъан кысха хапарчыкъларын абаданла да сююп окъуйдула. Жамалны материалларыны тили шатык, стили ариу болгъанын энчи белгилерге тийишлиди.

Хапарыбызны узуннга созмай, кысха айтханда, Теку улу газетибизни тилин айнытугъа, магъанасын кётюрюуге кыйын салгъанын ырызылыкъ бла белгилерге боллукъбуз.

Адам къуру иш бла жашамайды. Юйюр деп да бир магъаналы зат барды. Юйюр дегенинг бир гитче коллектив кибикди. Анда бир бирни ангылаулыкъ, жарашыулыкъ толу болсала, бир бирге хурмет этиу къаты тохташхан тёреге айланса, аны адамлары ишге жюрек кётюрююлюк бла барадыла, кюн сайын да ишден сора юйге къайтханларына къууанадыла. Жашау алайды.

Жамал бла Нажабат юч жаш бла бир кызы ёсдюргендиле. Бары да юйдегили болгъандыла. Туудукълары Мурат бла Алий Къабарты-Малкъар кырал эл мюлк академияны бошагъандыла. Алий илму бла кюрешеди, ол техника илмуланы кандидатыды. Жамал аппагъа бла Нажабат ыннагъа къалай уллу къууанчды эм насыпды ол – туудукълары бийик билим алгъанларын кёрген. Ала битеу да он боладыла. Узакъ ёмюрю болсунла, аппаларына, аппаларыны атасы Махайгъа ушасынла.

Жетмишжыллыгынг бла алгъышлайма, багъалы къалам къарындышыбыз Жамал! Мындан ары да кёп жылланы къаламынг жютюлей турсун, чыгъармачылыгынгы шауданы таркъаймасын.

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий.

БОРАКЪА

(Повесть)

Баргъаны

Тогъузунчу башы Терк боюнунда сермеш

Тохтамыш Терк сууну жагъасында, бирсиледен эсе бийгирек, жалан дупшурну башында кесини сары чатырын салдырды. Асыры ашыгып келмеген эсе да, бёлек кюнню ат юсюнде кыдыргъан ханны къарыуна татыгъанды, жыл сан дегенинг кесин билдире башлагъан болур ансы, айла бла жортууллада ат къуууп, къама ойнатып айланган кезиулери аз болмагъандыла аны ёмюрюнде, арыгъан деген не болгъанын билмей. Андан болур, Тохтамыш Терк боюнуна келип олтургъан ал эки-юч кюнде башын чатырындан тышына хазна къаратмады, къалаууруну таматасына не тюрлю жумуш бла келгенни да манга жиберме дегенни айтып. Ханы айтханны этмей не амалы бар эди, къалауурланы таматасы келгенлени къайтарып турду, Тохтамышха солургъа онг берди. Бираз дем алмай, артыкъ ашыгып кереклиси да жокъ эди, нек десенг, ханны аскерин аш-суу бла жалчытхан, мал сюрген ахыр чериулери алыкъа жетмеген эдиле.

Асланы бла аланланы азнауурлары алайлагъа ханны аскеринден бир ненча кюн алгъа келип тюшген эдиле, бу жерни адамы туюлюбюзмю, биз ханнга къонакъ болуп баргъандан эсе, ол келсин бизге къонакъ болуп дегенни айтып.

Алайды да, Тохтамыш хан Терк боюнунда чатыр салып тохтагъанын, асланы бла аланланы азнауур жыйынлары да аны аскерине къошулуп, Темирни бырласларын сакълап тургъанларын эшитгенинде, Къулу, чалдиш ичинде термилген маймул кибик, адыргы сынсыды. Къыйын сагъатында эли бла бирге турмагъанын, бугъоудан къутулур онгу болмагъанын сезмеклик аны жүрегин ийне чанчылгъанча ачылды, бу малгъунлагъа дертими жетдирип, къанымы суутхунчу, агамы къол аязындан сууукъ сууун ичиучю шауданымдан энтта да бир къаннгынчы, сен мени ёлтюрме, кёк Тейриси, деп тиледи.

Акъсакъ Темирни бырласлары, муну ёлтюрюп не табарыкъбыз, бир да къуруса да, жол кёргозтюр дегенни айтып, къолларын байлап, алып кетген кюнден бери эки ай озду. Ол заманны ичинде Къулу чалдиш арбадан къарагъанлай турады, чыгъаргъа, къутулургъа онгу жокъ, чырпабёрк, жандыракёз бырласланы тюртдю къарамларындан башха адам кюйлю сёз эшитмей келеди. Чалдишден къарап келген кюнлеринде аны акъылына келмеген не къалды. «Ажашхан къой кибик, аллым бурулгъан жанына кетип къалып, элимден айырылдым, сабийими табып, энди атанг къайтады деп, мени сакълап тура эселе да, мен а чалдиш маймулча болуп турама, кесими

телилигим хатасындан», – деп ойлайды ол, кеси кесине ачыулана.

Чалдиш арбаланы сакълагъан бырлас къалауурла да бугъоудагыыладан башха тнойюлдюле, юслери-башлары тозурап, къылыкълары, сёзлери, атлашлары бла да тюз агъач адамлагъа ушайдыла, хыныдан башханы билген инсанла тнойюлдюле. Чалдиш арбалада аякълары бугъоуда тургъан мискинле, къалауурла келтирип ашны жыртхыч жаныуарланы алларына атханча, бирем-бирем атсала, хар туурам, хар сюек ючюн бир бирлери бла итлеча талашадыла. Сермеялгъан ашайды, болалмагъан а ачлай къалады. Кюнде кюню да алайды андан бери Къулулу.

Не къадар жерни къыдырып келеди Къулу чалдиш арбадан къарагъанлай. Кюйюп бошап, кюл болуп, бир уллу от жагъагъа ушап къалгъан эллени да кёрдю. Жыртхыч къушлача, ёлген малгъа басынып тургъан ач адамланы кёргенинде: «Ах, анасыны, аладан бирлери болуп къалсам эди», – деп, алагъа сукъланнган окъуна эди. «Манга бу азапны сынатханлагъа дертими жетдирир кюн чыкыгъа эди ансы, черек ичим бла окъуна баргъы эди. Андан сора ёлсем да къайгъырлыкъ тнойюлме. Алай мен энди бугъоудан хазна къутулукъ болмам, къадарым алай болур эди ансы, жап-жарыкъ кюнде арбазымда улакъча ойнай тургъан сабийим, къыртчыгъа сермеп кетген тауукъ балача, кёзню ачып жумгъунчу, думп болуп кетмез эди, мен да былай ит ылыгъын сынамаз эдим». Аллаи сагъышла Къулулу мыйысына чанчылгъандыла да, къайта да келе, къайта да келе, тынчлыкъ бермейдиле, аны жүрегинде жаннган отну ёчюлюп къалмасын дегенча, ышыра-ышыра турадыла. Болсада теренден а ийнанып эди Къулу жашчыгъы табыллыгъына, ол излей чыкыгъанлай окъуна, жашчыкъ кеси келип къалгъанына, энди уа Элгоша да, баласы да, келеди, келеди деп, аны сакълап тургъанларына. Ма ол ийнанылукуду анга кюч-къарыу берген, кёзлерин дуня жарыгъына умут бла къаратхан ансы, чалдиш арбада кёрген зулмулукъларына тёзалмай, ёлюп, жол жанларында атылып къалгъанлагъа эртте къошулукъ эди. «Не этип тура болур Элгоша? Жашауну эм къыйын сагъатында жангыз кесин къарангы гыгыда атып кетип, жаш бетинги къарт этип къойдум дейме, кечир, жанымы къыйыры. Алай Уллу тейри, кёк Тейриси энтта да тубетир бизни, арбазыбызда сабийибизни жарыкъ кюлгенине энтта да бирге къууанырбыз. Кёремисе, мен келе турама. Жауларым кеслери алып келедиле суйген элиме, аякъларыма бугъоу салып, чалдиш арбагъа олпуртуп, къолгъа юйреннген айыуну келтиргенлей. Мени да андан башхалыгъым жокъду, уудан къайыгсам, чабып аллыма чыгыуучу эдинг да, энди уа бир да чыкъма, къачхан этериксе кёргенинде». Дагъыда мынга ушаш кёп затны юсюнден ушакъ этиучюдо Къулу юй бийчеси бла, тауусула билмеген кечелени теркирек ашырыргъа кюреше. Бирде уа, амалы асыры къуругъандан, «ау-уу-уу» деп, бёрюча улуучуду. Алай этсе, ыстауат парийле юрюп, тегерекден-башдан алайгъа жыйылыучудула, бёрю жыйын жетип къалгъан сунуп. Дауур-жабыгъа уяннган къалауурла, жарты къулу болуп, жауму жетип къалды дегенча, абери ангыламай, дыгаласха къалып, хахай-тухай эте, абы-бери чабыучудула. Жангыз ол кезиучюкде къууаныучуду Къулу аланы алай дыгалас этдиргенине, ансы кюлген, къууаннган дегенни эртте унутханды.

Озуп баргъан къыш къарлы эди. Андан тнойюл эсе, сууукъла артыкъ жунчутмагъандыла. Не элпек жауаргъа кюрешген эсе да, кюн бетледе

къарны аягы хазна тутмагъанды, жылы тѣбенги ура тебирегенли уа, кюн жетмеген сызгылада бла къырлада жатадыла куртла, акъ айыулача керилип ансы, юсюнден къар жабыуун атхан жер, къыш узуну жыйгъан мылысын, тылпыгъта буруп, хауагъа солуйду. Жер ачылгъаны бла жылыудан кюч алгъан кѣк къайнап тебирегенди.

Элине жууукълашып келгенин Къулу кенгден кѣрюннген чырпабаш дуппурладан билди. Алада азмы айланнганды ол, кийик къууа. Хар дуппурун, чунгурун да къыдыргъанды ол былайны, хар терегин, чырпысын да танийды. Окъасырт ташланы жылы сыртларында уучулукъда кѣп айланнгандан арыгъан санларын аз солутмагъанды. Ёз топурагъыны тымлы ийисинден тоялмай, не къадар терен солургъа кюреше, башында кѣп тюрлю сагъышла бир бирлерин асыры терк алышындыргъандан жарты жукъулу адамча болуп келген Къулу тюз къулагъында къаргъа къычыргъанындан элгенип сагъайды, кѣзлерин терк-терк къысаргъа къалды.

Къараса, бир къарт боз къаргъа чалдишге къонуп, бир сермер къабыны болмазмы муну дегенча, энишге къарап тура эди. Къулу, къш деп, къолун силдегенде да учмады къаргъа, къаркъ деп къойгъан болмаса.

– Аман къаргъа къычырсын башынгдан дегенлей, сиймедим сени тюз тѣпмедде къычыргъанынгы, къузгъунла ашы болур эсенг, алай-алай да, – деди Къулу къаргъаны къыстагъандан сора. – Бу къурлукъ бугъоудан къутулургъа бир къой да, андан сора къаркъ-къаркъ эте туурса...

Темирни бырластары уа барадыла болгъанны тюп этип, кюл этип. Къапы тюзле, желлери, букчулары бла артда, къайда эсе да бирде, къа-ладыла, акъ бѣрклю таула уа, келебиз деп къыйналмагъыз, андан эсе биз барайкъ сизни аллыгъызгъа дегенча, жууукъдан-жууукъ бола келедиле. Ала Къулугъа жарыкъ къарайдыла, тауланы аллай жарыкълыкълары анга чалдиш арбадан къутуллугъуна ийнанылулукъ бередила.

* * *

Тохтамыш солугъандан башхагъа акъыл бурмай юч кюнню турду, дуняда бир тюрлю къайгъы, къаугъа болмагъан кибики. Хан, шапаларын айтмасакъ, сары чатырына иш бла кишини да къоймай тургъанын тайпа бийле биле эдиле да, ёшюн урмай турдула, жауну сарыуек солууу эшитиле тебирегенде, бу сыртындан тюшюп нек турады дегенни айтып. «Бу къада-ма кюнледе такъыйкъаны да бошуна ётдюрген къаугъаран сермешде хазна онглу болсун», – деп, бир бирлерине сагъышлы къарай эдиле.

Келечи келип, хан чатырында сакълап тургъанын билдиргенинде уа, ала атланыр тыпырлы болдула.

– Сизни, агъатайла, ашыкъдыргъан этмейме, алай не къадар терк болсагъыз, кереги олду. Хан ёзюрлерин, мырзаларын, жюз башчыларын да чакъыргъанды, энди сизни келиригизни сакълап турады.

Хазыр эдиле да, тайпа бийле кеслерин кѣп сакълатмадыла, тамата бетин эте, Боракъаны алларына салдыла да, хан чатыргъа таукел кирдиле. Къолларында сауут-сабалары, чукуйбаш кюмош бѣрклери, анга кѣре кюбелери, юслерине ариу жарашхан узун бойлу бѣкем жандыракѣз кишиле чатырны эшигинден-ийилип, ийилип киргенлеринде, хан тах шинтигинден

ёрге турду. Чатырдагыбыла да ханны ызындан ёрге туругъа ашыкъдыла, бирле аягъы юслерине терк болдула эселе да, бирлери къумда аунагъан атла кибик, кюйюзде ары-бери аунай кетип, аягъы юслерине, ух-тух эте, кючден сюелдиле.

– Хант ауур болса, борбай къарыусуз болады экен, – деди туралмай къыйналгъанлагъа кюлюмсюреп къарап тургъан Тохтамыш. – Этни аз этип, къымызны элпек тартыгъыз ансы, Темирни къолу бек женгилди, бёксюмюгюзню терк атмасагъаз, мычымай жетер. – Алай тюйюлюмюдю дегенча, ол чатырдагыбылагъа ышармыш этип къарады. Сёз къайтаргъан болмагъанын кёргенден сора, тайпа бийлеге айланып, былай айтды:

– Сибилтини сыйлы бийлерин кёргениме къууандым. Сизге ас-алан халкъланы къымбатлы бийлерине хурмет этгеними, сизни не заманда да бек кючлю къалкъаныма санагъанымы билдиреме.

– Сау бол, Уллу Орданы, Орусну, Жайыкъны, Сибилтини да закий ханы. Асла бла аланла бурунладан бери жашап келген жерлеринде сени алгъышлайдыла, санга баш урадыла. Хош кел Сибилтини сыйлы жерине, махтаулу ханыбыз! Бизни тилегибизге къулакъ салып, аз эл эсек да, сарбазларынгы бирден кётюрюп, бизни къорууларгъа келгенинг ючюн санга берген намысыбызны сёз бла айтып жетишдираалыкъ тюйюлюбюз. Ол себепден аны саугъа бла баям этерге оноулашханбыз, тышына чыгъаргъа угъай демесенг, багъалы ханыбыз, – деди Боракъа, бир къолун кёкюрегине салып, бир къолу бла уа тышын кёргозте.

– Болады, – деди да Тохтамыш, тышына чыкъды. Боракъа белги берди да, Батыр къундузча жылтырагъан иничкеаякъ, иничкебел ажирни ханны аллына келтирди.

«Баракелди-и-и!» – деп къычырып къояргъа аздан къалды Тохтамыш, алай кесин кючден тыйды, хан даражасын сакъларгъа кюреше. Болсада кёзлерини жаннганлары ханны къууаннганын кёргозтюп тура эдиле.

– Ыразыма сизге, сыйлы бийле, мени къаламы эм тутумлу чигинжисисиз да, аны ючюн, деменгили Алтын Орданы аягъы юсюне салыгуда юлюшюгюз уллуду да, аны ючюн, унутулмазлыкъ Чынгызны заманындан бери да, – деди Тохтамыш, кётюрчюн тюгюча жылтырагъан къара ажирни боюнун сылай. – Сизни элигизге келгеним да аны ючюндю, барыбызны да къанлы душманыбызны башын эзергеди акылым. Жилияны башын эзген эсенг, къуйругъуну къымылдагъанындан бир да къоркъма. Бир жумдурукъ болуп, аз болса да, низамлы жыйын къурап, бирге жыйылып, арсар бола турмай, деу душман бла тюбеширге хазыр болуп келгенингиз ючюн мен сизге артыкъда ыразыма, къымбатлы мырзала. Сизни таукеллигиз ханыгъызгъа да кюч береди, мени уа, кесигиз кёргенликден, кючюм барды, ол акъсакъ къаскъырны боюн жигит юзер чакълы бир кючюм.

Хан, хайт деп бол дегенча, къара ажирни боюнун дагыда сылады да, чатырына кирип кетди. Окъа къапталлы узунетек мырзала, жёбелеп-жёбелеп, ханны ызындан ашыкъдыла, эм ахырында тайпа бийле кирдиле. Чатыргъа барындан да артха киргенлери бийлени къонакылагъа хурмет этгенлерини белгиси эди.

Тышында Тохтамышны бираз махтанып сёлешгенине бюсюремегенлерин бир-бир мырзала мыйыкъ тюплеринден кюлюмсюреп билдирген

эдиле. Борақъа да бюсюремеген эди Тохтамышны айтханына. “«Асыры махтана болурмуса, ордачы хан. Къыйматсыз сёз тауушу чыкъмагъан сыбызгы кибикди. Акъсакъ Темирни хапарларын эшите-эшите турабыз. Хыйла билген бёрюдо ол», – деди ичинден, жюрегине гурушхалыкъ алып. Ол гурушха Борақъаны тынгысыз этгенча кёрюндю. Болсада бий аны ичинде тунчукдурургъа кюрешди, гурушха бюгонлюкде бизни жаубузду дегенни айтып.

Чатырны тюбюне ариу оюулу мазендаран кийизле жайылыпдыла. Ханни пил сюек бла тышланган артыкъ бийик болмагъан тахы уа битеу гюрен кёрюнюрча жерде орналыпды. Бу тахны жайыкчы хан Батый берген эди да саугъагъа, къайры барса да, аны биргесине элтмей къоймаучуду, аллай бир багъалай эди хан аны.

Тохтамыш, халатыны этегин кётюрдо да, тахына женгил олтурду. Къара ажир кёлон кётюргенди да, ол, жыйылгъанлагъа жарыкъ къарай, чёгюгюз деп, белги берди. Мырзала, кими женгил къымылдай, кими ауур ынычхай, тегерек чёкдюле да, аякъларын тюплерине жыйдыла. Тайпа бийлеге хан кесини онг жанын кёргюзтдо. “Тереге кёре, алайы ёзюрлени, улус ханла – Утуркъуну, Акътайны, Бекарыкъны жерлери болуучудула. Сюйселе, сюймесе да, ёзюрле, не эсе да бирле мурулдай, ыхтырылдыла да, жерлерин ас-алан бийлеге къойдула.

– Сибилтини сыйлы бийлерин энтта да алгъышлайма, – деди Тохтамыш, гюрен жерин тапхандан сора, тайпа бийле таба къарап. Мырзала да, башларын булгъай, ханны алгъышына къошулдыла. Бирсиле иги да жаш эдиле да, мырзаладан кёргенлерин этип, аякъларын тюплерине жыйып, тынчайдыла. Борақъагъа бир кесек ынычхаргъа тюшдю ансы. Ёрелигине кёре кенгине да иги баргъан Борақъа, былайгъамы олтурайым, огъесе былайгъамы дегенча, бир-эки кере тегерек айланды, сора ауурлугъун кётюралмай, кюйюзге тулукъ таууш этип тюшдю. Башхалача этеме деп, аякъларын тюбюне жыаргъа не бек кюрешди эсе да, болалмады, къарын жауу къоймай эди. Ахырында, унамай эсегиз, туругъуз алай дегенча, созулгъанлай къойду.

Тохтамыш, тайпа бийлени кесине не къадар жууукъ олтуртуп, аны бла уа алагъа хурмет этгенин энтта да бир кере кёргюзтюр ючюн, огъесе сюймеген мырзаларына ачыу тийсин дегенлигим болур эди, бу жол жаны кибик кёрген Утуркъуну да кесинден кенгирекге тюртдо. Алай базыкъ томуроугъа ушаш, бийиклиги, кенглиги да бир кибик болгъан деу Утуркъу ёпкелемеди. Хан алай нек этгенин ол ангылай эди, олтуруучу жерин башхагъа къоюп, бир ауукъ заманчыкъгъа арлакъгъа ыхтырылгъанлыкыгъа, эмир атына учузлукъ келмезин да биле эди.

Утуркъу Джучи улусну эмириди. Тохтамышха Алтын Орданы бийик тахтасына ёрлерге болушханладанды. Аны ючюн хан Утуркъуну бек багъалы кёреди, жортууулгъа тебиресе, ансыз жолгъа чыкъмаучуду, къатында тутаргъа сюйюучюдо. Жаланда хан тахха олтурургъа болушханы ючюн угъай, керек заманда ханны акъылына келишген сёзю таба билгени ючюн, оноуну табын кёре билгени ючюн, эм уллу улусну эмири болгъан къадарында къарыуу да болгъаны ючюн.

– Жеригизни табып, тынчайды эсегиз, къымбатлы мырзала, ишибизни башлайыкъ. Кесигиз сезип тура болурсуз заманны къоркъуулугъун, бизни бери келтирген да, кече-кюн тынчлыгъыбызны бузгъан да олду. Келе

тургъан жау огъурсузду, кюйсюзду. Аны алайлыгъын биз ол басхан жер кюлкёмюр болуп кьалгъанындан кёребиз. Самаркъанчы желмауузну атын айтыргъа суймейме, атыны тюбюне тюшюп ёлду деген хапарын эшитир эсек, кьансыз бырласлары кюйдюрген журтланы хорусмак ийислери энди бурунубузгъа ура тебирегенди. Аны айтханым, душман жууукъгъа келгенди, бюгюн-тамбла тюбеп кьалыргъа боллукъбуз. Ол себепден хар чериу, хар бёлюм кесини алгъадан белгиленген жерин табып, бегинип тохтаргъа керекди. Низамны бек кьаты салгъанбыз. Энтта да кьайтарып айтама, артха тургъанны унарыкъ тюйюлме, сарбаз угъай, хан окъуна болсун, башын тайдырлыкъма.

Келе тургъан душманны хорларыкъ кюч жокъду деп алай кьарамагъыз, эшите-эшите тургъан хапарладан оюм этип. Кертиди, уллу кючуо бла келеди, алай дуняда таркьаймазлыкъ не барды, жерден бёркюп чыкыгъан шаудан да таркьаяды. Акъсакъ тюлкю танг тозурагъанды. Мастыкъла жайлыкъланы бла биченликлени кюйдюрюп кетгенден сора аны атына бла малына сыйыннгысыз кёп кьоранч тюшгенди. Аны мен сизни кёлюгюзню кётюрейим деп айтмайма, керти болушу да алайды. Ол бири, экинчиси, мастыкъланы ызларындан кьуууп, Мухаммат-Солтан бла иги кесек аскер жибергенди. Аллах биледи, ол да не кьайтыр, не кьайтмаз.

– Мени тасхачыларым айтханларына кёре, бырласланы арасында да чамланыурукъ улшуду жюз башчыланы кьатылыкъларына, – деди Утуркъу.

Эшитмей кьоймады эсе, Тохтамыш Утуркъу олтургъан жанына кьарамады, энди уа не айтырыкъ эдим дегенча, бираз тынгылап тургъандан сора ёрге турду.

– Сериуюнге чыгъайыкъ ансы, мында хауа айланмай тохтагъанды, – деди хан. – Тышында уа, кертиси бла да, хауа ариу эди, жаз башы сериюун хычыуун ура эди. Жылны бу кезиюу, кюнню, жылысы бла, кёгю, ийиси бла хычыуун болгъаны киби, жагъыны, чочууу бла да айырмалыды; кьарап-кьарагъынчы тюрленип кьалыучуду. Бюгюн да алай этди, тау тёшпеден бир кьара булутчукъ юзюлду да, кёкге кётюрюлюп, айыу киби, ары-бери аунай келип, кюнню бетин жапды.

– Тюз боюнлу белги тюйюлду бу, кюн бузулуп кьалмагъа эди, – деди кьыйыгъаууз Серке, кёкге сагъышлы кьарай.

– Жумдурухунг тенгли болмагъан булутдан не бек кьоркъдунг, батырай, – деди да, Утуркъу харх деп кюлду. Серкени кёрюп болмаучуду ол, алай не ючюн суймегенин а билмейди, биринчи кёргенинде окъуна жүреги тартмагъан эди анга. Серке да аны суймегенин Утуркъу иги биледи, жойкьулланып сёлешгенинден окъуна. «Гыбыт кьарынын да тепдире, неге келе болур бу, кеси болур эсе кюлкюлюк. Нени кёрюп болмай эсем да дунямда – ол тузумыстысы болмагъан лакъырдады», – деп мурулдады кьыйыгъаууз Серке.

Айыу сыфатлы булутчукъ кюнню кёзюн жапхандан сора, тау артындан бурдум булутла чыкьдыла да, кьатылыкъларын сынагъанча, тёшпелеге тие, аны ызындан ашыкьдыла. «Ала жауун тамырылы булутладыла», – деди кёкге кьарап тургъан Тохтамыш, кеси кеси бла сёлеше.

– Жаугъандан Аллах сакъласын ансы, ишибиз бек кьыйын боллукъду, – деди Утуркъу, сагъышланып.

– Жауса, бизге кьыйын болгъанча, жаугъа да боллукъ болур кьыйын, – деди Тохтамыш.

– Ол да алайды, ханым, жаумаса иги эди дегенлигимди ансы, – деди Утуркью.

– Ол къара тюлкую, Темир дейме, темир бугъоугъа тюшер эсе, Терк сууну онг жагъасында тохтарыкъды, – деди Тохтамыш, кьолю бла кёргюзте. – Келген да алайтын этеди. Биз бу жанындабыз. Къарагъанма да төгереке-башха, биз онглу жердебиз, дуппуру, чунгуру да, агъачы, кыры да болгъан. Темир тохтарыкъ жер а аулакды, ачыкъды. Аны айтханым, биз былайдан тепмезге керекбиз, душман ётсюн бери жанына. Анда билир не кюн келгенин; бери ётерге кюрешген бырласланы бирем-бирем чёплеп бошасакъ.

Аны ючюн тизерге дейме асланы бла аланланы садакъчыларын жагъаны узунуна. Аланы ызларындан тайпа бийлени атлы азнауурлары Утуркьюну сабачылары бла къатыш тохтарыкъдыла...

Сёзюн алайда тохтатды да, Тохтамыш, кимни эсе да излей, төгерегине къараргъа къалды.

– Хы, былайда ушайсыз, – деди ол улус ханла Акътайны бла Бекарыкъны кёргенлей.

– Акътай хан, тёппесинде губуз кибик жангыз котур ёсген дуппурну кёрсесе да, жигитлеринги андан башлап, кyuругъан кыыргъа дери тиз. Андан арысында не этеригинги кесинг бил. Бекарыкъ тулпарлары бла онг жаныбызда сюелсин. Мен а ардагъа сакълагъан атлы аскерим бла ол къара орманны кёресиз да, аны кыйырында боллукъма...

– Кечир, сыйлы ханым, Темир черекни бу жанына ётген эсе да билмейбиз, – деди Утуркью.

– Сен билмейсе, эмир, ансы, мен а билеме къалайтын да, къайры да келгенин, – деди хан, Утуркьюну аузуна чабып. – Тасхачыларым манга аны хар атламын билдирип турадыла.

– Жюрегим тёмей соргъанлыгъымды, уллу ханым. Алай эсе – бек ахшы, – деп, баш ура, Утуркью артхаракъ турду. Хан тюз оноу этеригине ол арталлыда ишекли туйюл эди, болсада жюрегини теренинде уа къаллай эсе да бир гурушхалыгъ’ а барды.

Асланы бла аланланы азнауурлары хан белгилеген жерледе орналып тохтагъандан сора, кёз жетдирейим деген акъылда, Боракъа эм алгъа Бердибийни эгетлери тохтагъан жерге келди.

– Къалайды хал, бий бала? – деп сорду Боракъа, жюгенинден тартып, атыны «тепсегенин» тохтатыргъа кюреше. Бердибий башындан тутханда, ат бираз шош болду. Батыр а атасын атдан тюшюрдю.

– Къартлыгъ’ а не аман эди, – деди Боракъа, ух-тух эте, – ай, жаш заман а!..

– Къартха жетмей кетген а андан да аман болур, тамата, – деди Бердибий, Боракъа бла саламлаша.

– Жаш заманында да былай толу болур эдинг, ата, – деди Батыр «семиз» деген сёзню айтыргъа болмай.

– Сенден да иничке эдим, жашым, ол заманда уа гумулжук бели кибик эди белим асыры иничкеден, – деди Боракъа, жашыны бел бауундан тарта. – Тохташып бошадыгъыз эсе деп къарай келгенме...

Боракъаны чериу тизилгени узунуна барып къайтыргъа эди акъылы, Акътай ханны садакъчылары тохтагъан кьургъакъ кыыргъа дери да. Болса-

да ол айтхан болмады, былай этерге керекди деп, оноу этерге да тшошмеди. Суу боюнундан ёрге тартып, биреулен кьюухотун этип келгенин кёрдюле да, сагъайышып тохтадыла. Ол кьюргъакъ кырны тебен жанында черек боюнунда котурлу ёзенде тохтагъан садакъчыладан болгъанын билгенлей, Боракъа бла Бердибий, не эсе да бир палах болгъанын ангылап, садакъчыны аллына ашыкъдыла.

– Уллу... Уллу бийи... Солууу тамагъына буштукъ болуп, айтыр сёзюн эшитдиралмай, къолун келген жаны таба созуп, ол бир затла айтыргъа кюрешди, алай болалмады да, тургъан жеринде бутларыны юсюне акырын чёкдю.

– Не эсе да бир палах болгъанды! – деди Боракъа, садакъчы келген жолгъа сагъышлы къарай. – Кётюрюгюз муну ёрге, аягъы юсюне салыгъыз! Эки жаш эки къолтугъундан тутдула да, садакъчыны аягъы юсюне салдыла. Эрттен салкъынында андан терлеген тылпыу чаришден къайтхан атданча чыгъа эди.

Бир кесек солуу алгъандан сора садакъчы кёзлерин ачды, аны къолтукъларындан тутуп тургъан жашлагъа кезиу-кезиу къарады да, кесин аладан эркин этди.

– Жауну тасхачы жыйыны арталлыда эсибизде болмай тургъанлай юсюбюзге келип къалганды, – деди ол, ауазын кючден чыгъара.

– Сора уа?

– Бизни эслегенлей, артха айландыла. Биз ызларындан болдукъ, садакъ окъларыбыз жетгенле къапландыла, жетмегенле кьутулдула...

– Ала жауну тасхачылары болгъанларын а къайдан билдигиз?

– Билмей а, тюлкую бёрклеринден окъуна билген эдик ала бырласладан болгъанларын. Аны бла тынчайып къалмай, ызларын ызлап бардыкъ, сиз юйретгенча, уллу бийибиз, жашыртын къарадыкъ Акка бла мен. Жер башы чырпа бёрклуледен сыйыннгысыз.

– Жагъаны бу жанындамы?

– Хау.

– Мен ишекли болгъан эдим жау ачыкъны келмезине, ма мен былайдама дегенча. Боракъа Бердибийге сагъышлы къарады, аны ол къарамында сен а не айтаса иш былайгъа кетгенине деген соруу бар эди. Бердибий аны ангылады да, узакъгъа къарагъанлай, былай айтды:

– Темир аскерлерин кече бла ётдюрген болуп.

– Биз алайчыгъын акылыбызгъа келтиралмагъанбыз, ханны айтханына ышанып, – деди Боракъа. – Къысха мадарла этерге керекбиз ансы, тегерегибизден алып, суугъа кьюуп кюяргъа боллукъдула...

Боракъалары алай хапарлаша тургъан кезиуде черекни ары жанында душманны атлы чериулери кёрюндюле. Ала, кёкбар кьюугъаннга ушаш, хахай-тухай этип, тегерекни дауургъа алдырып, бир бирлерин кьюууп, бёлюм-бёлюм болуп келе эдиле. Ма алай хылыф келген халларында атлы бёлюмле бир бири ызларындан суугъа секире эдиле, юркген жылкъы башчы ажирни ызындан бара кетип, къаядан кьююлгъаннга ушап, ата эдиле ала кеслерин суугъа.

Ол да Темирни урушда этиучю хыйлалыкъларындан бири болгъанын Боракъаны къаууму билмей эди, самаркъанчы тюлкую бар кючюн кече

кьярангысы бла Теркни бу жанына ётдюргенин да. Бери жанына ётерге кюрешген атлы чериулени уа садакчыла бусагъат тунчукдуруп кюярыкларына Боракъа да, Бердибий да арталлыда ишекли туююл эдиле. Атлы чериулени бёллом-бёллом болуп келиулери уа тохтамай эди. Ала да, алгъа келгенлеча, кыстау саркъгъан суугъа арсарсыз секире эдиле. Садакчыла да кеслерини ишлерин эте эдиле, боюнларына садакъ окъла чанчылгъан атла, кишнеп, тыпырдап, башларын кётюралмай, аякларын тепдиралмай, иелери бла бирге булгъанып, суугъа ташайып кете эдиле. Алай суудан ётерге кюрешгенле аз болмай эдиле.

Аладан кёз айырмай тургъан Бердибийге бурулуп, мангылайына тюшген чукуйбаш темир бёркюн артха эте, Боракъа былай деди:

– Мен кёргенден, душманны ал урумуну ауурлугъу былайгъа жетерикге ушайды. Садакчыларыбыз кёпге чыдааллыкъ туююлдюле. Атлыларыбызны уа алгъа жиберирге экили болуп турама, аркъабызны ачып кюяргъа базынмай. Андан хыйсап этеме да, ханнга кюуугъунчу жиберирге керек болурму дейме, сен не айтаса ансы, бий бала?

– Алайды.

– Алай эсе, жибер, тири адам болсун!

Боракъа алай айтып, атына минерге тебирегенлей, кюургъакъ черек табдан жортуп келген биреуленни хахайын эшитип, артына кыарады. «Энди уа не от тюшген болур?» – деп сорду ол кеси кесине.

– Уллу бийим! – деди чабып келген жаш, асыры терк солугъандан айтырын ангылагмай. – Уллу бийим!..

– Айт муну, уллу бийим, уллу бийим деп, жумарукъ атарыкъ кибибк тёрт бюкленип турма да, айтырыгъынгы айт! – деди тёзюмю тауусула башлагъан Боракъа, ауазын кётюрюп.

– Уллу сыртда чырпабёркле кёрюннгендиле!..

– Чырпабёркле дегенинг? – деп сорду Боракъа, олсагъатчыкъда аны акъылына келген жангыз ол соруу болуп. Ангылагъан эди ол ишни болушун – Темир аскер чериулерин суудан жашырын ётдюргенин.

– Ол хыйлачы малгъун эки жаныбыздан да алып, бизни ортагъа тюшюрюп кюйгъан болур дейме, биз энди келеди, энди келеди деп, аллыбызгъа кыарап тургъанлыкъгъа, – деди Боракъа, Бердибийге сагъышлы кыарай.

– Хан чатыргъа адам жибердик, ишни болушун билдир дегенни айтып. Ханна тасхачылары да жетдирген болурла хапарны. Аны айтханым, Тохтамыш былайгъа танг кюч жиберликди деп сакъларгъа боллукъбуз, – деди Бердибий.

– Болгъу эди алай, ансы бизни жыйынларыбыз, кеслери алларына квалсала, черекден ачыкъ ётоп келген кесек барласланы окъуна тьяллыкъ туююлдюле, кесинг кёресе, ала кёпден-кёп бола келгенлерин, – деди Боракъа, жагъадан кёзлерин айырмай. Анда уа асланы бла аланланы садакчылары, Утуркюну тулпарлары бла бирге черекни бери жанына ётерге кюрешген бырласлагъа аяусуз окъ жауун жаудура эдиле.

– Хайт дегиз, жанларым, жау черекни бу жанында аякъ тиресе, ишибиз кыргы болур! Кыагы болугъуз, ёшонлеригиз бла сюнго сындырыгъыз, ата-бабаларыгъыз этгенча! – деп кычырды Боракъа. Сора, Бердибийге айланып, былай айтды:

– Сен, бий бала, къаты тур, ханны сарбазлары келгинчи. Мен а Болат-бийге дери жетейим да, анда шош эсе, аны жыйынын санга болушлукъгъа жиберейим.

– Анда да хазна шош болсун.

– Кёрейик, – деди да, Бердибийни болушлугъу бла атына минип, Боракъа сыртла таба жоргутуп кетди.

Ол кёзден ташайып, арада бир ненча такъыйкъа озгъан болур эди, эртген мылысы ауурландырып, къырдан ёрге кётюрюлалмай тургъан акъсыл тумандан бырласланы бир къауумчугъу дуняны хахайгъа алдырып чыкъды, бирлери къама ойната, бирлери да атлы жыгъаргъа жараулу сабаларын алгъа ата. Ала, азлыкълары бла болалмазлыкъларын ангылай, бизникилени кычырыкълары бла жунчутургъа умут эте эдиле.

Бырласланы ачы кычырыкъ этип келгенлери быланы хазна жунчутмады, аны къой, сермеширге таукелликлерин кётюрген окъуна этди, къоркъгъан, юркген болмай. Бердибий ауур жалпакъ къамасын суурууп чыгъарды да, бырласла таба созуп, былай айтды:

– Асланы уланлары, аллыгъызда кюйсюз душман келе турады, анга аркъасын бургъан чыкъмаз арабызда деп умут этеме! – Алай айтып, азнауурларыны алларында кесин жаугъа атды. Бердибийни жан сакълаучусу Чару, бийге къоркъуу тюшгенде, кесини кёкюрегин салыргъа хазыр болгъанын кёргозте, бирде Бердибийни аллына чыгады, бирде билегин билегине жетдире, аякъларын аны бла тенг ала барады.

Кеси жери, кеси эли ючюн къазауат этгенге жерини ташы, агъачы да болушады дегендиле бурунгулула. Ас-алан тулпарла да ёз эллерин жаугъа малтатхандан эсе, ёлорге хазыр эдиле, хар таш, хар терек, къоркъмагъыз, биз сизге таянчакъ боллукъбуз, душманны абындырыгъа болушурукъбуз деп, жашлагъа кёл этдиргенча кёрюне эдиле. Кёзлери къутургъан итни кёзлерича къызаргъан бырласла бла бетден-бетге тюбешип, къанлы къазауатха киргенде, алагъа кюч-къарыу берген ол сезим эди.

Эндиге дери, хапары жүрюген болмаса, кёзге урунмай тургъан душман, сакъ жауундан сора таудан ташны, агъачны булгъап, жан-жанын ашап келген ырхыгъа ушаш, сунмай тургъанлай келип къалгъанында, эки къаууму да къатыш-къутуш болдула, черекни бла сыйдам дуппурну арасындагъы жангы кёгере баргъан ёзен кычырыкъдан, ынычхагъандан бла чарх-чурх тауушдан толду. Бырласланы ал уруму, ёшюн уруш этип, онглу болмазлыкъларын сездиле да, артха ыхтырылып тебиредиле. Бизникиле къарыуларына базынып, артха кетерге ашыкъгъан душманны ызындан атылдыла. Садакъ окъла бырласланы кёбюсюн алайда къойдула, саулары суугъа-суугъа секиришдиле. Жюзе билгенлери терк баргъан сууну хорлап, аргы жагъа таба къол булгъаргъа кюрешедиле, жюзе билмегенлерини уа чырпа бёрклери суу башында къалкъып барадыла.

Хау, ол жауну ал уруму эди, аны артха атып, энди солуу алыргъа боллукъду дегенде, ахлысы, жаяуу да къатыш болуп, къабан уугъа баргъан жыйын киби, хахай-тухайдан къырып, бырласланы уллу къаууму сыйдам дуппурну сол этегин тутуп, Бердибийни арт жанындан чыгып къалды. Энди артха кетерге жол тыйылды, аллары уа – черек, анда да душман. Бердибийни чериую ортагъа тюшдю. «Къама бла жол салмасакъ кесибибизге,

башха амал жокъду», – деп ойлады Бердибий, сыртлыкъла таба термилиулю къарай.

Башладыла жол салып, бырласланы къалынына кирдиле да, къама ойнатып тебиредиле. Къылычладан, къамаладан чакъгъан отла жауун аллында узакъ Аламда ууакъ-ууакъ чакъгъан элиялагъа ушай эдиле, жаралыла, кими къычырыкъ этип, кими ох-тух этип, ёлгенлени юслерине ауадыла. Ат ёшюню аудургъанла, аягъы юслерине болургъа ашыгъып, къамаларын къазауат булгъай, нёгерлерине къошуладыла.

Бердибий да кёп бырласха кесини билек кючюн сынатды. Бийни жалпакъ къамасы жетген сойланмай къалмайды. Аны кёрюп, бир кенгжауурун, баппубет бырлас, сен а асыры озгъан эте кёреме да дегенча, кесин Бердибийге атды. Бердибий, алгъа болду да, бир сермегенлей, баппубетни чырпа бёркюню тёппесинде уку къанатланы учурду, сора кёз ачдырмай, экинчи да сермеди. Бу жол баппубет бырлас иги да тентиреди, алай жыгъылмады. «Бу бёкем адам узалса, къарыууму алыр, андан эсе мен алгъа болургъа керекме», – деп ойлады да, терк къармашып, Бердибий жалпакъ къамасыны бар ауурлугъун бырласны боюн табасына бошлады. Алгъа аны чырпа бёркю чартлап жерге тюшдю, ызы бла, бёркюн алыргъа ашыкъгъанча, ауур бёксюмю да жерге къатхан тулукъ таууш этип тийди.

Азнауурлары да, аяусуз къол булгъай, жан-жанларындан къысхан бырласланы артха ата, кеслерине жол ызлай, Бердибийден къалмай барадыла. Азчыкъ окъуна болушлукъ келип къалса, ала къуршоудан чыгъарыкъ эдиле, бу тарлыкъдан чыгъып, эркинге къутулсала уа, аланы тыйгъан алай тынч боллукъ туйюл эди. Ол кезиучокде Бердибийни къауумуну муратларын биллип, бусагъат сизни аулакъгъа чыгъарайыкъ дегенча, Болатбийни азнауурлары къургъакъ черек табадан жоргуп чыкъдыла да, ол къызыулары бла кеслерин жаугъа атдыла. Туман ёрге кётюрюлюп, къырлагъа кирип, агъачны бутакъларына илинип, юзмелт-юзмелт болуп, бирде къошула да, тегерекни жаба, бирде чачыла да, аулакъны ача тургъан заманыды да жылны, иги кёрмей, жоргуп келген чериуню бырласладан сунуп, бизникиле алгъа бир кесек армау болдула. Алларында къамасын аяусуз булгъай келген деу киши Боракъа, аны къатындагъы тор атлы уа Болатбий болгъанларын кёргенлеринде уа, жан кирди. Болушлукъ келгени жыйыннга жангы кюч къошду, сермеш жангыдан къызды.

Боракъа бла Болатбий, азнауурларыны алларында келгенлери себепли, сермешни къалынына эм алгъа кирдиле. Аланы къылычлары жетген бырласла къычырыкъдан къырып тёнгерейдиле, ала уа, отун жаргъанча ынычхай, эки жанларын аяусуз сермей, ортадагъылагъа къошулургъа ашыгъадыла. Батыр да атасыны къатындады, Боракъаны сакълагъанлай, жау къылычын жетдирмес ючюн тегерегин «тазалагъанлай» турады. Боракъа да жашына терк-терк кёз жетдиреди. «Сакъ бол!» – деп къычырады анда-санда ансы, «Ы-ых,ы-ых!» – дегенлей, жан-жанын салам этгенлей барады.

Бырласланы жюзбашчысы сакъалына акъ ура башлагъан базыкъбоюн тегерек киши: «Бу эки алфны къурутургъа керекди!» – деп ойлайды да, бир ненча бырласны ызындан тизип, кесин Боракъагъа атды. Жюзбашчыны сюнгюсю аяусуз къама ойната турган Боракъагъа жетеди энди деген кезиучокде Батыр, терк болуп, атасын ёшюню бла жапды. Инбашына чанчылгъан сюнгю жашны атдан чартлатды. Батырны жыгъылгъанын кёр-

генлей, Боракъя, жаралы айыгуча ёкюрюп, кесин жюзбашчыгъа атды да, кьолуну бла кьамасыны ауурлукъларын, гюрбежи салтаны бошлагъанча, аны башына бошлады. Сылхыр кьой кибик, башын булгъай, жюзбашчы бир ауукъну чайкъланлай турду, болсада атындан жыгъылмады. Аны ол халын кёрген бырласла да, армау болуп, не этерге билмей, сын болгъанлай кълдыла. Жюзбашчы эс жьарын сакълап турмай, Боракъя дагъыда сермеди. Бу жол жюзбашчыны башы, чырпа бёркю бла бирге, атыны аллына тёнгереп тюшдю. «Агъайны кьурутдула!» – деген кычырыкыны эшитген чырпабёрк бырласла абызырадыла. Ырхыны тыйып тургъан таш кылау оюлгъанча болдула. «Жигит уланларым! Энди бир урумугъуз кългъанды! Хайт дегиз, жанларым!» – деп кычырды Боракъя. Абызырагъан жау, ёлгенлерин, жаралыларын да кьоюп, черек таба ыхтырылып тебиреди. Кюн тау тёппеге жуукълаша келген кезиуге Терк суу булгъана, чулгъана баргъан бырласладан толду. Атлыла жаяулары жетген жерлеринде тунчукдурадыла, жюзе билмегенле, суугъа батхан таш кьармар дегенлей, жюзе билгенлени этеклерине жабышыргъа кюрешедиле. Ала да кьоллары, аяклары бла амалсызладан айырылып мадарла этедиле. Бирле жабышханладан айырыла эселе да, амалсызла бирлени суу тюбюне тартып кетедиле, сени кьоюп кеталлыкъ туйюлме дегенча, билегинден, этегинден кьаты тутуп.

Ингир алагъа тарта, сермеш бир кесек селейгенча кёрюндю, алай солуу алыргъа уа тюшмеди. Боракъя ёлгенни, кългъанны санай турмады, – заман жокъ эди, ханны баш кючлерине кьошулуп, тереннге кирген жау тюменлени чачаргъа керекди. Бий алай ойлай тургъан такъыйкыда дуппур башында эки атлы кёрюндю.

– Кийимлеринден бизникилеге ушайдыла, – деди Бердибий, сагъайып тургъан Боракъягъа кьарап. Ол алай айтып бошагъынчы, атлыла жортханлай дуппурдан эндиле. Ала Акка бла Утуркью эдиле. Атланы иги кьуугъан болур эдиле, ауузлары кёмюк этипди, асыры терлегенден суу-салам болгъандыла. Акканы бла Утуркьюну юслерин-башларын букью басыпды.

– Тап хапар келтирмегенбиз санга,бийибиз, – деди Акка не айтырыксыз деп, соруулу кьарап тургъан Боракъягъа. Жау онглу болгъанды. Тюменлерин жашыртын ётдюрюп, ортагъа тюшюрюп, уругъа кьуйгъанлай этип кьойгъанды.

– Сени сарбазларын а, улус хан? – деп сорду Боракъя, Утуркьюгъа бурлуп.

– Кьутулгъан, букъгъан бар эсе барды ансы, кьырылгъандыла, жау кьолуна тюшгендиле.

– Хан кеси уа?

– Хорланнганын билгенден сора, кългъан сарбазларын жыйып, Акътайны бла Бекярыкыны чериулерин да биргесине алып, Дюбнебур таба кьачхан хапары барды.

– Да сора сарыуекге кьабын болуп жангыз кесибиз кьалабыз десегиз а, – деди Боракъя, кьызгылдым сакъалын сылай. – Уллу Тейри, сен болуш ансы. . . Боракъя сезюн алайда бёлдю да, Аккагъа кьарап сорду:

– Батырны жарасы кьалайды, кьайры элтгенсе?

– Жанына кьоркьюу жокъду. Чатыбий: «Жашны оноун манга кьой», – деген эди да, аны кьолуна тапдыргъан эдим.

– Ыхы, ол да алай болсун, – деди Борақъя, жерге қырап. – Тохтамыш ханнга ышаннган эдик да, энди таянчагыбыз жокъ. Алай эсе, мындан ары қыдарыбызны оноун кесибиз этерге керекбиз. Огъурсуз душман жерибизни малтап келеди. Кёресиз, аягыаны, жан аурутханы жокъ, аягы басханны, кёзю кёргенни кюл-кёмюр этеди. Бизге уа, асланы бла аланланы тайпаларына, тиш билейди, жер башындан таныгы бла кырутмай кыоярыкъ туююлме дегенни айтып, ант этип. Алай эсе, кызауатны тохтатмазгъа керекбиз...

– Кызауатха кирмезге керек эдик алгъадан окъуна, – деди Болатбий, Борақъяны сёзюн бёлюп, – ханнга да ышанмазгъа керек эдик. Скайгыны бийи Таусо, бизге кыошулмай, барыбыздан да эсли болгъанын кёргозтдо. Аны адамындан, малындан кыорагъан жокъ, эли – сау-саламат...

– Таусо да, сен да жангылгъан этесиз, – деди Борақъя. – Жерибизге кирген, тонаргъа келген душман барыбызгъа да бирди, бирибизни да аярыкъ туююлдо, мен тынч турсам, манга киши да тиймез деп, кесин кенгде тутхан Таусону окъуна. Борақъя айтхан эди деп эсигизге тюшюрюрсюз, ол бу этекледе, ауузлада кыармамай кыыр-кырман, тыгырыкы-ыран кыойса...

– Не болса, ол болсун, кызауатны кыояргъады мени умутум. Адам башын сакълап кыайтсам игиди элиме. Бирикенибизден магъана чыкмагъанын кёрдюм. Темир да тюменлерин тыгырыкылагъа сугъа турмаз, не табарыкды чынгылла ичинде, ташдан башха? Андан эсе юйюбюзню табайык, – деди Болатбий.

– Кюч бла кишини да тыймайбыз, кетемени бла ёлемени ким тыярыкды! Бизге уа алыкъа кыаманы кыыннга салыр заман жетмегенди. Жан-жанына тартханыбыз аман болду, гумулжук уа чачылыргъа тебиресе, кыанат битеди дегенлей болдукъ. Алай гитче балта да аудуреды уллу терекни... – Алайда тохтады да, тюз айтама да дегенча Борақъя Бердибийге соруулу кыарады.

– Элге жетген эсинг, ат багъасы сёзюнг болгъан элмендерсе. Сен айтханнга боюнум кыылдан иничке, – деди Бердибий, кызауатны бардырыргъа таукел болгъанын билдире.

– Аперим, бий бала, Чаты бий да бизден айырылмазлыгына толу ийнаныпма. Таусо бла Болатбий айырылгъанлыкыгъа, кыалгъанларыбыз да тюшюраллыкыбыз жаркыа, – деди Борақъя.

– Энди былайдан кетейик, бырласла бизни ызыбыздан болгъанларын кыоймазла. Артха турайык да, ууакъ-ууакъ чериулеге бёлюнюп, ауузаланы сакълайык...

* * *

Энди Мираншахны кезиюу жетди. Талай заманны атасыны оноун сакълап тургъан Мираншах эмирден келечи келгенин эшитгенинде, энди-леге дери хар неге да кеси ие болуп, деуран сюрюп тургъанын унутду, кыара кыайгы кирип, жюрегин тырнап, адыргы этдирди. «Атам не оноу этген болур, деуран кыадарымы мутхуз этерми, терен зинданнга атып, огъесе бу иничке бармакыла биягыча бал чыныгымы батарыкъ болурла?» – деп сора эди ол кеси кесине, сора, терен сагышланып, бир, эки, юч... деп, бармакыларын санай эди, не этерге билмеген адыргысындан.

– Уллу эмирибизден, ёмюрю узакъ болсун, келечи келгенди санга, – деди

Мираншахны къалауур башчысы Къутулкъай, мырзасын андан адыргы эт-дирирге ашыкъгъанча.

Жюреги асыры тыпырдагъандан орунундан чыгъаргъа аздан къалып тургъан Мираншах атасыны келечисини келгенин эшитмегенча этип, минчакъларын санаргъа къалды. Къутулкъай, аны оноуун сакълап, аллында сюелип тохтады. Бир кесекден, минчакъ санагъанын къююп, анда-мында акъ ура тебиреген жукъа сакъалын сылай, кёксюл кёзлерин акъырын кётюрюп, Къутулкъайгъа сансыз къарады.

– Эмирни келечиси келгендими дейсе? – деп сорду ол, минчакъларын кызыл къатапа бла тышланган аппуннга сала.

– Хау, сыйлы ханым, – деди Къутулкъай, тёрт бюкленнген халында.

– Келсин.

Мираншахны чатырыны босагъасындан алаша бойлу, назик кишичик хыны кирип, онг къол аязын кёкюрегине салып тобукъланды да, салам берди. Къоркъуу тыпырлы болуп тургъан Мираншах, бу ким болуучу эди дегенча, сагъышлы къарап къойду ансы, къонакъны саламын алмады. Аны атлашындан, кымылдагъанындан, кёзю-къашындан атасы бу жубу кишичикни не жумуш бла жибергенин билирге, аны бетинде атасыны оноуун окъургъа кюресди. Мираншах эмирни келечисини чойбурун меслеринден башлап, окъа бёркюне дери тынгылы къарап чыкъды. Ол къонакъны кийимлери-не сукъланды, бегирекда алтын халыла бла сырылгъан, алтын бла кюмош оюула бла жасалгъан окъа халатына. «Тогъуз журтну иеси шах Темирни жашы менде окъуна жокъду тенгиз толкунлары чайкъалгъаннга ушагъан быллай халат», – деп ойлады Мираншах. Сыфатын а жаратмады. Жютюбет, чойбурун, арыкъ кишичик. Теренде кёрюннген жютю кысыкъ кёзчюклери, тауукъ урларгъа келген тюлкюню кёзлерине ушаш, шургулу къарайдыла.

– Тогъуз журтну уллу эмири, нюрю бла жер башын жарытхан сырлы Темир сени, кымбатлы ханым, кесини сыйлы чатырына чакъырады, – деди келечи кишичик.

– Келсин депми къойгъанды, огъесе...

– Келсин деп кысха буюруп къойгъанды, – деди кишичик, Мираншахны сёзюн бёлюп.

Мираншах бютюнда сагъышлы болду. «Алай кесгин буюргъан эсе, мени юсюмден болмачы хапарланы жетдиргенлери тюздю. Мырзаларымы да атам къурутханды. Алай эсе, мени да... Угъай, угъай... Мен неле дей турама? Ёз баласына къол кётюрмез, – деп ойлады. – Алай этер амал жокъду, чакъыра эсе, жолгъа чыгъаргъа керекме».

Атасы сакъларгъа сыймеучюсюн Мираншах иги биле эди, аны себепли ашыкъды да, мычмай жолгъа атланды.

Мында уа, Темирни ыстауатында, къазанла къайнагъанлы юч кюн болады. «Жауну боюнун бюкдюгюз, аркъасын кёрдюгюз, энди деуран сюрюгюз, минг къазан къайнагыгъыз, тулпарларым!» – дегенди да Темир, тюменлери солуйдула. Аскерине уа, жортуулда болганда, бек сакъды эмир, не заманда да тёресиди ол аны, юсю-башы тозурагъанны, сыннган, жарылгъан сауут-сабаны кёрсе, сора жюзбашчыны башын тайдырмай къоймазлыгына толу ийнан.

Тойну ма алай кызыу баргъан кезиуонде, деуренни ючюнчю кюнюн-

де Мираншах, ыстауаты, кьулу-кьазагы бла келип, атасыны чатырыны энишге жанында кесини чатырын салдырды. Ол кезиуде Темир мырзаларын сыйлай тура эди. Эмирни чатырындан дутарланы созулма шаркъ макъамлары эшитиле эдиле. Аны аллындагы жашил талада уа багыыр кьазанла кьайнай эдиле. Алагъа кьарагъанла, кьурумбет жашла, биринден бирине чаба, отну селейтмезге кьорешедиле. Беллерине кьызыл кьумачла байлагъан, кьызыл шалпарлы, жалан кьекьорекли шапаланы бирлери бишген этни багыыр тепшеклеге саладыла, башхалары асыры татыулу тылпыу этгенден аууз сууларынгы келтирген этни чатыр таба ашыгышлы алып кетедиле.

Мираншахны ыстауаты таба кьарагъан а жокъ алыкъа, келдингми, кьалдынгмы деген да жокъ, кьуру ёзенден сора алайда абери болмагъан кибики, жаны болгъан зат кьымылдамагъан кибики. Быллай учузлукъну сынагъаны Мираншахны жюрегин таралта эди, ичин тырнай эди. Атасыны сууукълугъу жашыны ичине ётноп, буз юйде тургъанча, кьалтырата эди.

Ма аллай амалсызлыкъны сынап тургъанлай, эмирни чатырындан бир ёсюмлю, базыкъ киши чыкьды да, эниш табагъа кьарагъанлай бир аууукъну турду, сора уллу-уллу атлап, Мираншахны чатыры таба тебиреди. Кьутулкьай чатыргъа чабып кирди да, ханны кьулагъына шыбырдады. Мираншах, халатын ашыгышлы кьаплап, тауушум чыкьмасын дегенча, шош барып, жабыу эшикни жепи ачып, тышына кьарады. Ол келе тургъан кишини кенгден окъуна таныды – ол Кьыйшыкъ эди, эмирни кьалауур таматасы.

– Хош келигиз, сыйлы Мираншах! – деди ол, башын энишге ийип. – Атагъыз, дунияны эмири, сыйлы Темир сизни сакълап турады.

Бу сёзлени эшитгенде, Мираншахха жан киргенча болду, аны мутхузланып тургъан кьексюл кёзлери жарыдыла.

– Сакълай эсе, тебиредик, – деди Мираншах, ичин сууукъ кьалтырауукъ альп эсе да, аны кишиге сездирмей, ичинде тунчукьдурургъа кьореше. – Тебиредик, – деп, дагыда кьайтарды да, Кьыйшыкъны аллында атасыны чатыры таба ёрлеп кетди.

– Кел, хан бала, жууукъ бол! – деди Темир, жашын кёргенлей. – Къатыма чёк. Сабийлерин, тудукъларын бек сюеди Темир, болсада аны тансыкълагъан, кьучакълагъан тёреси болмаучуду кёпден бери кёрмей турса да, кьырал башчыгъа аллай жумушакълыкъ ушамайды дегенни айтып.

Мираншах атасыны сол жанында аппуннга чёкгенден сора, Темирни акъылын билирге кьореше, кёз кьыйыры бла аны бетине кьарады. Анга атасы алгъындан да арыкъ болгъанча кёрюндю. Ыстауаты кьууанч тыпырлы болуп, минг кьазан кьайнай, дутарла созулма макъамларын кенгнге жая, сарбазлары да боза аякъланы Дунияны бийини саулугъу ючюн кётюре, уллукёз, иничкебел кьызла да аллында тепсей, бюгюле тура эселе да, Темирни тереннге кетген кёзлеринде бла саз бетинде мудахлыкъны ауанасы кёрюнгенлей турады. Жашы аны кёз кьыйыры бла жашырын марап тургъанын эседи да, Темир, ма сени ючюн мудахма мен былай дегенча, эки кьашын да бирге жокку этип, жашына жютю кьарады. Атасыны ол кьарамы кёп залимни думп этгенин жашы бек иги биле эди, кьаршысы, кенги болуп да. Аны ишине хатасы тийгеннге Темир аз да кечгинлик бермезлигин да биле эди ол, жашы, кьарындашы окъуна болсун. Мираншахны жюрегинде унутула баргъан кьайгысыны, жел юфгюрюп тиргизген отча, жангыдан

ышырылгъаны да ма аны ючюн эди. Жашыны ичинде ол адыргылыкъны, къоркъгъанлыкъны ауанасын кѳрген болур эди, Темир жарыкъ ауазлы болду да, тепшекте узала, былай деди:

– Узал сен да, жол къыдырып келгенни къарыны бош болады.

– Ач тнойюлме, ата, – деди Мираншах, алай атасы узалгъанда, аныча этмесе жарарыкъ тнойюл эди да, къапталыны женгин артха этип, ол да узалды. Жожу тѳрегинде олтургъан мырзала аланы ызларындан тепшекте къолларын узатыргъа ашыкъдыла. Чатырда жаякъ тауушла бирси тауушланы ѳчюлтдюле. Къарап-къарагъынчы жожуда эт тѳбеле эридиле, ырхы алып кетген киби, жокъ болдула да къалдыла.

– Энди, – деди Темир, сюек сыныкъчыкъ бла тишин къармай, – деуран къылгъан, боза тартхан игиди, алай болжалгъа салыргъа жарамазлыкъ иш туууп турады, сѳзюбюз да аны юсюнден боллукъду. Мираншахны чакъыргъанымы хыйсабы да олду. Ол малгъунну, Тохтамышны дейме, ызындан къысха болмай амалым жокъду. Алайсызлай да заман кѳп кетип къалды. Тасхачыларым Тохтамыш, аты айтылмай къаллыкъ, Орда таба къачханын ызлагъандыла. Сен а мында къаласа... Мени орунума... «Мени орунума» дегеними ангылай болурса... Алай айтды да, Темир жашына къаш тѳбюнден жютю къарады.

Мираншах, эки къол аязын кѳкюрегине салып, баш ийип къойду ансы, не хау, не угъай демеди. Саякъ, женгил эсе да, ол эссиз адам тнойюл эди. Ёмюрю атасы бла бирге жортууулда ѳтген Мираншах бу залимден кѳп затха юйренгенди, кѳпню алгъанды. Ол атасындан эшитгенин ангылап къойгъан бла къалмай, аны бети, кѳзлери айтханны да жангылмай билип болгъанды. «Атам мени энтта да сынаргъа умут этеди. Кѳрсюн. Энди мен алгъыннгы деуран сюр тнойюлме», – деп ойлады Мираншах, иш алайгъа бурулгъанына къууана.

– Ол мажюсюлеге аз да жан аурутмакълыкъ этме. Алагъа мени энчи дауум барды. Уллу ханла, патчахла аллыма баш уруп келгенде, ала уа ташха, агъачха шыбырдай айланган динсизле, ууучум бла бир болмай, манга баш кѳтюрюрге къурешгендиле. Аны айта тургъаным, таныгъы бла къурут, кюйдюр, гунч эт бу дуниядан, атлары унутулсун фасыкъланы!

– Бек ахшы, сыйлы атам, – деди Мираншах, башын энишге ийип, – эркин этсегиз, мен, барып, хазырланыр эдим.

– Бар, мен айтханны эсингде тут! Къайтсам, къаты сорлукъма!

– Бек ахшы, ата.

Онунчу башы

Къулу

Темирни ашыргъандан сора Мираншах, атасыны хар сѳзюн ичинден къайтарды. Алай неден башларгъа кереклисин а айтмагъан эди. Мираншахны уа бу жерледен хазна хапары жокъду. Къаллай халкъла жашайдыла былайлада? Асла, аланла дегенлери кимледиле? Темир алагъа аллай бир нек чамланыпды? Бу соруула Мираншахны мыйысына чанчылгъанлай турадыла. Атасы «къыр, гунч эт» дегенден башха ангылаулу сѳз айтмады,

айырмалы аскерлерин жыйды да, душманыны ызындан кыуууп кетди. Мираншахха кыойгыаны уа – баш ауруу.

Аллай ауур сагышладан бугъаргъа кюрешгенча, жангыз кыалыргъа суюе, Мираншах, келе келгенлей, чатырыны теренин сайлады. Ал эки кюнде ол тышына чыкъмады, адамларына кёрюнмеди. «Буюгъуп тура болур», – деди бирле. «Атасыны орунуна кеси кыалгъанлы кимден буюгъурукъду, биягъы саякылыгъын эте болур», – деди башхала.

Ючюнчо ингирде уа Мираншахны устазы Мулло ака кирип келди. Кыуаннганмы этди, огъесе суюмедими устазыны келгенин – алайын Мираншах кеси да ангыламай кыалды.

– Мулло ака, – деди Мираншах, – келгенинги иги этдинг. – Кёп соруугъа жауап табалмай турама. Сен кёпню кёрген, кёпню билген адамса. Эмир кыйын борч салгъанды боюнума...

– Мен ангыладым сени, хан бала, – деди Мулло ака, – алгъа ышаннган адамларынгдан тасхачы кыауум жибер. Бу жерлени иги билген адам болсун биргелерине.

– Былайлары бла шагъырей адам тапхан кыйынды, Мулло ака, – деди Мираншах. – Манга айтханларына кёре, бу тийреледе жан кыалмагъанды. Эллерин кюйдюрюп, миолклерин жыйып, таулагъа кыачып кетген хапарлары барды.

– Жесирле уа, чалдиш арбалада келген жесирле? Аланы Дунияны бийи, бизни уа сыйлы эмирибиз Темир кёрмючгеми тутхан сунаса, аллай бир затха жаратыр эсем деп айландырады ансы, – деди Мулло ака.

– Бой салыргъа унасала...

– Ёлюрге ким сюеди дейсе, хан бала? Алтын юйден да жан татлыды. «Арба аугъандан сора жол кёргозтюучю кёп болур», – деп эшитгенмисе?

– Машалла, Мулло ака, мени жюрегими хош этдинг! – деди Мираншах, кыуанып. – Тамбладан оздурмай, тасхачы кыауумну жолгъа атландырайым. Сен а, Мулло ака, бусагъат окъуна кыысха бол да, жесир тап, бу жерли адам болсун. Унамагъанны манга келтир.

– Макъул, хан бала, – деди да Мулло ака, башын энишге ийгенлей, арты бла-арты бла чатырдан чыкъды. Андан Мулло ака, ары-бери бурула турмай, чалдиш арбала тургъан жерге барды. «Чычхан марагъан киштик кибик, бу шумсуз келген узунетек кимди, не этеди, не акыыл бла келеди?» – деп, Кыулу нёгерлерине соруулу кыарады. Бюгонлеге дери кёрмегенди былайлада айланып Кыулу бу кынгырсырт, тюлкюкёз кишичикни. Кыалауурладан бирин да биргесине алып, Мулло ака, санагъан этгенча, чалдиш арбаланы биринден бирине ёте келип, Кыулуну арбасыны кыатында тохтады.

– Сен бу жерли адамса да?

– Хау.

– Керек боласа, – деди Мулло ака.

– Неге керекме мен санга? – деп сорду Кыулу.

Мулло ака жауап бермеди. Арлакыда сабасына таянып тургъан кыалауурну чакыырды да:

– Муну арбадан тюшюр, – деп буюрду. Аякларындан бугъоуларын тешдиле да, кыолларын артына байлап, Кыулуну арбадан тюшюрдюле. «Ишим кыргы бола тура болур дейме. Бу мынафыкыла мен жазыкыны жо-

яргъа айланадыла, ансы бу жан алыгучу мени сайламаз эди», – деп ойлалды да, Къулу, сау къалыгъыз дегенча, нёгерлерине тюнъюлюулоу къарады.

– Сен, – деди Мулло ака, – уучуса, манга айтханларына кёре.

– Алайды, – деди Къулу.

– Алай эсе, бу жерлени таныйса.

– Хау.

– Патчахланы да патчахы сыйлы эмирибизге къуллукъ этерге сюемисе?

– Угъай.

– Нек?!

– Маймулдан башха кёрмей, бу чалдиш арбада азап чекдиргени ючюн.

– Мулло ака ачыуланмады, къамичи силдемеди. Сёзню ачыкъ салды, тасхачы мыртазакълагъа жол таныгъырыкъса деп, къысха буюруп къойду.

Бу чалдишден чыгъаргъа жол ачыла турады деген акъыл Къулуну мудах кёзлерин жилтиретди. «Бу тузакъдан бир къутулгъу эдим ансы, мындан арысында боллугъун кёре туруп эдим». Къалауур къаты къысхан болур эди, къаны жүрюмегенден Къулуну къоллары кёпчюдоле да, ачытып, тёздюрмей тебиредиле. Къулу, бир кесек эс табар эсем деп, къолларын къымылдатыргъа кюрешди.

– Нек тынгълайса? – деп сорду Мулло ака, къысха жанлап, тюлкую кёзчюклерин сюзюлте.

– Нёгерлерим да келсинле биргеме, – деди Къулу.

– Кимледиле ала?

– Ма бу экиси – Амуш бла Сары. Бири хакимди, бири аны болушлукъчусу. Тюк деп бир хаталары болмай, къабар тюзледен бери азап чегип келедиле бу чалдиш арбада. Сен жумушакъ жүреккли адам кёрюнесе, жан аурут былагъа, – деди Къулу. Мулло аканы бети тюрленди.

– Неле дейсе сен, маймул?! Ала бла не ишинг барды?! – деп къычырды.

Сёзю бармазлыгъын ангылады да, Къулу тынгълап къойду, бой салгъанын билдире, жерге къарады.

* * *

... Тасхачы къауумну таматасына Мираншах жүзбашчы Ботурчаны дурус кёрдю. Ол аны кёп ишде сыналгъан ышаныулу адамы эди да, сайлагъаны да аны ючюн эди. Хазар тенгизни шимал жанындан Перс богъазгъа, андан а Дюбнебургъа дери аралыкъда Хулагу деген уллу къыралны ханы этип, атасы алтын тахха олтуртуп кетген кюнден бери Мираншахны ауанасы болгъанлай келеди Ботурча, алай а, ханны бирси мырзаларыча, казнагъа узальыргъа, ултха алыргъа да ёч болмагъанды, кереклиде, керексизде да кёзге урунургъа сюймегенди. Темир жашыны мырзаларын ёлтюргенде, Ботурчаны аты сагъынылмай къалгъаны да аны ючюн болгъанды.

Дунияны бийи келип, жашын да, аны мырзаларын да зинданнга атханды, аланы ёлтюрюрге умуту барды деген хапарны эшитгининде да титирмегенди Ботурча, «мени этген хатам жокъду, Мираншахны хант къангасында къалгъан бурхуланы къапханым ючюн ёлтюрлюк эсе, ёлтюрсюн», – деп къойган эди. Жашыны боюнуна жип салып, Темир, сояргъа элтген хайыуанныча, майданнга чыгъаргъанында, ол къарап тургъанлай, мырзаларыны башларын аллына бирем-бирем тюшюргининде да Ботурча

майданга келирге кьоркъмагъан эди.

Ол кьайгъылы кюнлени бир такъыйкъасын да унутмагъанды Мираншах: боюнуна жип тагъылып, атасыны оноун сакълагъан жукъусуз кечелерин да, мырзаларын кырып бошагъандан сора, атасыны, энди кезиу сеникиди дегенча, огъурсуз къарамын да, эки мыртазакъ эки билегинден тутуп, элтип тебирегенлеринде, бутлары кыйылып, атлаялмай тохтагъанында, мыртазакъла аны кетюрюп, мырзаланы кыргъан жерге угъай, юй таба алып кетгенлерин да. Андан арысын а билмейди Мираншах. Эки кюнден сора билген эди ол сау кьалгъанын, ийнанмай, бутуна, кьолуна, бетине тие кетип.

Энди уа, Аллахха шукур болсун, атасы ол кюнлени унутханча, жумушагъанча кьорнеди, бир деп бир затдан сагъынмады, не кезю-къашы бла билдирмеди. Аллахны кьудурети уллуду, нюрю чексизди, аны кючуо бла унамагъан эди Уллу Кенгеш ансы, Темир жашына кезюн кысмай, артыкъ солумай, асмакъ сынатырыкъ эди. Эки жыйырма жылында чачы, сакъалы агъарып, атасына ушап кьалгъаны да аны ючюндю Мираншахны.

Бюгюн а ол алгъыннгы Мираншах тюрюлдю, кекден жулдуз тюшюртген, ташдан сют чыгъартхан атасыны жашына сиймеклигин кьайтарып мадарла этерге керекди. Алайсыз жарарыкъ тюрюлдю, нек десегиз, бир тапсыз иш бла энди кьолуна тюшсе, атасы кечирмезлигин ол иги биледи. Алайды да, Темирни жылыуун кьайтарып ючюн Мираншах Ботурча кибик керти адамлагъа таянырга керекди.

* * *

Ботурчаны тасхачы чериую жолгъа чыкъгъанлы кюн тау артына тёрт кере букьду. Кесинми, огъесе атынмы аяды, ол Кьулуну атына миндирди, башха ат бердирди, мени аркъанымдан хазна кьутулсун дегенни айтып. Алай айтханлыгына, аз да ышаныулугъу жокъ эди Ботурчаны, Кьулуну атыны жүгенин кесини атыны айылына кысыды, боюнуна аркъан атып, кыйырын кесини билегине такъды.

Энди Кьулу Ботурчаны ауанасы болду. Ол кьайры барса, ары барады, кьайры бурулса, ары бурулады, тохтаса – тохтайды. Тохтамай, кеп кыдырырга тюшюп, ач болса, Кьулуну аты жерге терк-терк узалып тебирейди. Алай этсе, Ботурчаны атына мычырга тюшеди. Ботурча аны унамайды, чамланып, кеслерича аман айтып, аркъанны кьаты-кьаты тартады, кьыл аркъан Кьулуну боюнун ачытады, ашап, кьызартхан окъуна этгенди.

Кьыл аркъан боюнун ашагъанын унутханды Кьулу, тегерекге-башха, дуппургъа-ташха жут кьарай, туугъан жеринден тансыгъын алалмай келеди. Былайлада Кьулу ёрлемеген теш, кирмеген кьол, кьармамагъан кыыр, ыран кьалмагъанды. Агъачында хар терегин, тауунда хар ташын, жайлыгында хар котурун таныйды Кьулу былайланы, ала да таныйдыла Кьулуну. Аты битеу элге белгили уучу эди да, малгъа жанлы чапса, Кьулугъа келиучю эдиле, бир мадар эт деп.

Энди уа кимди ол? Боюнуна аркъан атылып, уучу кьуш кибик тагъылып, кюйсюз бырласны букъу агъартхан тюкюо желкесине кьарап келеди, кюйген эллени, сууугъан сабанланы алышындыра. Къабар тюзледе окъуна эшитген эди Кьулу эли тау ауузлагъа сыгъыннганын, кюйсюз душманнга

жетдирмез ючюн болгъанны кюйдюрюп кетгенин, ашасын энди шаркъны желмауузу кюл-кёмюр дегенни айтып.

Тасхачыларыбызгъа жол кёргюзтюрюксе дегенинде окъуна Мулло ака, аман акъыл келген эди Къулуну эсине, «Амал тапдым эсе деп, жангъыз башымы букъдургъан бла чекленип къалмам, душманымы арталлыда чыгъалмазча бир терен чатха уруп кетмей, сюеклери анда къалырча этмей», – деп ойлагъан эди. Кесини жанына тюшерге боллукъ къоркъууну юсюнден а ол аз да сагъыш этмеген эди, «Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллокме», – деп къойгъан эди. «Алай терк бой салып къойгъанынгы дурус кёрмедик», – деген эдиле Амуш да, Сары да бир аууздан. «Ажашханны ызындагъы кёреди, жангылгъанны жанындагъы биледи», – дегенлей, жангыла тураса, душман сени элинге жолну бошдан излемейди деген эдиле ала, тасхачыла бла баргъанындан эсе, Къулуну чалдиш арбагъа къайтырын дурус кёрюп. Аны алайлыгъын нёгерлеринден кем билмей эди Къулу, болсада кесини акъылын ачыкъ этерге болмай, тынгылап къойгъан эди, ышанмагъандан угъай, аланы кёллерин сакъларгъа суйгенден.

Сибилтиде жаз башы къадыр къылыкълды деучюдоле. Эрттени ачыкъ болса, кюн ортасына кёкню жауун тамырлы булутла жабарла, бир ауукъдан а суху жел жетип, къакъды-сокъду этер, жауун келе тургъанын билдирип. Аны ызындан сакъ жауун жетер да, аямай букъуну къагъар. Аллай сакъ жауун тасхачыланы ызларындан да жетди. Ала ашыгъып, къалпакъбаш ташны тюбюне къысылдыла. Сакъ эсе да, гюрюлдеп, озуп кетмеди жауун, ууакъ себелерге къалды. Теркден болмазын билгенден сора тасхачыла кечени алайда ашырыргъа келишдиле. Эрттенликде тургъанларында уа туман да, булут да жокъ, жарыкъ кюн тийип тура эди, эрттеден бери да былайлагъа кёкден тамычы тюшмегенча болуп. Тюненеги булутланы уа кюн, ма былайдан бир тебигиз дегенча, тёппелеге къысып. Чатлада чёгюп къалгъан юзмелт туманчыкъла уа, кюн жарыгъын суймеген жауун къуртлагъа ушаш жыйырыла, созула, бийиклеге ёрлей барадыла.

Кюн бузулмай кёпгеми барыр, андан эсе жол кесейик дегенни айтып, Ботурчаны къаууму жалпакъ ташны тюбюнден чыгъаргъа ашыкъды. Солугъан атла жолгъа тартдырадыла. Кюннге чыкыгъан чыпчыкъла да, жо-лоучуланы къозутургъа кюрешгенча, хар бири кеси тилинде тюрлю-тюрлю сызгырыула, чыкыр-чукурла, къычырыкъла этедиле. Тасхачыла ёргеден-ёрге чыгъа баргъанлары къадар, аууз да теренден-терен, тардан-тар бола келеди. Салкъын аяз да, чыранла солууу, аркъангдан угъай, бетингден ура тебирегенди. Анда-санда Ботурча, жетмейбизми дегенча, Къулугъа соруулу къарайды, алай соргъан а этмейди. Къулу биледи бырласны аман акъылын, келдик энди деригин сакълагъанын. Аны себепли, Ботурча соргъунчу, ауузун ачмазгъады анты. Тюзюн айтсакъ, эли къайры кёчгенин, къайда букъгъанын Къулу билмей эди, тарлагъа киргенин жюреги бла сезе эди ансы. Алайсыз амалы да жокъ эди башын сакъларгъа, таула эдиле элин къутхарлыкъ. Аны Къулу угъай, душманы да биле эди, излегеми, жол билдире итиннгени да аны ючюн эди, базынып, анга, Дунианы бийине, къол кётюрген халкъны тамырын, чирчигин къоймай, жокъ этерге эди умуту.

«Ызларындан къыстау бол ол малгъунланы, гунч эт!.. Мен къайтхандан сора уа алагъа не кюн келлигин кесим билеме!» – деген эди Темир, Тохтамышны ызындан къуууп, Орда таба тебирегенинде. «Мираншах агасыны

кёлюн алып ючюн жан аурутурук туююлду, эл кыйда болганын билсе, уллу халеклик саллыкды, алай эсе, Ботурчаны тасхачылары артха кыйтмазгъа керекдиле, жангыз бири да», – деп оилады Къулу. Ол сагъышха кетип турган Къулу Ботурча кыйл аркъанны эки-юч кере да хылыф-хылыф тартханын терк сезалмады. Ботурча, чамланып, аркъанны дагъыда тартды да:

– Эй, онмагъан къул, жукълапмы тураса?! – деп кычырды.

– Мени атым Къулуду.

– Мени ауузума уа «къул» тап келеди! – деди да Ботурча, тохтап, Къулугъа, кёзлерин жандырып, жютю къарады. – Сен бизни терс жанына тартып бара болурса дейме, кыйда элинг?!

– Тютюн эте турган кесеулени кёрген эдинг да...

– Аланы сормайма сенден, онмагъан къул! – деп кычырды Ботурча, Къулуну аузуна чабып. – Элинг кетген жолну кёргозт дейме! Терсине тартып ажащдырсанг, башынгы тайдырлыгъымы бил, акъмак!

– Да бара турабыз, ёрню тутуп. Тау аулак туююлду, тауда кёз узакъгъа жетмез, – деди Къулу. – Аллыбызда жол жанына кирген тар барды, ары атлайык да, жан кымылдай эсе, ыз кёрюрбюз.

Ийнанган этмеди Къулуну бу сёзлерине Ботурча, мында тюлкю хыйлалыгъы барды деп, гурушха эте, болсада тынгылап кыйду, сора агына хыны кытылып, атландырды. Кюн тюшден ауа, тасхачыла эки жанындан кысхан деменгили кыя ташладан къутулур ючюн кесин асыры энишге атхандан, акъ кёмок этип келген сахиник черекге жетди. Андан арысы бир адам аягъы сыйыныр тырхык жолчукду да, тасхачыла, атларыны башларындан тутуп, тизилишип, суу боюну бла ёрге тартып тебиредиле.

Тёппелени чегет жанларында бугъуп турган къаралдым булутла, бирем-бирем чыгъа келип, бирге кыошудула да, кюнню бетин жапдыла. Къудурет къаралдым бет алганлай, аны сакълап турганча, огъарыдан урган сакъ жел чыранла сууугъун алып келди.

– Ашыгъыргъа керекбиз ансы, кюн тюрленирге ушайды, – деди Ботурча, жауун шууулдап тебиресе, кыйры кирликбиз дегенча, тегерегине къарай.

– Ненча жер кыдырдым, ненча дуняа кёрдюм, былайларыча терк тюрленген жерни бир да кёрмегенме, ыхы энди дегенинглеи, жау да тохта...

– Ол тышындан келгенни сыймей этеди алай, – деди Къулу, эшитдире-эшитдирмез.

– Не дединг, къул? – деп сорду Ботурча, барганын тохтатмай.

– Тау санга къуу тюзмю боллукъду дейме, жаугъан да этер, тохтагъан да этер. Бюсюремей эсенг, элинге кыйт, талауунга айлана болурса, чырпа башынгы къолтугъунга алып, – деди Къулу.

– Онмагъанны сёзю да онмагъан! – деди Ботурча, кыйл аркъанны кыаты-кыаты тарта.

– Жолну таныт да, андан сора кёрюрсе санга не кюн келлигин!

Андан сора, бар юйюнге деп, башына бош этип кыймазлыгъын, артха сау-саламат кыйтармазлыгъын Къулу Ботурчаны ичине кирип чыкыганча биле эди. Аны себепли Ботурчаны жаныгъанына ышармыш этип кыйду ансы, жүрегине аз да кыоркыуу келмеди. «Тамакълагъа элтип, сизни ары бушгукъ этейим да, сора андан арысында кёрюрбюз ким мында кыаллыгъын бла ким артха кыйгырыгъын», – деп оилады ол.

Суу боюнуну узунлугуна къасмакъ котурла жайылыпдыла. Жолоучула ёрлей баргъанлары къадар, ала къалындан-къалын бола барадыла, ырхы ташла эркин атларгъа къоймай эселе, шинжили къасмакъ бутакъла бетинги тырнайдыла, кёзге-къашха узаладыла. Аны себепли ала, чычхан марагъан киштикле кибик, шош атлай, сагъайгъанлай келедиле.

– Атанга налат! Бу къурурукъ жерни адамын къой, тереги да къабады! – деп мурулдады Ботурча, шинжили бутакъ бетин ызлап кетгенден сора. – Кёзюме жетерге аздан къалды! Быллай онгмагъан журтну ким кёргенди, ташы чапхан, тереги къапхан!.. «Тырнагъан бла къалсанг – насыбынг, алай бу таула сенден да тири кишилени жутхандыла», – дериги келди Къулуноу, болсада, алыкъа сабыр болургъа керекди да, тынгылап къойду.

Шинжили бутакъланы бош къолу бла артха тюрте, таулагъа, къасмакъ котурлагъа, атын абындыргъан ташха, аны тасхачы къауумгъа тамата этип бери жибергенлеге, барына да дунияны аманын тёге, бу шинжили котурла тауусуллукъ болмазламы, огъесе жер башын быламы басып къойгъандыла дегенча, Ботурча аллына термилиуло къарай келеди. Энди кийик тырхыкла къалгъандыла ансы, адам аягъы басхан жол жокъду. Суу ичи бла элтирге да бир умут этди Ботурча жыйынын, алай узакъ баралмады: деменгили ташла къоймадыла, къысылгъан черек да асыры сахиникди, сууугъу жик-жигинге ётпюп кетеди, атла окъуна, тырх-чырх эте, жагъагъа чыгъаргъа ашыгъадыла.

– Эй, къул, – деди Ботурча, баргъанын тохтатмай, биягъы къыл аркъанны къаты-къаты тарта, – къайдады элинг, сен бизни бу жансыз таугъа келтирип, дылгам къаяла ичинде къурутуп къояргъа айлана болурса дейме!

– Бюгюннге дери аягъым басхан, кёзюм кёрген жер туйюлдоу, – деди Къулу, Ботурчаны кёзюне жютю къарап. Ауузгъа терен киргенлери ючюн туйюл эсе, энди артха кеси алларына хазна къайталсынла дегенни айтып, Къулу къоркъмагъанын билдирип тебиреди.

– Алай эсе, тынгылауну салып талауунгамы келип тургъанса, хайыуан?! – деп къызды Ботурча. – Мен адамны кёзюне къарагъанлай билип къояма ким болгъанын. Сени кёзюнг жаман. Чалдиш арбадан тюшюргенлеринде окъуна ишекли болгъан эдим, Мулло акагъа угъай деялмагъан эдим ансы. Энтта да къайтарып айтама, сен бизни, Дунияны бийини тасхачыларын, ажашдырыгъа, къурутургъа тургъанынгы билсем, секкил чепкенинги бла башынгы бир бирден айырырма!..

Дагъыда неле эсе да айтыргъа ауузун ачды Ботурча, алай къасмакъ котурла бошалып, кенг талагъа чыгып къалдыла да, айтыр сёзюм унутханча, дыркъ тохтады. Бюгюнлю бери кёкден жангыз бир тамычы да тюшмегенди, кюн ачыкъды, аууздан а, желмаууздан чыкъгъаннга ушаш, мылы жел ургъанлай турады. Ол келтирген кириши тасхачыланы юслерин-башларын жибитгенди, андан туйюл эсе, ала, ачыкъгъа чыкъгъанларына да хазна къууанмай, мудахланып келедиле. Кёпмю, азмы бардыла, таланы аргъы къыйырындагъы акъ къаяны тюбюнден тютюн чыгъа тургъанын кёргенлеринде, ийнанмай, бир бирлерине соруулу къарап иги кесекни турдула.

– Алайда тютюн чыкъганча кёрунеди, – деди Ботурча, Къулулга кёрпюзте.

– Черек туманчыкъ тартыла болур ёрге ансы, былайгъа эл киремиди, – деди Къулу, кертиси бла да эли мында букъгъан сунуп, душман аны билирин соймей.

– Бусагъат билейик аны уа, – деп, Ботурча атына кьатылды. Жоргут келгенлени кёргенлей, отну иеси, эски кьой терини аркъасына атаргъа кюреше, кьачып тебиреди. Ботурча аны узакъ барыргъа кьоймай жетди. Ол чалсакъал, теренкёз, узун санлы кьарт эди. Аркъасын кьой тери жабады ансы, белинден ёргесинде кийим таныгъы жокъ эди. Чепкен кёнчегини тобукълары жыртылып, жалан эти ачылып, асыры жибигенден гыбытча кёпген чабырларыны миделлери чыгъып эдиле. Узун арыкъ билеклерини терилерини салынганлары бу кьарт бир заманда бек деу киши болгъанын кёргозте эдиле. Тасхачыла, бёрю жыйын киби, тегерегин алып тохтагъанларында, токмакъбаш къазыкьны иничке жанындан мазаллы кьоллары бла кьаты тутуп, жанлачыгъыз, ичигизде жаныгъыз бар эсе дегенча, ол тегерегине бурулады. Аны сагъайгъан кёзлери, уругъа тюшген бёрюню кёзлерича жанып, сакъ кьарайдыла. Тегерегин алгъанладан кьарт таба атларгъа ашыкьгъан да чыкьмай эди, аланы кёзлери кьартха угъай, токмакъбаш къазыкьгъа кьадалып эдиле.

– Тутугъуз муну, хайнух сюрген киби, тегерек айландырып турмагъыз да! От таба сюйрегиз бу кьарт мыллыкны! – деп буюрду Ботурча. Мыртазакъладан экиси кеслерин кьартха атдыла. Къазыкьны тегерек айландырып силдей, ол мыртазакъланы жууукъ жанлатмады, бирини билегине токмакъны жетдирип сынсытды. Аны кёргенден сора чамландыла да, сен а озгъан эте кёреме дегенча, бирден болуп басындыла да, аяусуз къазыкь ойната тургъан кьартны онгладыла.

– Байлагъыз, ансы бу кьарт бёрю асыры жойрюк кёрюнеди! – деди Ботурча. Кьулуну уа кьаны кьартыкьгъа сыйынмайды. Байланып болмаса, кьартха болушмай кьоярыкъ тойюл эди, алайда ёлтюрюп кьойсала да. Бир жанындан а, акьсакъалны жигитлиги аны кёлкюн кётюрдю. «Тейри, къазыкь ойната уа биледи тамата. Бу кьурлукъ тузакъ болмаса, мен да кьошулдукъ эдим санга, акьсакъал. Алай, не медет, байланган кьол кьуругъан терек бутакъ кибикиди», – деди Кьулу ичинден.

– Мен сени башынгы кесинг тиргизген отда кюйдюрейим бусагъат! – деп, кьамасын кьынындан суууруп алып, токмакъ тийген мыртазакъ кесин кьартха атды.

– Тохта! – Ботурчаны суху буйругъун эшитген мыртазакъ кьамасын кётюрген халында дыркъ тохтап кьалды. – Кьолларын байлагъынчы болсанг эди уа батыр, кьамичи тийген кючюкча, сынсып тургъан эдинг да бир жанына!

Сора Ботурча, кьартха бурулуп, хыны сорду:

– Кимсе? Элинг кьайда?!

– Ким болгъанымы энди унутхан да этгенме. Жыйынындан кьысталгъан кьарт бёрю киби, жангызма...

– Элинг кьайда деп сорама! – деди Ботурча, кьартны ауузуна чабып.

– Элими сиз билигиз кьайдагъысын. Айта турама да, жангыз кесим кьалгъанма талада атылып, баш сюек киби. Сизни башкеслеригиз танг аласында жетип, ач бёрюлеча хырылдай, элимде жан таныгъы кьоймай, союп кетгендиле.

– Хамысын союп кетген эселе, сен кьалай сау кьалгъанса?

– Тышында эдим, мал бла... Ансы сизни бир кьауумугъузну кёпдюрмей кесими бермез эдим.

– Башын аллына тюшюрюрге керекди бу малгъунну! – деди биягъы мыртазакъ, къязыкъ тийген билегин сылай. Ботурча анга къамичи жетдирирге да бир болду, алай, башына башха акъыл келип, байланып олтургъан къартны къатында жассы ташха чёкдю.

– Къырдыгъыз, тауусдугъыз деп, бизни алдап къутулургъа умут этесе сен, алай жангыз бир сёзюнге да ийнанмадыкъ, ол себепден тюзюн айт, элинг къайдады? – деп сорду Ботурча.

– Эл мындады, – деди къарт, башы бла тауланы кёргюзте. – Изле, табаллыкъ эсенг. Жау жетсе, жубанма дегенлей, жауну кюйсюз бетин кёргенлей, кетди таугъа башын сакълар ючюн. Анда уа азмыды тыгъырыкъ, азмыды бугъар жер, хар таш къалады анга.

– Сени сантларынгы эшитирге деп турмайма былайда, жол кёргюзт дейме! – деп къычырды Ботурча.

– Къычырып сен табарыкъ жокъду, жол угъай, тырхык да. Жолунг былайда кесиле турады, сора не жол излейсе?..

– Юйюрюнг а? – деп сорду эндиге дери тынгылап тургъан Къулу, къартха къоркъуп, сёзню бир жанына бурур акъылда.

– Бар эди юйюм, юйюрюм да, бырлас малгъунла къырып кетгендиле ансы. Малым, миолкюм да бар эдиле. Адамымы бирин да къоймай ёлтюрдюле. Миолкюмю, журтуму урходук этип кетдиле. Энди уа кёресе, не адам, не бёрю болмай айланама, тыгъырыкълада къала, элимден адамгъа тюбер эсем деп, жер къыдыра.

– Кете барайыкъ ансы, къарангы былайда жетсе, жассы таш барыбызгъа да чатырлыкъ этмез, – деди Къулу.

– Муну уа былайда къоюпму кетейик, башын алмай? – деди къязыкъ тийген мыртазакъ, байланып тургъан къартха огъурсуз къарап.

– Къанынгы бир да суууталмайса бу алжыгъан къартха! – деп ачыуланды Ботурча. – Сени жигит суннган эдим да, сен а къаргъа кёреем, къаркъ-къаркъы тохтамагъан! Тура берсин, къолу, аягъы байланып, къайры кетерик сунаса, кесине ушаш бир къарт бёрюге азыкъ болур!..

Тасхачыла таладан ётдюле да, агъачха кирдиле. Нарат агъач къалын туйюл эсе да, кюнню бетин жапханды. Аны ючюн болур, мында таладан эсе салкъынды, сууукъсуратхан окъуна этеди. Ингир къарангысы терк басып келгени себепли тасхачы къауум, къалыр жер излей келип, базыкъ наратны тюбюнде тохтады. Аны бутакълары тегерегин жабып, чатыр эте эдиле, ёмюрледен бери акъгъан ийнелери уа, къагъылгъан тешекча, жумушакъ кёпчюп эдиле.

– Бюгечени былайда ашырайыкъ, бу бизге чатырлыкъ этерикди, – деди Ботурча.

– Жаумасын деп тилейик къудайдан, – деди къайсы эсе да, жерге ауур чёге. – Жауса, хазна эталмаз чатырлыкъ.

Кёп бармай хурулдагъан тауушла эшитилип тебиредиле. Къулугъа уа келмейди жукъу, аны башын къайгъылы сагъышла бийлепдиле, тасхачыланы къалай ажашдырайым, башымы къалай къутхарайым деген сагъышла. Ол кезиучюкде Къулуну кёз алына къара дорбун келип къалды, ууда айлануучу кюнлеринде, юйге къайтыргъа кеч болса, аны от жагъасында кёп кечелерин ашыргъанды Къулу. «Къара манга, – деди ол, кеси кисине тырман

эте, – чалдиш арба мыйымы ашап бошагъан болур ансы, къара дорбун эндилеге дери акъылыма келмей къалай тургъанды?»

Къулуно жюреги къууанды. Бу мыртазакъланы ары бир урайым да, малланы ургъанлай, андан арысында уа иш кеси кесин кѣргюзте барыр, тасхачы жыйын артха къайтмасын ансы, бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме деп ойлалды ол. Сора жарыкъ умутлары, жаш юйюрю, эсде болмай тургъанлай, жанлы чачхан уяча, чачылып къалгъанлары эсине тюшдюле да, сынтыл бола баргъан жюрек жарасы жангыдан ашланып, кѣжюрегин ачытды. «Огъесе, мен телесине тентирей айлана болурмамы? Жаш да табып, анасы, баласы да орамгъа къарап тура болурламы, къачан келеди атабыз деп? Огъесе шаркъчы желмаууз аланы да жутуп, дангыл тюзде жарты къуругъан жангыз терекге ушаш, жангыз кесим къалыпмы тура болурма?» Аллай да, башха тюрлю да кѣп къайгъылы сагъышла келе эдиле Къулуно акъылына. Алай сабийи табылмай къалгъаныны, Элгоша уа, тели болуп, къычырыгъы бла тѣгерекни титирете, элден-элге бара, юйден-юйге кире айланганыны юсюнден аны хапары жокъ эди.

Энди Къулу барыр жерин биледи, Къара дорбуннга кѣп къалмагъанын да. Ол Ботурча бла таукел сѣлешип тебирегенди, жууабын терк къайтарады. Ботурча да, Къулуно тюрленнгенин сезип, акъылын билирге кюрешгенча, кѣзлерине сагъышлы къарайды. Бу тамакыгъа киргенли бери да тасхачыланы таматасыны тынчлыгъы кетгенча кѣрюнеди. Аны ол халын кѣрген тасхачыланы да тынгысызлыкъ бийлепди. Ала, чычхан марагъан киштикча, шумсуздугла, къанатлы учса да, ёргеден таш тѣнгересе да, сын болуп тохтайдугла. Эндилеге дери тасхачы къауумуну аллында барыучу Ботурча ортагъа киргенди. Ол хар терекге, хар ташха, хар котургъа сакъ къарайды, аякъ тюбюнден мыга учса окъуна къамасына узалады.

Тасхачыла абызырап башлагъанларына Къулу неден да бек къууанады. «Жау абызырай эсе, тири бол», – деп Боракъа андан айтыучу болур. – Алай эсе, былагъа кѣз ачдырмазгъа керекме», – деди Къулу ичинден.

Кюн тѣппелеге къонар кезиуге Къулу тасхачыланы Къара дорбунну аллына келтирди.

– Жетдик, мындан ары жол жокъду, – деди Къулу.

– Ийнанмайма санга, жыртыкъ къул! – деп къычырды Ботурча. – Эл къайда?!

– Элни къайдагъысын къалай билсин чалдиш арбадан чыкъмагъан адам? – деди Къулу, Ботурчаны бетине жюпо къарап. – Тау кѣп жерди. Андан эсе дорбунда тохтайыкъ, от жагъасы да барды, тынчайыр ышыкълары да бардыла. . .

– Болсун, – деди Ботурча, жаншаргъа къалгъан Къулуно аузуна чабып. Солургъа онг табылгъанына къууанып, тасхачыла от жагъа тѣгерегинде кеслерине чѣгер жер хазырларгъа ашыкъдыла. Отун хазыр эди да, терк окъуна от тиргиздиле. Къургъакъ отун терк алды да, дорбунну къурум басхан къабыргъаларын жарытды. Жылы тылпыу жайылгъанлай, сууукъдан мулжарда бугъуп тургъан бюрчеле тирилдиле да, тер ийисни сезип, от жагъа жылыууна къысылып, энди адамыча солуюкъ деп олтургъан келгинчилени тынчлыкъларын алып тебиредиле. Кийимлерин жылыгъа жайып, ауузланыргъа киришген мыртазакъла бираздан, шап-шуп этдирип, кеслерин туюпо башладыла.

– Ашап къоядыла да бу къаничерле! – деди Тотурча, бутларын тырнар-гъа къалып.

– Ой, бай, къурутдула! – деди да мыртазакъладан бири, кесин аяусуз къашый, жеринден секирип ёрге турду. Бирсиле да асыры кеслерин къашыр-гъа къалгъандан, алларында ашларын унутдула. Жангыз Къулу къалгъанды тешинмей ансы, тешинирге да онгу жокъ эди, къыл аркъан боюнунда болгъан къадарда. Къара дорбун бюрче уясы болуучусун ол биле эди, ашасынла бу элкъурутланы деп къойгъан эди ансы.

– Сен нек тешинмегенинги энди билдим, онгмагъан къул! Былайы бюрче уясы болгъанын билгенсе! – деди Ботурча.

– Сиз талагъандан къалгъанымы бюрчелеге талатсам, сора менден не къаллыкъ эди? – деп сорду Къулу, къолларын эки жанына жайып, хыликкя этгенча ышара. Болсада тышына къачып чыкыгъан болмады, жылыу да, жукъу да ишлерин этдиле – мыртазакъла олтургъан халларында къалкъыдыла.

Ботурча бла Къулу турадыла жукъугъа хорлатмай. Къутулуп кетер жукъласам деп къоркъады Ботурча. Жукълагъан этсин ансы, андан арысы къыйын тыйюл эди деп сакълайды Къулу, жукъуну къатына къоймай. Чалдиш арбада юйреннген эди ол кечелерин жукъусуз оздуругъа, уку киби, тангнга кёзлерин ачханлай чыгъаргъа. Ботурча уа, не бек кюрешди эсе да къаты болуп, жукъугъа хорлатып тебиреди. Дорбун къабыргъасына аркъасын салып олтура эди Ботурча, Къулу уа от жагъада, экисин бирге байлагъан а къыл аркъан. От ёчюле тебиресе, отун ата да, тиргизе, Къулу кесине иш табып, заманны ашырыр амал этеди. Ботурча уа, мен сенден да тириме дегенча, жукъламагъанын билдире, аркъанны тарга-тарга турду бир кезиулеге дери, сора тохтап къалды.

«Бхы, энди хайт де, жууугъум», – деди Къулу, ичинден сёлеше, ызы бла жана тургъан кесеуню аркъаннга жанлатды. От жетген аркъан от жагъаны хорусмак ийис этдирди, алай, мылы тартханы себепли, Къулу суйгенча терк кюймеди. Аркъанны чыр-чырс таушунму эшитди, огъесе хорусмак ийисми урду бурунуна, Ботурча, муш-муш, чам-чам эте, ары-бери тепди, кёзлерин а ахмады. Къулуну уа бир кёзю Ботурчадады, бир кёзю кесеуде. Бираздан аркъанны от жетген жеринден тылпыу чыкыгъаны тохтады да, куйюп тебиреди. Ол кезиучюкде жарты уянган Ботурча аркъанны тартды. Мындама-мында дегенча, Къулу эки-юч кере да тартды, андан ары, тынчайдымы экен деп, бир ауукъ заманны сагъайып турду да, аркъанны куйген къыйырын от жылыууна къысылып жатхан мыртазакъны аягъына байлады, сора уянган, къымылдагъан бар эсе деп, тынгылагъанлай бир кесекни сюелди да, сюлесинча шош атлай, дорбун къарангысына шыбыртсыз ташайып кетди.

Танг тубюнден белги бере, таш талчыкъдыргъан белин сылай (тубюне салам жаяргъа бюрчеледен къоркъгъан эди), Ботурча таянган халында бир кесек заманны турду да, аркъанны тартды. Къулу мындагъысын билдирмеди. «Ёлюр жукъусу этип тура болур онгмагъан къул», – дегенни айтып, Ботурча аркъанны къаты-къаты тартды.

– Кимди бу мени аягъымдан тартхан? Къайсыды мени бла ойнагъан?! – деп, мыртазакъ аягъына тагъылып тургъан аркъандан къутулургъа ашыкъды. Ботурча аркъанны дагъыда къаты тартды, бу жол аны къолуна жипни куйген

кыйыры келип калды да, ишни болушун ангылап, окъ тийген айбуча ёкюрдю.

– Къурутду мени, къурутду онгмагъан къул! Ышанган башны ит ашар дегенлей болдум! – деп, сынсый кетди да, эсине не эсе да бир зат келгенча, дыркъ тохтап калды. Сора секирип жеринден туруп, анда-мында тёнгереп тургъан мыртазакъланы, «Жарты ёлген жилинла кибик не созулуп жатасыз, ызындан кысха болуп, ол малгъунну къайтарып келигиз!» – дегенни айтып, табаны бла-табаны бла туйюп тебиреди. Жарты жукъулу мыртазакъла, Ботурчаны къаугъасы неден болгъанын ангыламай, дорбун къарангысындан сарыуек чыгып калгъан сунуп, таматаларыны хахайына къошудула, дорбунну ичи жабы-жахыгъа айланды. Ахырында аягъына аркъан тагъылгъан мыртазакъ хахайын тохтатды да, Ботурчагъа жанлап:

– Не болду? – деп кысха сорду. Ботурча жауап этмеди, армау болгъан адамча, аллына къарагъанлай, тынгылап къойду. Сора, жан киргенча болуп, жеринден терк окъуна ёрге турду да, мыртазакъны къамичи бла сермеди.

– Сен, салтакъ эшек, аягъынга кишен салгъанда да ёлор жукъусу этип тургъанса! Табылса – сени насыбынг, табылмаса, бар ачыууму сенден аллыгъымы билип къой, – деди да Ботурча, Къулуну къачханында аз да терслиги болмагъан мыртазакъгъа къамичини дагъыда, дагъыда жетдирди. Ол кызыуу бла дорбун къарангысына айланып, былай айтып кычырды:

– Эй, къул, мында болгъанынгы билеме, къачар жеринг жокъ, ол себепден игилик бла чыгып кал! Алай туйюл эсе, къолума тюшгенинглеи, жанынгы сууруп аллыкма!

Не кёп кычырды эсе да, Къулу чыкъмады, дорбунну теренинден келген сууукъ тылшыу Ботурчаны жанып сёлешген сёлзери, хыликкя этгенча, тунукъ таууш бла артха къайтарып къойду ансы, Къулуну чууу да эшитилмеди.

Энди не амал этебиз, къалай болабыз дегенни айтып, сагъышлы, армаулу болуп, тасхачыла, сенсиз бизге жашау жокъду дегенча, Ботурчаны тегерегине жокку болдула.

– Ол малгъунну алай этеригин билсем, къолуна, аягъына тузакъ салмаймы эдим. Ышандым да, къайры кетерикди бу жазыкъ деп, башыма от алдым, – деди Ботурча, аллына сагъышлы къарап.

– Эл жокъ, жол жокъ, бу жаханымден къалай чыгъарыкъбыз? – деп жарсыды мыртазакъладан бири. – Бизни бери ёлюгюз деп жиберген болурла ансы...

– Келген ызыбыз бла энишге тюшербиз, суу ажашдырмаз, – деди башхасы, нёгерлерине кёл этдире.

– Жумушубузну этмей, къуру къол бла къайтсакъ, Мираншах бизни быкыгъа тагъар, – деди Ботурча, сууугъан от жагъаны кыйырында аш тегене орунуна жүрюген жалпакъ ташха ауурсунуп олтура. – Мен жазыкны уа, башха этмей, терими сыдырлыкды.

– Андан эсе артха къайтайыкъ, жол азыгъыбыз да тауусула тебирегенди, – деди къамичи жетген мыртазакъ.

– Аны оноуу санга жетмейди! – деп кычырды ачыуу бурунуна жетип тургъан Ботурча. – Сени ишинг мен не айтсам, аны этгенди!

– Макъул, макъул, – деди да, ол не эсе да бир затла мурулдай, артха

турду. Ол кезиуде дорбунну теренинден: «Ауу, ауу!» деген таууш келди. Тасхачыла шум болдула. Ботурча, элгенген этгенча, секирип ёрге турду. Теренден келген тунукъ таууш дагыда эшитилди.

«Къулуну ауазымы болур ол, огъесе?..» Сагъайгъан тасхачыла бир бирлерине соруулу къарадыла.

– Эй, къул, чыкъ бери! – деп кычырды Ботурча. – Бусагъатда чыгып келсенг, башынгы сакъларыкъса!

– Энди мени башым санга жетмез, андан эсе кеси башынгы къайгыбысын эт! – деп кычырды Къулу. Аны бу сёзлери тасхачылагъа тюз къатларында сёлешгенча эшитилдиле. «Тюз былайчыкъда тура кёреме, онгмагъан къул, хар кымылдагъаныбызны да кёрюп, хар сёзюбюзно да эшитип», – деп ойлады Ботурча.

– Ай мажюсюно урлугъу, къайтсанг къайт ансы, мыллыгынгы эмиликге сюретирме! – Алай айтып, Ботурча жауап сакъларыкълары болур эди, къарангыгъа къулакълар салып бир ауукълар заманы сюелди. Къулудан жауап алмазлыгынгы билгенден сора, нарат ишхерини жандырып, дорбун къарангысына ташайып кетди. Бирсиле да Ботурчаны ызындан болдула, аны чырагъыны мутхуз жилтирегенинден кёзлерин айырмазгъа, бу дум къарангыда алагъа нарат ишхерини мутхуз жарыгъы жангыз таянчакълар болгъанын, бу къарангыдан дуня жарыгъына аланы жаланда ол чыгъарыргъа боллугъун ангылай, бара баргъаны кьадар кьарыусуздан-къарыусуз бола баргъан жилтинчикни тас этмезге кюрешип келедиле. Теренден-терен кире келгенлери кьадар, сууукълар къарангы тасхачы мыртазакълары атлашларын кыйындан-кыйын эте бара эди. Ботурчаны къолундагъы бирде жокълар бола, бирде кёрюне баргъан кьарыусуз жарыкъларыны ажащдырмазгъа кюрешип, кёзлерин анга къадалтып келген тасхачыла, жютю ташлагъа абынып, кезиу-кезиу жыгъыла эдиле, тобукъларын, билеклерин сыдырып, сынсый эдиле.

Бирде артха къайтыргъа да бир умут эте эди Ботурча, болсада аны ол умутун билгенча, дорбунну теренинден Къулуну ауазы ол кезиучюкде эшитилип къала эди. Аны эшитгенлей, Ботурча дорбун теренине ашыгъа эди, мыртазакълары да ызындан тизиле эдиле. Таматагъа айтыргъа базынмайдыла ансы, ала бу жаханым къарангысында Къулуну табалмазлыкъларына тюзюннгендиле. Кертиси бла да, гебенде ийне излегенлей эди аланы ишлери. Ботурча да ангылай эди аны, алай жесирин къачыргъанын билсе, Мираншах аны башын кьурукълары тагъарыкъды. Алай эсе, тасхачыладан бири да къайтмазгъа керекди артха, хар не да жашырынлай, белгисизлей къалырча, Ботурчаны артха сау къайтыргъа насыбы тутуп иш къалса. Аны энди андан башха сагъышы жокълар, нёгерлерин бу жаханымден чыкъмазча амал излегенден башха.

Эндилеге дери мутхуз жилтинни ызындан келип тургъандыла тасхачы мыртазакълары, сокьур кезде нюр болмаз дегенлей, дум къарангыны кьармай, абына-сабына. Энди уа ол дыккы жарыкълары да тас болду да къалды. Жарыкълары алай жокълар болуп кетгени мыртазакълары къайгылы этди, къайдаса, не болдунг дей кетип, бир бирге сёлеше келип, ала жокку болдула, Ботурчаны ызындан аяусуз кычырдыла, кьоюп кетген сунуп, аманы тькдюле.

– Бу жаханым жолунда айланч-кыланчла кѣпдоле, ажашдырып иш кѣймасынла башчыбызны, – деп, гурушха болдула, сора, – бир тюрлю айланч-кыланч да жокъду, башыбыз кетген жанына барыргъа керекди аягыбыз, – деп ойладыла да, аллары тутхан жанына тебиредиле. Бир бири кѣолларындан, этеклеринден тутуп, къарангыны къармай, дамметтир учса да, къая гургун шыбырдаса да санлары бирден титирей, мыртазакъла иги кесекни келдиле. Чып деп, аз да жарыкъ жокъ, Ботурчаны тауушу да эшитилмейди, бу дорбуннга аны аягы басмагъанча, сарыуек жутуп кѣйгъанча, шумсузду.

– Жыйын башчыбыз, кымбатлы Ботурча, ауазынгы эшитдир, биз былайдабыз – деп, кычыра-кычыра келедиле тасхачыла. Ботурча нѣгерлерини кычыргъанларын кѣй, сѣлешгенлерин окъуна биягындан бери да эшитип турады, алай аны ынычхагъан тауушун эшитмейдиле мыртазакълары, ауазы уа чыкъмайды абызырагъандан эсе да, ачыгъанындан эсе да.

Бир кезиуде уа теренден чыкъгъан тунукъ ынычхау чалынды аланы саягъайып тургъан кыулакъларына. Тасхачыла тохтадыла. Ынычхагъан таууш теренден дагыда эшитилди. Энди ол къайдан эсе да бир узакъдан угъай, былайчыкъдан келгенча эшитилди, жаныуар, сарыуек мурулдауу болмай, адам мурулдагъан таууш.

– Кымбатлы башчыбыз, къайдаса? – деп сѣлешди мыртазакъладан бири, алгъаракъ туруп.

– Мындама, чыгъарыгъыз мени мындан, – деди Ботурча, ынычхап сѣлеше. Ботурчаны табылгъанына мыртазакъла кыуандыла,

Жангъидан кюч алгъанча болуп, тирилдиле.

– Къайдасыз, кѣрмейбиз жарыкъ беригиз ансы, – деди биягы мыртазакъ. Ботурча тынгылап кѣйду.

– Кѣрмейбиз къайда болгъаныгъызны. Жарыкъ беригиз, – дедиле нѣгерлери.

– Ой, онгмагъанла, «жарыкъ, жарыкъ» деп турмагъыз да, терк чыгъарыгъыз мени мындан! – деп кычырды Ботурча.

– Къарангы кѣолубузну-аягыбызны байлагъанды да, атларгъа, узалыргъа онг табалмай турабыз, кымбатлы башчыбыз! Жарыкъ болса эди... – дедиле мыртазакъла, асыры абызырагъандан не айтыргъа билмей.

– Онгмагъан ыкышла, ѳрге бир чыгъайым ансы, мен сизни бирем-бирем секиртирме бери! – деди Ботурча, кызып. – Жип атыгъыз, башсыз эшекле!

Мыртазакъла башчыны айтханын этерге къармашдыла, жип атдыла да, Ботурчаны кѣулдеден чыгъардыла. Ол эки да атлаялмады, бутун эздирген этген эсе да, сындыргъан этген эсе да, ойсурап, олтуруп къалды.

– Артыбызгъа айланайыкъ да, бу жаханым тузагындан жарыкъгъа чыгъаргъа кюрешейик ансы, къарангыда кѣулдеге ташайсакъ, мыллыкларыбыз мында къаллыкдыла, – деди къайсы эсе да.

– Болсун, – деди Ботурча, тюнголген халда.

– Артха жол табаллыгыбызны уа билебизми? – деп сорду тасхачыладан бири. Ол алай соргъанлай, дорбун теренинден «ауу-уу» деген тунукъ ауаз дагыда эшитилди.

– Бу эшитилген таууш жаханымлик кѣулну ауазыды. Барыр жери жокъду да, андан ѳкюреди, къапханнга тюшген айыу кибик. Не къарангы

эсе да, биз кёрмей къутулалмазлыгъын билип, амалы къуругъандан сынсый турады. Ол себепден биригиз былайда къалыгъыз да, ол малгъунну къолума тапдырыгъыз! – деп буюрду Ботурча. Тасхачыла башчыны буйругъун толтурургъа ашыкъдыла да, къарангъгъа ташайып кетдиле.

Кесини ызындан элтир акъылда, анда-санда ауазын эшитдире, Къулу тасхачыланы дорбунну теренинден-теренине кийире барды. Бир жерлеге келе келгенде, ала таш болмагъан, агъач болмагъан бир затлагъа абына тебиредиле. Алып къарасала, сюекле болгъанларын билдиле да, къоркъдула, абызырадыла. «Была не сюекле болурла, жаныуар сюеклеми, огъесе адам сюеклеми?» – деген соруу бар эди мыртазакъланы къарамларында. Ала уа адам сюекле эдиле, бир заманлада ёлетден къачып келип, мында къырылгъан адамланы сюеклери.

– Теренден келген тауушха ийнанмайма энди мен. Ол бизни къурутургъа элтген тауушду. Желмауузду бизни кесине чакъыргъан, бу сюекле анга шагъатдыла, – деди мыртазакъландан бири.

– Къуру къол бла къайтсагъ’а къалай этеригин билемисиз жюзбашчыбыз? – деп сорду башхасы. Сора кесини сорууна кеси жауап берди:

– Желмаууз бир къабын этип къоярыкъды, билмей, сезмей, жокъ болуп кетериксе. Ботурча уа жанынг саулай юч къаты теринги сыдырыр...

– Сора не айтаса да?

– Бизни артха жолубуз кесилипди...

Мыртазакъ дагъыда бир затла айтыргъа ауузун ачды, алай биягъы «аууну» эшитип, аузу ачылгъанлай къалды. Бу жол таууш артдан тасхачыла келген жанындан эшитилди. Ала, озуп кетдик кёреме дегенча, мычмай артха бурулдула. Бир кесек артха келгенде, ауаз сол жанындан чыкъды. Ол Къулуну ауазы болгъанына энди кишини ишеклиги жокъ эди, аны тутуп, Ботурчаны аллына алып келликлерине да. Аллай акъыл таукеллик, ышаныурукъ берген тасхачыла, артхаракъ келип, дорбун теренинде сол жанына баргъан дагъыда кенг тешикни кёрдюле. Энди уа тюшдюнг къолгъа дегенча, мыртазакъла кеслерин ары атдыла. Кёпмю, азмы бардыла, ким биледи, тереннге кире баргъанлары къадар дорбун тардан-тар бола келди да, тар тешикге айланды. Тасхачыла андан ары сыпдырылыргъа базынмадыла, «Тешикден аяз ургъанлай турады, алай эсе, былайтын тышына ачыкъыз барды, узагъын, жууугъун билаллыкъ тюйюлбюз ансы», – деп ояладыла. Былайлада туууп ёсген, хар тыгъырыгъын да иги билген Къулу ол тешик бла къутулуп кетгенине энди ала аз да ишекли тюйюл эдиле. Артха къайтыргъа да жол жокъ эди алагъа, къайтсала, Ботурча аланы дорбундан сау чыгъарлыкъ тюйюл эди, алай боллугъуна бары да ийнана эдиле, бары да бирден къоркъа эдиле.

Ботурча уа энди къутулалса, артха жангъыз къайтыргъа керекди, алайсыз кёпно сёзю бир болса, жангъызны сёзю эшитилмей къалыкъды. Аны себепли ол Мираншахны аллында жауапны жангъыз кеси тутаргъа керекди. Энди ма аллай сагъышла бийлепдиле Ботурчаны акъылын. Къулуну ызындан кетгенле къайтмай къалсала, бек игиси ол боллукъ эди анга, къайтасала уа, аладан къалай къутулургъа боллугъуну амалын къадалып излегенлей турады, табалмайды ансы. Биргесине къалгъан жангъыз мыртазакъны къурутхан къыйын боллукъ тюйюл эди анга, бирсилеге не амал ансы?..

Энишгеледе мал тоя тебирегенди, кюн жылыуу кыш узуну ыра-хатланып тургъан жерни уятып, аны мылысын сыгып, тылпыуун чыгъарады. Кюн бетледе чапыракъ жайгъан агъач, самал желчикге кыу-аннганча, шыбыр-шыбыр этеди. Чегетледе уа агъач алыкъа кыш сыфатын тюрлендирмегенди, тал бла жерк капол этген эселе да, башхалары мудах бет алгъанлай сюеледиле.

Ёргедде уа, тарда, куртла кьаралдым бет алгъанлай, кюн жарыгъындан бугъуп, сызгалагъа кысылгъанлай жатадыла. Сыртлада уа, кюн жетген кьанатлада, мутхуз кьар суучукъла, бир бирлери бла лахор этгенча, жарыкъ жуу-жуучукъларын бардыра, тёбенлеге ашыгъадыла. Къары кетген бетле кьарап-къарагъынчы жашилленедиле, кышны этегинден тутуп, жиберирге унамай тургъан тау тёпелеге, не кьаты болсала да, жаз жылыуу хорламай кьоймазлыгъын эсгертедиле.

Жазны жылы тылпыуу ура башлагъанына кыууана, бир бирлерин излей, чакъыра, чыпчыкъла кёп тюрлю макъамлада жырлай, кьудуретни уятыргъа кюреседиле. Бу жерлеге бирсиледен эсе алгъа келиучю кьой чыпчыкъланы жырлагъанлары энчи макъам болуп эшитиледи. Мында кышшлаучу сарыкёкюрекчиклени иничге чуу-чуулары кьой чыпчыкъланы кьурмач чартлагъанча чыкьырдагъанларына кьошулуп, кьудуретге хычы-уун макъам болуп жайыладыла.

Кышны терен жукъусундан энди уяна келген кьудуретден, асыры терк баргъандан, чаришден кьайтхан агъа, «эринлерин» кёмок этдирип саркыгъан тау сууладан, гелеуден тойгъан кьой сюрюю жатханнга ушагъан тюксырт ташладан, талай заманны чалдиш арбадан, Акъсакъ Темирни тузагъындан, кёрюрге термилип тургъан эркинликден тансыгъын алалмай, кьарап тоялмай, солуп кьаналмай келеди Къулу. Чалдиш арба, бугъоу, учузлукъ, адам адамгъа, кьарыулу кьарыусузгъа, жау жесирге этген жаныуарлыкъ ючюн жүрегини сынмакълыгъы аны кьарыуун алгъан эдиле. Аны бла бирге уа туугъан жерине термилиую бир жанындан кюч-къарыу кьошханча этген эди. Андан болур ансы, кьыл аркъандан кьутулгъандан сора Къулу борбайларына кьарыу киргенин, санларына кьаллай эсе да бир сюлесин женгиллиги сингнгенин сезген эди.

Тасхачыла дорбундан тышына чыкыгъан жашырын тешикни табалмазлыкъларын, тапсала да, ол тар тешикте сугъулургъа базынмазлыкъларын Къулу биле эди, ол себепден ызындан кыууарла деп да кьоркъмай эди. Аны ызындан болгъанны кьой, тасхачыла артха кьайтмазлыкъларын да, бусагъатда ала Къулу кьайгъылы угъай, башлары кьайгъылы болуп тургъанларын да биле эди. Аны ючюн ол, кьайры барлыгъыны сагъышын эте, ашыкмай келе эди. Бир жерлеге келгенинде уа, тарны жырып баргъан сахиник черекни аллын тыяргъа итиннгенча, жухун энишге узатып тургъан кыая Къулуну жолун тыйып тохтады. Жухдан ётер тырхык излей, ол суу боюну табагъа энди да, кыяны жырып баргъан тар кийик ыранчыкьны кёрдю. Кенгден кьарагъан аны сыйдам ташны сыртында жылыныргъа созулгъан жилиннга ушатырыкъ эди. Тёгерекге-башха кёз жетдирди да, ары жанына ётерге андан башха жол болмагъанын кёргенден сора ыранчыкьгъа

кирди. Биринчи кере туйюл эди Къулуну аллай тар ыраннга киргени, базынып атлагъаны да аны ючюн эди. Кертиси бла да, бу ыранчыкъ бек тар эди, ёргеси, энишгеси да, къол аязча, сыйдам къаяла эдиле.

Сакъ атлай, жепи кёрсе, къая гургун кибики, бармакъларын илиндире, кёкюрекге тирелсе, бёксюмон анга жабышдыра, Къулу, акъырын-акъырын атлай, ыранчыкъдан къутулду да, къол аязы бла мангылай терин сыйпай, къуу ташха олтурду. Борбайларыны къалтырагъанлары шошайгъандан сора жеринден ёрге туруп, тау аууз таба къарады да, иги кесек арлакьда артыкъ уллу болмагъан жашил ёзенни кёрдю. Аны чегет жаны агъачлы бетди, кюнлюм жаны уа гелеулю сыртладыла. Аланы башларында уа деменгили сары къаяла, нарт батырлача, ёмюрлюк къалауурлукъларын эте сюеледиле. Чегетде къар алыкьа кетип бошамагъанды, бир-бир бучхакьла ачылып эселе да, башхаларын куртла басыпдыла. Кюнлюмледе уа жангы ургъан кёк гелеу жерни жаба тебирегенди.

«Таякъ алайым къолума ансы, бут борбайгъа таяна башлагъанды», – деп ойлады да, Къулу къар ауурлугъун кётюралмай тюшген къургъакъ бутакьны тазалап, анга таянса, ёзенни ортасын тутуп тебиреди. Таякъ аны арыгъан бутларына бир кесек себеплик бергенча кёрюндю да, атлашын терклендирди. Бир къычырым чакьлыны келген болур эди, ол кюнлюм бетни этегинде уллу ташны тюбюнден тюпюн чыгъа тургъанын кёрдю. «Тасхачыла, жол табып, бери келаллыкь туйюлдюле, аны къой, артха да къайталлыкь туйюлдюле. Алай эсе, от жагъаны иеси къоркъуулу адам болмазгъа керекди», – деп ойлады да, тюпюн чыгъа тургъан жанына арсарсыз бурулду.

Жууукъ келгенинде, кенгден къарагъаннга къошча кёрюннген жалпакъбаш къая ташны кёрдю. Бир заманлада ол къаядан юзюлюп тюшгенди былайгъа. Жютю жаны жерге къазыкъча чанчылыпды, башы уа къалпакъ къаплагъан кибики да, тегерегин жатма этеди. Кёп от этилген болур аны тюбюнде ансы, къабыргъаларын къалын къурум басыпды.

Таш тюбю жатмада бир жалансырт киши, Къулуну келгенин кёрмегенча этип, анга жаргы бурулуп, таякъ буруну бла отну ышырыгъа кюреше тура эди.

– Тейри болушсун! – деди Къулу, арлакьда тохтап.

– Сау бол! – деди да от жагъаны иеси, къургъакьсыпыргъа жайып тургъан чепкен кёлегин кнерге кюреше, жеринден ёрге турду. – От жагъа таба жанла, къонакъ бол. Къара тюгюнден эсе акъ тюгю озгъан къалын сакьалын сылай, ол Къулугъа кеси олтургъан гыйы ташны кёрпюздю, былайгъа чёк дегенни айтып. Бутакьлы таягъына ауурлугъун сала, Къулу гыйы ташха акъырын чёкдю.

– Бетинг айтып турады чалпыр ючюн къалмагъанынгы, къонагъым, – деди ол Къулугъа, гоппан бла мыстындау узата. – Ишчи муну, бир кесек солуу ал, мен а бусагъат жылы зат хазырлайым, ансы къарын бош болса, сёзню жолу тар болады, къарыны тоймаса, ёгюз да тартмайды дегендиле бизни акьыллы ата-бабаларыбыз. Алай айтып, ол от жагъаны къыйырында тургъан эки тёртлюк ташны отну эки жанына тюртдю да, аланы юслерине багъыр къазанчыкъны салды. Ышыкъ тырхыгънда къапчыкъдан жармалыкъ алып, къазанчыкъгъа ууучу бла жарма къуйду да, отну ышырды. Мылы тартхан отунла бир ауукьну пысылдай турдула да, тюплеринден ургъан къызыугъа бой сала, къазанчыкъны тюбюн жалап тебиредиле. От алдыргъандан сора, тюпюн жибитген кёзлерин женги бла къургъакьсыгъа, от жагъаны иеси Къу-

луну кьатына чёкдю. Кьонагъына: «Кимсе, не айланаса?» – деп сорургъа болмай, айт хапар дегенча, ол Кьулуну кёзюне соруулу кьарап тохтады. Алай Кьулуну ёз хапарын айтыр акъылы жокъ эди, ол элини кьайдагъысын билирге ашыгъа эди.

– Айып этме, кьарындашым, тышындан келген менме да, ким болгъанымы билирге суйгенинги ангылайма. Бу кьайгъылы заманда аз да ышаныулукъ жокъду. Болсада сормай тёзалмайма, жангыз нексе, эл кьайда? – деди Кьулу. – Малчыса десем, малынг кёрюнмейди, таш тюесе десем, аллайны да эслемейме... Къзакъ тургъан халынг барды.

– Къзакъ дегенинги тюз эслегенсе, багъалы кьонагъым, жангызма, былайда бошдан турмайма – кьойла кютеме.

– Кёрюнмейдиле да.

– Бери чатха ургъанма да, андадыла.

– Кесинги малларынг болурла?

– Угъай, Чаты бийнидиле.

Чаты бийни атын эшитгенлей, Кьулу кьууанды, элин табарыгъын билди да, учунганча болду.

– Бийни эли узакъмыды былайдан? – деп сорду ол.

– Артыкъ узакъ туююлду. Ол агъачлы ауузну кёресе да, – деп – кьолун узатып кёргюзтдю от жагъаны иеси, – андан аугъанынглай, Чаты бийни кьаласына чыгып кьаллыкъса.

Кьулу дагъыда, дагъыда сорлукъ эди, кёп затха жауап алыргъа сые эди, кьонакбайындан уялгъан эте эди ансы. От жагъаны иеси уа боркъ-боркъ этип кьайнагъан къазанчыкъны туюбуне кюйдюрмез ючюн терк-терк булгъай, кьонагъыны сёзюн сакълай эди. Адеп-адет билген адам эди ол, аны себепли, кьонагъы кеси айтхынчы, ким болгъанын, не айланганын сорлукъ туююл эди ансы, ол Кьулу ким болгъанын билирге аны кьарелдисин кёргенинден бери окъуна адыргы этеди. Кьулу да сорлукъ эди эм алгъа юй бийчеси Элгошаны, жашчыгъын, энди уа уллучукъ да болгъан болур кесчиги да, Боракъа бийни, таныгъанынг-билгенинг бар эсе деп, алай мал кьыйырында тургъан адам хазна хапары болмаз аладан деген акъылда тынгылап кьойду ансы.

– Эл олтурса да жарарыкъ эди былайда, жайлыгъы, кышлыгъы да бар эди, – деди Кьулу, сёз башларгъа жол сала.

– Былайдан да кенг, былайдан да тап талала кёрюрсе алыкъа, сыйлы кьонагъым. Алай айтып, от жагъаны иеси кьургъакъ жётелчик эте, таяк буруну бла къазанчыкъны отдан туюшордю. – Чаты бийни иелигини кьыйыры-чеги жокъду. Мюлкю да алай, жайлыкълары, биченликлери да кьарлы тёппелеге барып тиреледиле.

– Да сора малы да анга кёре болур?

– Санап саны жокъ эди кьоюну, коштуну да, арtdан-артха азгъа айлангандыла ансы.

– Нек?

– Ингурла деп бир жут тайпа барды.

– Билеме мен ол тайпаны, – деди Кьулу, кьонакбайыны сёзюн бёлюп.

– Ма ала тынчыкъ бермейдиле, тынчыкълары кьуруп кьалыр эсе. Бийни малына чапхан бла кьалсала уа, адамын да аямайдыла. Алгъын мен Скайгъыда эдим, жайлыкъ толу мал бар эди. Бир кече уа ол кьантулукъла чапдыла да,

къантулукъла деп ингурлагъа айтама, чунгургъа тношюп къальыр эселе, малны сюрдюремезге кюрешдик, къама урушха кирип. Кёп эдиле да, онглу болдула, экибизни ёлтюрдюле, жаш жашчыкъ бар эди да, ууакъ-тюек жумушчукъла эте айланган, муну уа бийге сатарбыз деп, байлап, алып кетдиле.

– Сен а къалай къутулган эдинг?

– Къуугъунга жиберген эдиле. Жыйын бла бек терк къайтхан эдим, болсада аллайгъа кел – мал да жокъ, адам да жокъ, къошубуз а кюйюп бошай тура эди. Ары дери бек багъалаучу эди Чаты бий, къарагъан да иги этиучю эди, ол кюнден сора уа кёз-къаш бермей тебиреди. Къыстагъан а этмеди. Тонгуз орунга бар деди да, бир къауум заманны анда муркку эте турдум. Бу жаз башында уа ырахын токълуланы айырып бергенди да, алагъа къарайма. Атым Алийханды, сени уа?

– Къулу.

– Эшитген болурма сени атынгы. Уучу эдинг да?

– Хау.

Алийхан дагъыда бир зат сорургъа ауузун ачды, сора кёзю къазанчыкъгъа жетди да, хапаргъа болуп, сууутуп къойдум кёреме дегенча, хылыф болду. Асыры эрттеден тургъандан къыйырлары ууалып башлагъан аякъгъа жарма как салды.

– Кечгинлик, багъалы къонагъым, – деди ол, аякъны Къулулгъа узата, – эт къангагъа олтурмагъаным ючюн. Биягъында айтып кетдим, малын сюрдюргенден бери бий алгъынча жарсымайды ашыбызгъа-суубузгъа. Жарма, мыстындау – аладан башха кёргенибиз жокъду.

– Бу да тамамды. Бий къангалагъа юйренгенледен тюйюлме, – деди Къулу, жарма какга узала. – Ач къарыннга – къара сарымсах дегенлей, аллынга аш келди эсе, аякъгъа къарама да, ичине къара.

– Айтаса, жаным. Аз болса да, Хустос берген ырысхыды. Аны ючюн ыспас этебиз кёкде уллу таянчагъыбызгъа, – деди Алийхан, чыхыр отха отунчукъла ата.

– Сау бол, Алийхан къарындашым, – деди Къулу, аякъны къонакъбайына узата.

– Энтга да къуяйым.

– Угъай, угъай! Тойдум. Сау бол, Тейри тилегинги эшитиучю болсун. Чакъырылмагъан къонакъ – жонулмагъан таякъ дегенлей, кёп олтуруп къалдыкъ, кёп олтургъан къонакъны уа олтургъан ташы тебип башлар. Аны айтханым, Алийхан къарындашым, мен Чаты бийни элине ашыгъайым. Юйюрюмю, элими къайдагъысындан хапары болур аны.

– Мен айтханны этсенг, багъалы къонагъым, бюгечени мында ашыр. Кесинге алай тапды, манга да сёз нёгер боласа, – деди Алийхан. – Кюн тёппеге къонаргъа келип тургъанын кёресе. Ол алайгъа жанласа, ашхам къысха жетип къальучуду. Чаты бийни элине дери уа жаяугъа танг кесек жол барды.

Къулу угъай демеди. Ол кече Алийханны къошунда къалды да, танг аласы бла жолгъа атланды. Алийхан айтханлай, иги кесек жол къыдырып, Къулу Чаты бийни къаласыны башындан кюн, жумуртхаларына олтурургъа хазырланган гурт тауукъгъа ушаш, тёппеге чёге тебиреген кезиуде къарады. Ол кезиуде, чынгылла башлары жылтырап эселе да, багъыр къалалагъа ушаш, ауузда кёз байлана башлайды, мал – баугъа, сау – ауулгъа жыйылады.

Къулуну да сыртдан къарагъаны, Хустос къаланы къонгуроуларыны, тыш адам келгенин билдиргенча, къадалып жабы этгенлери да бир болду. Къонгуроуланы дауурларына къошулуп, итле да аяусуз юрюп башладыла. Алгъа бу дауур кеси ючюн этилген сунуп, Къулу сырт башында арсарлы болуп бир аз сюелди, не къозгъалгъандыла была бирден, жау чапхан сунмай эселе дегенни айтып. Сора, Къулуну сёзлерин эшитгенча, къонгуроула дыркъ тохтап къалдыла. Анда-мында бир гаф-гуф таууш эшитиле келди да, итлени юргенлери да къонгуроу тауушла бла бирча тохтады.

«Чаты бий бла Борагъаны юйюнде хант къанганы юлешгенбиз, тынгылы адам кёрюннген эди, иркувун тайпа бла да арабыз иги бола келгенди не заманда да. Алай эсе, не арсарлы бола турама?» – деп оилады да, Амуш хахим берген акъ кийиз къалпагъын къолтугъуна сугъуп, Къулу арсарсыз энишге тебиреди. Сау кюнню тохтамай ёр келген бутла арыгъан эдиле, алай элни жууукълугъун сезип, ауурлукълары кетгенча болдула да, терк-терк атлай, Къулу суу боюнуна тюшдю да, сай жер излей, жагъаны ёрге тарта келип, чалман кёпюрге тюбеп къалды. Насыбына кётюрмей тура эдиле да, Къулу кюнлюмге ётерге ашыкъды. Кёпюрню ортасына да жетген болмаз эди, ары къыйырында бир къарелдини эсledi. Жюрегине къоркъуу кирди да, сакъ болургъа юйреннген Къулу атлашын акъырын этди. «Къара жин кибик бу нек сюеледи кёпюр къыйырында, къалауур туююл эсе?» – деп оилады. Ол кезиучюкде биринчини къатына дагъыда бир къарелди жанлады. Ары жанындан адам келе тургъанын кёрюп чакъыргъан эди ол нёгерин. Ала экиси да, къачып кетмесин дегенча, терк болуп, Къулуну эки жанындан сюелип тохтадыла да, элден адам сунуп:

– Не айланаса замансыз заманда? Кёпюрню кётюрюп къыйсакъ, ары жанында къаллыгъынгы билмейми эдинг? – деп, хыны-хыны сордула.

– Хаталы адам туююлме, сиз къоркъурча, – деди Къулу, къолларын ёрге кётюрюп. – Къармагъыз, сауут-сабам жокъ.

Тыш адам болгъанын билгенден сора къалауурла бир бирге соруулу къарадыла да, къолларын байладыла. Ызы бла, нёгерлери жетип къалмасынла дегенча, чалман кёпюрню кётюрюрге ашыкъдыла. Кёпюрню ёрге кётюргенден сора къалауурладан бири Къулуну арт жанында тохтады, бири да – аллында.

– Бар, – деп, къысха буюрду артындагъы къалауур.

– Къайры элтирикбиз? – деп сорду аллындагъы.

– Чаты бийге. Нохтабау алыргъа керекбиз бийден муну ючюн, – деди башхасы.

– Сени къолунг бла бал ашагъы эдим, алай болгъу эди ансы, – деди артындагъы.

Тюзюнлей суу боюнуна тюшген сыйдам сыртлыкъны кюнлюм бетин жырып ёрге баргъан тар жолчукъ бла къалауурла Къулуну къалагъа чыгъардыла. Аны тегерегин чорбатла къуршалапдыла. Къаладан суу боюнуна дери тюшген сыртлыкъ талада анда-мында от жарыкъла кёрюнедиле. Аланы тегереклеринде, кимлери олтуруп, кимлери сюелип, шыман кийимлиле сабыр лахор этдиле. «Была Чаты бийни азнауурлары болуура, кийимлери не кёре!» – деп оилады Къулу. От тегерегине жыйылгъанланы къатларында, иелерини буйрукъларын сакълап, бойран итле къуйрукъларына чёкгенлей, шош олтурадыла.

Чаты бийни азнауурлары элни сакълайдыла. Бирле келип, от жагдаа-гыблагъа къошулсала, башхалары олсагъат туруп, сауут-сабаларын алып, къарангыгъа ташайып кетедиле. Иелерине буйрукъларын сакълап олтургъан бойранла, адам келе тургъанын алгъа сезе эселе да, не айтаса да, не этеме дегенча, иелерини кёзлерине къарап тохтайдыла, гичеликден юйренгенлери алайды аланы. Иелери уа келген-кетгенге эс бурмайдыла, кеслерини кезиулерин сакълай, заманыбъыз теркирек озсун дегенни айтып, лахорну бардырадыла.

Чаты бий, ингир аукъатын этип бошагъанлай, Хустосдан, болгъанны тюп этип келген душманны аягъын бу ауузгъа басдырмазын тилей, асыры кёп малтаннгандан ортасы боюнса ашагъан ёгюз боюнуча тырмыланнган къолан кийизге олтурду да, къалын сакъалын сылай, къарауашы кёпдюрюп салгъан жастыкыгъа ауур таянды. Таш къабыргъада жалын этип жаннган жау чыракыгъа къарагъанлай терен, сагъышха кетди. Бийни солургъа бош кезиулерини хазна болмаучудула, артыкъда бу арт айлада. Атасы кесини орунуна къоюп, ол дунягъа кетгенли бери Чаты бийни, мени болсун деп, жангыз бир кюн ырахатлыгъы болмагъанды, тайпаны ауурлугъу боюнунда болгъаны ючюн угъай, – иркувунла сабыр адамладыла, кесини мюлкю ючюн да угъай, эгетлерине, асабаларына да ыразыды бий. Аны тынчлыгъын алып тургъанла жут ингурладыла.

Энди уа аны элине аладан да кюйсюз жау къоркъуу салып турады. Аны къатында недиле ингурла? Акъсакъ бёрюню къанлы тюменлеридиле элни тамыры бла къурутургъа боллукъла.

Жангыз кеси олтуруп ма аланы юслеринден сагъыш эте эди Чатый бий. Терк боюнунда болгъан сермеш аслада бла аланлада бирлик болмагъанын, алай эсе уа къарыусузлукъ тыяннганын туура этгенди. Сермешден сора аланы бирикген чериулерини чачылып кетгендиле, аууз-ауузлагъа бёлнюп, жау тыгъырыкълагъа кире айланмаз, кирсе да, кеси кесибизни къорууларбыз дегенни айтып. Не билейим, тюзмю болдула, огъесе терсеми болдула. Хустос сакъласын алай болгъандан ансы, душман аллын бери бурса, жел чачхан гебенлей, чёп-чёп этер.

Тышында даулашхан ауазла Чаты бийни аллай къайгылы сагъышларын бёлдюрдюле.

– Бу даулашханла кимле эселе да билчи! – деп къычырды ол къарауашына. – Тынчайыргъа къоярыкъ туююлдюле хайырсызла!

– Бир тыш адамны тутуп келгендиле къалауурларын, – деди къарауашы, – тюз агъач кишини кёр да къой.

– Ол эди энди къалып тургъан, – деди бий, къалын къашларын бирге жетдире. – Келтиригиз де!

Къалауурла сюрюп келе туруп, къарангыракъ болса да, Къулу къала тегерегинде къарылгъач уялача бир бирге жабышып ишленген чорбатлагъа кёз жетдире келген эди. Чорбатланы башларында чертлеуюк чыбыкъдан эшилген четен маталлы ожакъла сюеле эдиле. Аланы бирлеринден тютюн чыгъа эди, бирлери уа суууп эдиле. Мал орунча узун межамны хуналары уа къалагъа жабышдырылып къаланнгандыла. Ол Чаты бийни чорбаты эди. Къалауурла Къулуну аны арбазына кийирген эдиле.

Не кёп айланнган эсе да уучулукъда, бу жолгъа дери Чаты бийни элине Къулуну аягъы басмагъанды. Ёргеледе, тар ауузда, чынгыл къаяланы

ичинде иркувунла деген халкъ жашагъанын эшите-эшите тургъанды, Чаты бийни кѳрген окъуна этгенди, Боракъа бийни къонагъы болуп олтургъан кюнлеринде аны намысына къуралгъан хант къангада. Чаты бий бла сыра аякъланы алышханды. Кенг жауурунлу, бѳкем, тири адам эди, атлашы, сѳзю бла да. Андан бери не къадар заман озгъанды, тюрленмей тура болурму? Бир бирни таныяллыкъ болурбузму?

Аркъасындан хыны тюртпюп, сагъышларын бѳлдюрдоле да, къалауурла Къулуно жангыз жау чыракъ мутхуз жарыгъхан отоугъа кийирдиле. Аны мюйюшюнде арыкъсуу, къарасакъал киши жастыкылагъа таянып тура эди. «Бу ол мен кѳрген бийге ушамайды, ким эсе да», – деп ойлады Къулу, тѳгеректе кѳз жетдире. Бек алгъа аны кѳзю къабыргъада къаплан сураты болгъан уллу кюйюзде эки узун бичакъ къош салынып, аланы тюрлеринде къынгыр дамаск къамала, эки да уучу сырыйна тагъылып тургъанларына жетди. Кийизни эки къыйырында эки сюнгю сюелипдиле. Ауур эмен эшикни онг жанындагъы къабыргъаны узунуна къалын къангаладан ишленген бѳкем стол салыныпды. Ол бийни къонакъ алыучу столуду. Отоуну ортасын тутуп, бири арлакъда, бири берлакъда, эки тѳртпюп чигинжи кеслеринден да базыкъ чигинжини кѳтюрюп турадыла. Чырдыгъа тизилип салынган тѳгерек наратны жепилеринден чорбатны башына топуракъ къуардан алгъа къамиш жегенле тѳшелгенлери кѳрюнеди. Чигинжилеге жамычыла, жюгенле, къамичиле, башха ууакъ-поек керекле тагъылыпдыла. Сол жанындагъы мюйюшюде уа базыкъ сынжыргъа къурум басхан уллу къазан тагъылып турады. Къулуно сынамы кѳзлери бу от жагъада эрттеден бери да от тиргизилмей тургъанын эседиле. Ол алай нек болгъанын да ангылады Къулу.

– Кимсе, не айланаса? – деп къысха сорду Чаты бий, таянган халын тюрлендирмей.

– Къулума мен. Нек айланганымы айтып тебиресем, хапар узакъгъа созулукъду...

– Мен хапар айт демейме, ким болгъанынгы айт дейме! Не сынчыкълап айланаса замансыз заманда дейме!

– Асладанма, Боракъа бийни элинден, эшитген иш этген эсенг, – еди Къулу, Чаты бий бла Боракъа антлы шуѳхла болгъанларын билмегенча этип.

Анымы эшитди, Чаты бий жеринден терк турду. Бу тюркбет тюрзмю айтады, огъесе алдаргъамы кюрешеди дегенча, жууукъ жанлап, Къулуно бетине жютю къарады да, былай сорду:

– Боракъаны элинденмеми дейсе?

– Хау, бийим.

– Боракъаны элинде бола-бола турама, кѳплени таныйма, алай сенича тюргеннен жаннга бир да тюрбегенме, – деди Чаты бий. – Шаркъдан келген жут бѳрюню тасхачысы эсенг а къайдан билейим...

– Аны ауузундан къутулуп келеме да, тюргеннгеним аны ючюндю, – деди, Къулу бийни сѳзюн бѳлоп. Кеси сагъышларына болуп, Къулуно айтханын эшитмей неда ангыламай къоймады эсе, Чаты бий анга хазна къулакъ салмады.

– Сынчыкълай айлана эсенг жаулукъ ниет бла, башынгы тайдырлыгъымы бил, Боракъа элмендерни адамы эсенг а, бек сыйлы кѳрюп, къонакъ этерме.

– Ийнан, бийим, тюрз адам болгъаныма, Акъсакъ Темирни бугъоундан

къутулуп, дунягъа жангъдан туугъан сунуп турама кесими, – деди Къулу.
– Бу тюеннген сыфатым да аны ючюндю.

– Боракъадан сора кимни атын айталлыкъса? – деп сорду Чаты бий, алыкъа ишекли болгъанлай тургъанын билдире.

– Батыр, Акка... Мени кесими да таныйса...

Андан ары айтыргъа къоймады Чаты бий, кесине тартды да, Къулуну кёкюрегине къысды, бир бек тансыкъ болгъан адамына тюбегенча, къаты къучакълады.

– Кечгинлик бер сууукъ къонакъ этгеним ючюн, кесинг билгенликден, ышаныр заман туйюлдю, – деди да Чаты бий, Къулуну белинден тутханлай, ич отоугъа кийирди. – Адамын къой, итин да сыйлы кёреме мен Боракъа элмендерни, – деп къошду ол жангы къонагъына тёрню кёргозте.

Тышында отоуча болмай, бу ариу жасалыпды. Тыгъыр бла агъартылгъан къабыргъаларына къалын агъачны ортасындагъы жашил таланы жырып баргъан ырахат суучукъну жагъасында бу юйюрню, арлакъда уа чырпы артындан аланы марап тургъан къапланны, шахны учу жыйыныны суратлары ишленнген тауушлукъ мазендаран кюйюзле тагъылыпдыла. Аякъ тюпню да кюйюзле, жарылгъан къамишден эшилген жегенле жабыпдыла.

Къулуну насыпсыз къадары аны кёп жерлеге атханды, кёпню сынатханды, кёз къаматхан байлыкъны да кёргозтгенди, Азакъ тенгизни жагъаларында, мастыкъланы элинде тургъанында, Амуш хаким бла бирге саусузлагъа багъа айланнганында, тышлары, ичлери да мермер таш бла тышланнган къалалада болгъанды. Алай алада жылыу жокъ эди, таш сууугъу ургъанлай тура эди. Чаты бийни къаласы уа, ташдан къаланнган эсе да, алача, сууукъ туйюл эди – ол Къулугъа жууукъ да, жылы да кёрюне эди.

– Жууукъ бол жарлы юйюме, сыйлы къонагъым. Биз, тау тыгъырыкъда жашагъанла, монглукъгъа юйренмегенбиз. Тешчи юсюндегин да, былай чёк, – деди Чаты бий.

– Айып этме, багъалы бийим, муну сауундан шауу кёпдю, алай жарамагъан а туйюлдю, – деди Къулу, жыргыкъ чепкенин бир жанына сала.

Чаты бий къол аязларын бир бирге урду да, хылыф кирген къарауашына: «Чепкен келтир», – деп, къысха буюрду.

– Къыйналма, бийим, юсюмдеги да тамамды, бир кесек жамалса.

– Бир да, эки да айтма, кесими инбашымдан алып береме, – деди Чаты бий, чепкенин Къулуну юсюне къаплай.

– Мен сиз былай кётюрюрча, былай сыйларча уллу къонакъ туйюлме – деди Къулу, тёрде жумушакъ аппуннга чёге.

– Боракъа элмендерни адамын мен хан къонакъгъа санарыкъма, ким болса да. Сен былай олтура тур, терк окъуна аш келтиртейим, – деди Чаты бий, – ансы ол хайырсызла тынгылап турлукъдула.

Къулу тое жюнден этилген жумушакъ аппунда олтургъанлай къалкъып къалды. Чаты бий, къонагъын жангъыз къойгъанына иймекленип, жумушларын ашыгъышлы этип къайтханында, Къулу ырахат жукълап тура эди. Аш къанга хазыр эди да, бий къонагъын уятыргъа да бир тебиреди, алай, кёзю къыймай, бийик агъач тапчандан жабыу алып, Къулуну юсюне акырын жапды да, ауурлугъун аякъ бармакъларына сала, шыбыртсыз чыгъып кетди.

Чалман арбаз да не аз шыбыртчыкъдан да сескенип уяныргъа юйрен-

нген Къулу тышында адам айланган тауушланы эшитип, терк окъуна кёзлерин ачды. Къайдама мен дегенча, отоуну тегерегине къарап чыкъды да сабий кибик, олтургъан жеримде къалкъып къалгъаныма бий айып этген болур», – деп ойлады. Ол кезиучюкде эшик ачылды да, Чаты бий, аны ызындан тепшекле кетюрюп эки жаш кирдиле.

– Уятып къойдум дейме, багъалы къонагъым, – деди Чаты бий.

– Кечгинлик, уллу бийим, жол кыдыргъаным татыгъанды да, чыпчыкъ чорбатха къонакъ болгъанлай, келе келип, къалкъып къалгъаным ючюн, – деди Къулу.

– Къайгъырмаз, арыгъан бла жукъуча жарашып жашасала эди адамла бир бирлери бла, дуняда туююш да, уруш да болмаз эдиле, – деди Чаты бий, жожу къыйырына чёге. – Узал жожугъа, биз ашагъандан сен да къап.

– Ач адамгъа ашны къаллайы да татлыды дейдиле бизде, сыйлы бийим. Мен быллай багъалы ашлагъа юйрене келмегенме, жарлыгъа саналмагъан эсем да. Хан къонакъбайлыкъ этдинг, не бла къайтарлыкъма ансы, – деди Къулу.

– Энтга да къайтарып айтама, айтып турургъа да эринирик туююлме, аны иркувунла барысы да биледиле, Боракъа бийни элинден адамны, ким болса да, бек сыйлы кёрлюкме. Мен ол намысны ёнкючге бермейме, берген да этерик туююлме. Сёз сёзню айтдырады деп, айтып къояйым, багъалы къонагъым, Боракъа манга этген намысны мен бир зат бла да къайтараллыкъ туююлме. Мен аны адамын къой, итин да суюме, – деди Чаты бий.

– Кечгинлик бер, бийим, кёп олтуруп къалдым. Кёп олтургъан къонакъдан татыу кетер дегенлей, жолуму табайым, юююмо излейим...

– Къонакъны къачан кетеригин сорма да, къачан келлигин сор дейдиле бизде, жаным. Кетер жол алма алыкъа, бир-эки кюн тур мында. Мен сорлукъларым да бардыла, сени да болурла сорлукъларынг. Сора, бир саугъам барды да, аны кёрсенг, къууанырса деп умут этеме, – деди Чаты бий, «саугъам» дегенин созуп айта.

– Мангылай жарыкълыгъынгы бергенингни манга эм уллу саугъа, бийим... Къулу дагъыда не эсе да айтыргъа ауузун ачханлай, Батыр бла Айха, ышара-ышара келгенлерин кёрдю да, тутулгъан этгенча болуп, ауузу ачылгъанлай къалды. Бир алагъа къарай, бир Чаты бийге къарай, армау кибик болгъанлай, иги кесек турду.

– Уллу Тейри, кючю уллу Тейри, тилегими тапдырып къойдунг дейме, дегенни айтып, Къулу Батырны къаты къучакълады. Аны эртгеден да къургъакъсып тургъан кёзлери мылыландыла. Жюреги тамагъына буштукъ болду да, суюк тирелип тохтагъанча, солууун тыйды. «Тиширыу кибик, жилип, бедишлик болуп къалма, маржа», – деп ойлады да, Батырны кесине къатыдан-къаты тарта, къайнай тургъан къазанны башын кетюрюп, бир жанына атаргъа кезенген тылпыуча, ичинде талай замандан бери къайнап тургъан ачыуну къайгъылы тылпыуун тышына чыгъармазгъа, башындан энишге басып, тунчукъдуругъа кюрешди.

– Алай къаты къысмагъыз, алыкъа жарасы сау болуп къалмагъанды, – деди Айха, уялгъандан туююл эсе, сёзюн кючден эшитдире. Аны эшитгенлей, Къулу Батырдан тёммегин айырды да, эки инбашындан тутханлай, олмуду, огъесе ол туююлмюдю дегенча, кёзлерине къарагъанлай иги кесекни турду.

– Сенмисе, огъесе сен туююлмюсе деп, алгъа экили окъуна болуп къал-

дым, – деди Къулу, кёзлерин къургъакъсыта. – Тейри тилегими эшитди, кьор болайым анга.

– Ёлген сау болады деселе, ийнанмаучу эдим, энди ийнандым, сени кёргенли. Къалай тюртюле келгенсе бери?

– Сорма, балам. Мираншахны тасхачыларындан къутулуп, тауда-ташда кёп къыдырып, ит ылыгъын сынап айланганма, бери уа жолну Чаты бийни малчысы кёргюзтген эди, ансы былайда эл барды деп билмей эдим, ирхувун тайпаны хапарын эшите-эшите тургъан эсем да. Хау, мени хапарым узакъ хапарды, аны табыракъ заманда эшитирсе, жашым. Андан эсе элибизден билгенинги айт, – деди Къулу, Батырны бетине соруулу къарап.

– Терк боюнунда уллу сермеш болгъаныны юсюнден биле болурса. Анда жаралы болгъанымдан сора бери алып келген эдиле. Тохтамыш ханнга болушхан тайпалагъа дерт тутуп, кырып башлагъан эдиле да, не жаш, не кьарт деп къарамай, эл чач-тук болгъан хапарын эшитгенме, андан арысын билмейме. Сени келгенинги эшитгенден сора, ыхы, энди элден, атадан хапар айтыр деп къууанган эдим да, сен менден да аз билгенча кёрюнесе...

– Хау, балам. Эсингде эсе, сабийими излей чыкыгъаным. Тауну кыдырып, тюзню жырып, кёп элге, кёп жерге тюртюлген эдим. Мени насыбыма болур эди, къарыуум-кючюм кетип, энди манга болуру болду деп, тюнгулюулюк келген кезиуде Амуш хахимни юйюне тюшдюм да, жанымы ол сау къалдыргъан эди.

– Къайсы элден эди?

– Мастыкъланы элинден.

– Билеме, бир жол ага биргесине элтген эди мени мастыкъ элге. Аллай бир жерлеге дери жетген эсенг, бек узакъ жол кыдыргъанса, тамата, – деди Батыр, – кёп да кёрген болурса...

– Хау. Кёп жашагъандан кёпню кёрген игиди дейдиле. Кёрген кыйынлыкъларымдан хыйсап этсем, мен алай айталлыкъ тюйюлме...

– Нек? – деп сорду Батыр, Къулуну сёзюн бёлюп.

Къулу анга терк окъуна жауап берип кьоймады. Кыйын кьадары эсине тюшдю да, тамагына бир кьаты заг тирелгенча болуп, солуу алалмай бираз турду.

– Къойдукъ аны, – деди, кючден солуу ала. – Жаш болсанг да, эсинг барды. Биргесине жашагъанны кьой да, Боракъа бийни сёлешгенин бир кере эшитген окъуна кёпню ангылайды, кёпню биледи. Аны айтханым, ангылагъан болурса нек тыкбил болгъанымы.

– Ангылагъанма, тамата, – деди Батыр.

– Айып этмесенг, бир сорлугъум бар эди, жашым, – деди Къулу.

– Тейри ахшыгъа сорсун.

– Юйюнгю излер акъыл этемисе?

– Жараларым сау болганлай, бир кюн да къарарыкъ тюйюлме, – деди Батыр.

– Сора мен ашыгъайым.

– Ашыкъма, тамата, бир кесек кюч-къарыу ал ансы, къарайма да, бырласла сени сыпхарыр ючюн кьоймагъандыла. – деди батыр, ышарып, Къулугъа бла Айхагъа кезиу-кезиу къарай.

Терк боюнунда кюн ариу, кызыу тийгенде

«Бешинчи председатель» деген документли повестьден юзюк

**Халккыбыз тууган жерине кыйтханлы 50-жыллыгына
(1957–2007)**

1. Шуёхлукъ шуёхлукълай турганлыккыга...

Минги тауча ёхтем, жигитлиги, адамлыгы, намысы да анга тенг, кьоншулагъа, башха миллетлеге тутхан ниети да Европаны тауларыны бек бийигини кырыча таза халккым! Онюч жылны киши жеринде учузлукъ сынап, зарауатлыкъ кёрюп, бар кыйынлыкъланы да хорлап, аталарыбызны махтаулу жеринде жыйышабыз. Заманны кюйсюз жели бузган эллерибизге келип, жангыдан жашау отун тиргизебиз.

Андан бери жарым ёмюр ётдю. Болсада ол кыйын, алай насыплы кюнледе миллетим Малкыарны аяк юсюне салыр ючюн кече-кюн демей ишлегенди. Кыбартылыла, оруслула, башха миллетлени келечилери кыарындашлача болушханлары кёз аллымда турады. Биз эрттегили журтубузда жангы жашау кыурагъанда, Кыбарты-Малкыарны халкыларыны бузулмазлыкъ шуёхлукълары энтта да бир уллу сынаудан ётеди. Бир-бирге болушуу, билеклик этиу бюгюн да жашауубузну шауданы, байрагы болганлай турады. Бирликни, кыарындашлыккыны отун тиргизген, аны ёчюлтмей турууну кеслерини баш борчларындан бирине санаганлагъа хурметибиз уллуду.

Мен сизге аллай адамланы бирини юсюнден айтыргъа суюме. Терк районда Терекское деген элде алгыннгы «Коммунизмни тангы» колхозну председатели Петр Мухамедович Ханиевни юсюнден барады сёз. Ол бизни халккыны келечилерине жарык тюбегенди, кеси башчылыкъ этген мюлкню жеринден таулулагъа юлюш чыгарыуну тюзге санагъанды. Алай бла Огъары Малкыарда, Бабугентде, Бызынгыда, Огъары Жемталада, Тёбен Жемталада жашаганлагъа Гитче Кыбартыда кыош салыргъа онг чыгъады. Ала будайны, нарпюхню, чёплеуню, кыудоруну, картофну эм башха битимлени бай тирликлерин ёсдоредиле.

Бу иште Ханиевни уллу кыйыны барды. Аны юсюнден эл мюлк эм ашазыкъ министерствону жерчилик жаны бла алгыннгы башчысы Асанланы Ибрагимни жашы Борис былай айтхан эди:

– Петр Мухамедович Ханиев бизни сабанчылагъа ёз колхозну жеринден иги кесегин хайырланыргъа бериу бла тынчайып, борчун тамамлагъаннга санап кыоймагъанды. Тау элледен келгенлеге жаз башында тюрлю-тюрлю битимлени урлукъларын бергенди, техника бла болушханды. Терк боюнунда таулула мюлкле, фермала кыурагъанда да Ханиев ол ишден бир жанында кыалмагъанды. Мал ашлары жетишкегенлеге силос, салам, комбикорм

окуна берип, тууарланы, кьойланы кышдан кьоранчсыз чыгъарырга болушханды.

Бир сёз бла айтсам, Пётр Мухамедович Ханиев иш кёллю, кёпню билген, миллет айырмагъан, кишилиги да, адамлыгъы да болгъан бир ахшы кьабартылы эди. Жаннетли болсун, арабыздан билмей тургъанлай кетип кьалды. Алай аны огъурлу сыфаты эсимдеди.

Мен да Ханиевни иши, жашауу бла шагъырейме. Анга тюбеген кюнлерими, сейрилик ушакъларымы эсге тюшюргенде, жерни чынтты иесине жангыдан бийик багъа бичеме.

Огъары жемталачы механизаторлагъа Терк сууну боюнунда аякъ тирерге, бай тирлик ёсдюрюрге башха кьоншу мюлке да болушадыла. Юлгюге, «Гитче Кьабарты» кьумалы кьой совхозну директору Мухамед Маремкулов бла Маммеланы Харунну араларында бирге ишлеу, энчи шуёхлукъ тохташдырылады. Кьыйын жумушланы тамамлауда ала бири бирине себеплик тапдырадыла. Ол а эки мюлке да бир кибик хайырлыды, дайым алгъа барыуну мурдоруду.

...1975 жылны жаз башы кеч келеди. «Гитче Кьабартыны» мал ашлары тауусулады. Ол иш кеси да кьойла тёлно берген кезиуге тюшеди. Маремкуловну халында тынгысызлыкъны, аны бир жарсыуу болгъанын эслеген Мамме улу сорады:

– Мухаммед, нек сагъышлыса?

– Мал ашла излерге керекме, шуёхум...

– Кишиге жалынма, кьарындашым. Бизде бичен кепдю. Экилерибизге да жетерикди, аны таудан Терк боюнуна келтирген кьыйыныракъ боллукъду ансы...

– Сау бол, мени малкьарлы кьарындашым! Биченни ташыргъа уа транспорт барды. Алай аны жюз километрге кьоранчсыз жетдирир ючюн тюклеге кысдырыргъа керекди...

Терк боюнундан кьайтханлай, Харун «Гитче Кьабарты» кьумалы кьой совхозда болумну правленни членлерине билдирди. Ала бир кибик ыразылыкъда шуёх мюлке ариу сакъланган бир уллу тиш биченни хакъсыз берирге оноулашдыла. Андан сора председатель парткомну секретары Ксаналаны Кичини жашы Батталгъа, эл Советни председатели Болатланы Къазанчыны жашы Хаджимуратха былай айтды: «Республикабызны бирси кьыйырындан келлик кьабартылы шуёхларыбызгъа, адетибизде жюрюгенича, кьонакьбайлыкъ этигиз».

Сукан черекни жагъасында, эрттегили чынар терекни тюбюнде, кьонакь алыу шуёхлукъну, кьарындашлыкъны тюбешиюне айланды.

– Эллерибиз Кьабарты-Малкьарны эки кьыйырында орнашханлыкъгъа, сабанларыбыз Терк сууну жагъасында, бирге кьошулуп турадыла, – деди кесини алгъыш сёзюнде Мухамед Маремкулов, – ниетибиз да, ишибиз да бирдиле. Бизни юч сабанчы бригадабыз барды. Энди сизни анда, Терк боюнунда, коллективигизни кесибизни тёртюнчю бригадабызгъа санаргъа эркин этигиз. Ёз сабанчыларыбызгъача эс бурлукъма сизни механизаторларыгъызгъа. Кьолумдан келгенича, онг тапдырлыкъма.

Маремкулов сёзюне табылады. Огъары Жемталаны Терк сууну жагъа-

сында урунган сабанларыны бригадири Занкишиланы Окъупну жашы Мухажир «Гитче Къабартыны» директоруну кабинетине таукел кириучю болду: Мухаммед Маремкулов аны жумушун тамамларын биледи. Ёз колхозуну председатели Маммеланы Харуннга базынганча ышана эди анга Занкиши улу.

Былайда кѣпден бери жашагъан къабартылы шуѣхла, таудан энип, танымагъан аулакьда биринчи атламларын этген малкъарлылагъа эс тапдырыргъа итинедиле. Жайны къургъакъ кюнлеринде, битимлени сугъарып кезиуде, бийиклени шауданларындан зауукъ алыгучу жашла ичерге окъуна таза, сууукъ суу излеучю болдула. Ол а терен къуюладан кѣп электрочюкъ къоратылып чыгъарылады. Харунну адамлары аллай скважина орнатхынчы, «Гитче Къабарты» къумалы кьой совхоз кеси жер тубюнден кыйналып алгъан суундан ѳзденлик этип турду.

– Бир бѣлек заманны энчи машина кюн сайын юч-тѳрт фляга суу ючюн къоншулагъа жюрюдю, – деп эсгереди Мамме улу, – алай ол амалсызны иши эди. Нек дегенде, транспорт къоранчла аны хайырындан эсе аслам эдиле: совхоз бизден тѳрт километр узакълыкьда орналгъанды. Экинчиден, ѳз кючю бла жашай келген таулула биреуню кьолуна къарап туругъа суймедиле. Тохтагъан жерлеринде башларына мадар этиучю жашла эки скважина ишледиле. Бири бузулса, экинчиси суу берир деп.

Жангы жерибизде техникагъа ремонт этиучю мастерской да къурадъкъ. Болсада кыйын жумушларыбызны огъурлу къоншуларыбызда тамамлай эдик. Къысхача айтсакъ, Мухаммед Маремкуловну усталары эл мюлк машиналарыбызны чырмаусуз ишлеулерине кыйын салгъандыла...

«Сукан Суу» Терк боюнунда кьош салгъанда, былайда орнашхан башха колхозла, совхозла да болушур ючюн кьоймагъандыла. Сѳз ючюн, «Хамидия» мюлк огъары жемталачылагъа ѳз сюрдюсюнден 526 гектар бергенди. Аны асламысын сугъарыргъа онг болгъанын да чертип айтама. Алай жайны къызыу кюнлеринде битимлеге суу салыу жарсыу, тынгысызлыкъ туудурады. Аны юсюнден арtdаракъда энчи айтырбыз.

Белгилисича, къыбартылыла бла малкъарлыла ѳмюрледен бери да къоншулукъда, къарындашлыкъда жашай келедиле. Бирини къууанчына экинчиси къууана, кыйгъылы кюнюнде уа билеклик эте, – ма алайды чынтты шуѣхлукъну жоругъу. Таулулагъа жангы, юйренмеген жерлеринде, кыйын хауа болумлада бай тирлик ѳсдюрген алай бош иш болмагъаны баямды. Къабартылы шуѣхла юйлеринден узакъда урунган малкъарлыла-ны ишлерин, жашау болумларын женгиллетирге итинедиле.

Таулу жашла да къоншулагъа иги кѳзден къарайдыла, керек кюнде болушадыла.

– Болсада алгъыннгы власть кетгенли, кыйынлыкъ сынагъанлы, – дейди Харун, – шуѣхлугъубуз шуѣхлукълай тургъанлыкъгъа, бир бирге хазна болушалмайбыз. Алай къоншуларыбыз бла ѳмюрледен бери шуѣхлугъубузну бузар кючню жокълугъуна къууанама. Къабартылыла бла малкъарлыла, биригип, кѣп кыйын ауушладан ѳтгендиле. Шуѣхлукъну, къарындашлыкъны шауданы бир заманда да таркыймаз! Ёмюрледе да тазалай туруп! Ол, жашауну кесича, ѳлюмсюздю!

2. Суу ёрге да барады, амал этсенг

«Къуллугъунг не къадар бийик болса, ишинг алай бир тынч болады дейдиле». Харун бу оюмну терслигин ёз башында сынады.

Колхоз 1957 жыдакъуралгъанды. 1973 жылны февраль айына дери – Мамме улу мюлкню башчысына айырылгъынчы – тёрт председатель алышыннганды. Таукенланы Маштайны жашы Бияка, белюмлей, алты жылны мюлкге таматалыкъ этсе, къалгъанлары уа келе-кете турдула. Оноучула алай терк-терк алышыннган колхоз айнымазлыгы уа белгилиди. Алай ол адамла ишлерин суйгенлерине, эллилени жашауларын къолайлы этерге итиннгенлерине бир ишегибиз жокъду. Аланы тертосю да – Боттайланы Мазир, Моттайланы Хаждаут, Таукенланы Бияка, Уяналаны Мухтар – керти дунядадыла, Уллу Аллах алагъа жаннетде жатаргъа насып этсин.

33-жыллыкъ Харун а андан кёбюрёк жашагъан, кёпню кёрген таматала эталмагъан жумушланы тамамларгъа борчлуду. Ол, бир ишни къолгъа алып, экинчисин болжалгъа салмайды. Саулукълу адамны хар саны да бирча, алжаусуз ишлегенича, колхозну битеу бёлюмлери да ёсюню жолуна тюшерге, айныргъа керекдиле. Бу кимге да белгили затны жаш председатель эсинде тутады.

Болсада ол заманыны кёбюсюн Терк боюнунда бахчаларында ётгюреди. Нек десегиз, ол кюзлюк будайдан, жашил къудорудан, чеплеуден, нартюхден, картофдан эм башха билтимледен бай тирлик ючюн кюрешгенлеге башчылыкъ этеди. Минерал семиртгичлени, гербицидлени тапдырады, кюн кызыдыргъанда, сабанланы сугъарыуну жалчытады.

Билеме, былай айтырлыкъла бардыла: «Сабанланы колхозчула сугъарадыла, ол председателини иши туююлду». Алай илипинлени жарашдырыу, жалгъан жауун жаудуруучу фрегатланы табыу, жай чилледе, тегерекни къургъакълыкъ къысханда, сабанлагъа жетерча суу табыу кибик жумушланы колхозну председатели окъуна, кесине берилген властью хайырлана, кючден-бутдан тамамлайды. Аны къолу жетгинчи, бир магъаналы иш да «жеринден тепмейди».

Жангы председателини биринчи жаз башы жетишимли башланады. Колхоз сабанла къарагъан кёзню къууандырадыла: кюзлюк будай да, жашил къудору да, нартюх да, чёплеу да бирча иги айныйдыла. Алай кюн аямай кызыдырады, бахчаланы мылысын «жута». Шёндю битимлени къорууламасала, механизаторланы кыйынлары канкурак боллукъларын Харун ангылайды. Аны ол гитчелигинде, керти иште сынагъанды.

...Акъылбалыкъ болмагъан жашчыкъ Къыргъызстанда кеслерини нартюх, картоф бахчаларына суу салып тургъанды. Ала-Тоону бугъейлеринден келген «Ыссыкъ Ата» череги, агъара, кегере, саргъала, илипинле бла колхоз сабанлагъа «чабады». Аланы бири Маммелары жашагъан Киров атлы колхозну бахчаларына «суу ичиреди». Тюзю уа жайны узун, кызыу кюнлеринде, кёкде бир булутчукъ кёрюнмегенде, Харун, таматаладан юлгю ала, битимлени сугъарады. Кюндюз, иссилик къысханда, суудан хычыуунлукъ таба, кече тау черекни сууукълугъу санларын къалтырата, – ол алай ишлейди, уллу гетмени бла баразналагъа сууну бура.

Ата-бабаларыбызны сыйлы тауларында, Огъары Жемталада, Харуннга, бирси таулулагъача, бахча сугъарыргъа тюшмеди. Угъай, ол жангы кьуралгъан колхозну оноучу кьауумуна киргени ючюн кьоймады ол сабийлигинде юйренген ишин. Хауасы миллетиме дарман болгъан, жауунлу жерибиз битимлеге суу салмай да береди кесини байлыгъын.

Алай колхозну тау этекледе сюргюсю азлыкь этгени себепли, анга ёзенде кьошумча жер береди. Былайны иссилиги Харунну сабийлиги ётген Кьыргъызстанны хауасына ушайды: сабанла дайым суу излейдиле. Бай тирлик алыр ючюн не жауунлу жылда да бахчаланы сугъарыргъа тюшеди.

Мамме улуну эсинде кьалгъан 1963 жыл. Кьабарты-Малкьар кьырал университетни заочно бёлюмюнде окьугъан, туугъан колхозуну баш агроному Харун, булутсуз кёкню тюбюнде инжилген битимлени кьутхарыуну амалын излейди. Ол ишни Кургока Хамурзович Сибиловдан башлайды. Бу огъурлу киши колхозла бла совхозланы суу бла жалчытыугъа оноу этеди. Сибилов таулу жашха жарыкь тюбегенликге, олсагъат окьуна аны излемин толтуралмады. Ол былай айтды: «Кёп жерле суу салгъанда батхан, чёкген этеди. Алайды да, бек алгъа бир участокну тинтирип кёрюгюз. Сора жерни сугъарыуну проектин этдиригиз. Бизни жаныбыздан тыйгъыч боллукь туйюлдо. Сууну илипинден насос станция бла ёрге чыгъарлыкьсыз. Аны жерни тюбю бла элтириксиз бахчаларыгъызгъа. Керекли быргъылананы сизге учуз багъасы бла бердирибиз. Ишигизден кьууаныгъыз...»

Муратына жетер ючюн Мамме улу дагъыда ненча кьуллукьчугъа баргъанын, кьалай кьыйналгъанын айта турмай, Терк сууу аны сабанларын кьандыргъанын чертейик. Ол ишге Кургока Хамурзович Сибилов кимден да кёп юлош кьошханды, жатхан жери жумушакь болсун дуниядан замансыз кетген ахшы адамны.

– Андан бери кёп заман озгъанлыкьгъа, ол кьыйын, алай кьууанчлы кюнлени эсибизден кетермейбиз, – дейди Харун Сюлеменович, – кьургъакь жерни жашнагъан бахчалагъа айландыргъан механизаторларыбызны махтаулу тизмеси узунду. Аланы саулары узакь ёмюрлю болсунла, арабыздан кетген адамларыбызгъа да Уллу Аллах Жаннетинде жер беририн тилейбиз. Болсада суусуз талаланы жангы жашаугъа кьайтаргъанланы бир кьауумуну атларын бюгюннгю жашла бла кьызлагъа белгили этебиз. Чинг алгъа механизаторла Бегийланы Мустафа, Болатланы Исмаил, Дадууланы Мухаммет ёмюрлени огъурсуз желлери кюйдюрген дуппурда теренлиги юч метр болгъан, он минг кубометр суу сыйынырча уллу кёл ишлегенлерин айттайыкь. Болсада сейир-тамаша, кьууанчны уллусу уа алыкьа алдадыла. Жаратылгъанлы да черекле чаханы энишге баргъанларына кесибиш шагъатбыз. Алай, керек болгъанда, огъары жемталачыла адамгъа бойсунургъа сюймеучю Терк черекни сууун ёрге, илипинден отуз сегиз градус бийикликде тургъан сабанларына саркьырча этдиле! Колхозчула 3600 метр узунлугъу болгъан илипин кьазадыла, кьалын темир быргъылананы орнатадыла. Тёгерекни-башны «суусабын» кьандыргъан кенг илипинни жагъасында насос станция ишлеп тебрегенлей а, суу, бийикге кётюрюлюп, быргъыгъа саркьды. Тутхан жолу ёрден-ёр бола, ол былайдан эсе отуз сегиз градус бийикде

орналган сабаннга жетди. Ёмюрледен бери кьургьакьлыкьны тузагьында термилген сюргоге быргьыла салкьынлыкь, мылылыкь, кьууат жашау келтирдиле. Суу алгьындан хазырланган кенг, терен чунгургьа ашыкьды. Ким эсе да кьычырды: «Хош кел, биз кепден бери сакьлагьан Терк суу! Тамблагьа дери келюбною толтур. Юзмезинг-балчыгьынг да бир чексюн танг атхынчы дери...»

– Эрттенликде уа сууну бахчагьа бошладькь, – деп эсгереди Харун, – бу огьурлу ишни белгиле адамларыбыз – Бичиланы Мухаммат, Занкишиланы Ахмат, Гузойланы Далхат – башлагьанлары кез алымда турады. Ала эллиу гектар бахчагьа суу салдыла, нартюхно ёлномден кьутхарып. Кьыргьыз жеринде бу усталыкьны бийиклигине чыкьган Мухаммат жашланы кьургьакьлыкь бла кюреширге юйретеди. Ёргерекде айтханыбызча, ала уллу гетменле бла сугьара эдиле сабанны.

Алай эски амал бла жер суу салыу кепге бармады. Нек? Биринчиден, аны баразналагьа бошлагьан да жер бата эди. Экинчиден, адам кюннге бир-бир гектар бла жарымдан кеп сугьаралмай эди. Алай жубана тургьунчу, битимле хууерилип, кьуруп кетерик эдиле. Ишни башы уа, бу кьыйын жумушну механизацияны кючю бла тамамларгьа онг табылды. Кьырал жалган жауун жаудуруучу эки фрегат берди. Техникадан уллу ангылаулары болган Мусукланы Хажимурат, Цийкьанланы Межгит, Занкишиланы Мухажир кьысха болжалда машиналаны орнатдыла, аланы чырмаусуз ишлерин жалчыта. Хар зат аууз бла айтханча, Харун излегенча болду: фрегатла жаудурган жауун битимлени сакьлады, жерни да батдырмай. Мюлкню сынаулу механизаторлары Кьурманланы Унух бла Манияланы Мухарбий кюн сайын 60–70 гектарны «суусабын» кьандырадыла. Жангы, кючлю техникадан кьууанган Мамме улу, мюлкню ахчасына дагьыда тёрт жалган жауун жаудуруучу машина сатып алдырады.

Ол ёхтемлик бла эсгереди:

– 1976 жылда биз хужум да элли гектаргьа суу салган эсек, жыйырма жылдан ол тарихни 480 гектаргьа жетдирген эдик. Аны хайырындан жыл сайын кьыралгьа 6000 центнер жашил кьудору, 20 минг центнер картоф, кеп чеплеу, будай, нартюх сата эдик.

Болсада, жарсыугьа, «Сукан-Сууну» ахшы кюнлери, уллу жетишимлери тарихде кьалдыла, колхоз жашауну кючюне, зауукьлугьуна шагьатлыкь эте. Мюлкню башчысы жарсыйды:

– Энди биз Терк боюнунда бир сабаныбызны да сугьаралмайбыз. Адам ангыламазча ишле болдула! Тюрсюнлю металланы кьырал тюкенледе бийик багьа телеп алыу башланды! Элибизден жюз километр узакьлыкьда турган суу салыучу алты фрегатыбыз аманлыкьчылагьа татлы кьабын болдула!

Бир сейрим: тюкенчиле, низам сакьлагьан органла тюрсюнлю металланы кьайдан келтиргенлерин нек сора болмазла?! Бир-бир жууаплы адамла, хайырсыз атылып турган темир сыныкьланы жыйдырабыз деп, сабанчыланы биринчи сауугьларын – эл мюлк машиналарын – буздурдыла, тонатадыла.

Кесибизни техникабыз урланнгандан сора, Аушигерден суу салыучу

станция келтирген эдик. Уручула аны да чачдыла да кетдиле.

Дагъыда бир затны юсюнден. Жалгъан жауун жаудуруучу фрегатланы электрокюч ишлете эди. Бир киловатт ючюн хужум да бир капек т ley эдик. Ол, шендюго ахчагъа айландыргъанда, 28 капекни тутады. Бюгюнлюкде уа хар киловатт электрокюч ючюн мюлкден эки сом бла бир апасы аладыла! Неда багъала сегиз кереге к тюрюлгендиле! Аллаи бир к оранч этип ёсдюрюлген битимледен не хайыр чыгъар дейсиз, тап, жангы фрегатла сатып алыргъа онг табылса окъуна?!

Къысхасы, Къыралыбызны Президенти, Правительствоосу эл мюлкге болушургъа борчлудула. Тракторланы, комбайнланы, автомашиналаны, электрокючно, отлукъланы, жер семиртгичлени багъаларын к п кереге учуздандырыргъа, механизаторланы, малчыланы къыйын къадарларын женгиллетирге заман эртте жетгенди. Тутхучлу власть тохташдырылып, жерни чынтты иелерине ахшы урунурча онгла этилирин сакълайбыз.

3. Ёрлеу

Харун, атха минип, чаришге ашыкъмайды. Аны ёгюз арбасы акъыртын баргъанлыкъгъа, жол к оратады, бийикден-бийикге к тюрюледи. Айланч-къыйланч, тик жолланы артда къалдыра, узакъда агъаргъан тауну башына жуукъдан-жууукъ жанлашады. Аны колхозу байдан-бай бола барады, жангыдан-жангы чеклени ала. Сабанладан к пден-к п тирлик жыйылады, малчылыкъ да айныууну жолундады.

Сексенинчи жылланы башында уа тау колхозну механизаторлары, сют-товар ферманарында ишлегенлени жетишимлери битеу Къабарты-Малкъаргъа белгили боладыла. Эллилени атларын айтдыргъан, алагъа берекетлик, монглюк, къууанч да келтирген ёзенде сабанлары эдиле. Анга к п заманны сынаулу механизатор, уста къураучу Занкишиланы Окъубну жашы Мухажир таматалыкъ этгенди.

Звено башчыла К урманланы Унух, Мусукланы Хусей, жайларын-къышларын Терк боюнунда ётюре, битимледен элпек тирлик аладыла. Кюзлюк будайны хар гектарындан къыркъ беш-элли центнер мирзеу жыйгъан жыллары аз болмагъанды! Нартюх, къудору бахчала да алагъа салыннган къыйынны къайтаргъандыла. Артыгъыракъда жашил къудоруну тирлиги бек къуандырады сабанчыланы. Ёсдюрюлген а ол жаланда 120 гектарда ёсдюрюле эди. Бу колхоз Терек эм Нарткала шахарланы консерва заводларына жиберген продукция Къабарты-Малкъарда хазырланнган жашил къудоруну ючден бир юлюшно болгъанын белгилейик.

Дагъыда бир затны билсинле жерни бюгюнню жаш иелери. Озгъан ёмюрню сексен экинчи жылында жашил къудоруну ызындан кюзлюк будай себедиле. Сабаннга агротехниканы жорукъларында къарайдыла, семиртгичлени кереклисича бередиле. Механизаторла хар гектардан 62-центнер будай аладыла! Бу бийик жетишим битеу Къабарты-Малкъаргъа белгили болады. Ол уллу иш хорлам колхозну председатели, республикабызны Сыйлы агроному Маммеланы Харунну башчылыгъы бла болдурулгъанын

айтыр кереклиси жокъду.

Андан сора сабанчыла кюзлюк будайны, жашил кьудоруну тирликле-ри алынган сабанланы иги жаращдырып, силослукъ нартох себедиле. Мында, ёзенде, кышлагъан тууарлагъа, кьойлагъа жетерча татымлы аш хазырланады. Механизаторла кьылкылы битимлени жыйгъандан сора быхыны урлугъун себип да кёрдюле – ишлеринден кьууандыла. Бу татлы продукцияны 1500 тоннасын кьыралгъа сатадыла, кёп ахчагъа ие болуп.

Сохан да бай тирлик береди. Колхозчула да, школчула да къадалып, уру-надыла. Суукъла тюшгюнчю тирликни кьолгъа этедиле. Аны кьыралгъа сатыудан колхозну кассасына кёп ахча тюшеди. Бахчалада ишлегенле юй-лерине кереклиси чакълы бир сохан келтиргенлерин да унутмайкь.

Бу хапарны айта, зауаллы Къайсынны ёлломсюз тизгинлерин эсигизге салама:

**Жашау ёрлею,
Таугъа ёрлею,
«Жолумдан артха бурулмам!» – деюю.
– Къыйынмыд?
Тутуп бир бир кьолундан,
Артха бурулмай,
Къоркъмай борандан,
Барырбыз ёрге,
Ёрле баргъанлай,
Ёрлербиз алай,
Ёрлербиз алай!**

4. Гитче Къабартыда Харунну картофу

Мамме улу излеуню жолундады. Ол кеси кесине былай айтады: «Эли-бизни тегерегинде, тау этекледе, сюргюнню нартох бахчала бийлейдиле. Аны бир кесегинде картоф ёсдюрюрге онг барды. Алай бизни болумда бу битим саллап бирде ыразы этеди сабанчыланы. Кеси да кеч жетеди, базар-ла, тюкенле картофдан толгъанда. Биз аны июнь айны ахырында – июльну башында жетген сортун ёсдюрюрге керекбиз! Кеси да таулада угъай, жылы жерде, Терк сууну боюнунда, алапат айныргъа керекди...»

Мамме улу оюмун республикабызгъа оноу этгенлени бирине билдирди. Эски насийхатладан чыкъмаучу кьуллукъчу кьулагъы эшитгеннге сейир-сиинген окъуна этди:

– Терк боюнунда, Гитче Къабартыда, иссилик кысхан жерде, алыкъа колхозла, совхозла картоф ёсдюрюп билмейме. Ол мында жарарыкь битим болса эди, алимлерибиз бизге айтыр эдиле...

– Да Узбекистанны Фергана деген жеринде хауаны жылылыгън орта эсеп бла жыйырма беш-отуз беш градус эсе, бизде уа онбеш-жыйырма гра-дусдан озмайды, – деди Харун, – анда бай тирлик берген картоф бизни болумда къалай жарамаз?! Жаланда сабанлагъа иги кьараргъа керекди. Уз-бекли механизаторла картоф бахчалагъа кереклисича минерал семиртгичле

бередиле, жай узуну суу салгъанлай турадыла. Аллаи онгла бизде да бардыла...

– Огъурлу ишни эсима салдынг, Харун Сюлеменович, – деди ёре къулукъчу, – муратынга жетер ючюн бир участокда сынау бардыр. Ол не бла бошалгъанын а манга билдирirse...

Мамме улу отуз гектарга картоф салдырады. Механизаторла, зыгытла жерден айырылгъанлай, тизгин араланы жумушатадыла, битимлеге минерал семирттичле бередиле. Бахча бирча баш къусады, тегерекни чиммакъ акъ гюллеге белеп. Омакъ, шатык битимле ёрге, кюн таба, итинедиле. Бахчаны хали тирлик иги боллугъуна ышандырады.

Кюн а аямай къыздырады, тегерекни мылысын къурута. Битимле, хууерилип, башларын энишге салындадыла. Ол кезиуде суу салыгучу фрегатла ишлеп тебиредиле. Къурманланы Унух, Манияланы Мухарбий кеп кере жалгъан жауун жаудурадыла. Битимле жангыдан жашнайдыла, айныйдыла.

Июнь айны ахырында, Тау этекледе, картоф баш къусханда, Терк сууну боюнунда механизаторла тирлик жыйгуну башлайдыла. Уллу, тегерек, акъ, къызыл картофланы – жайны биринчи саугъасын – Нальчикни тюкенлерине жибередиле. Аланы шахарчыла сюйюп алгъанларын ёз кёзюм бла кергенме.

Унутуп бара эдим. Мамме улу жангы жерде сынау халда ёсдюрген картофуну биринчи тирлигинден ол биягъы къулукъчугъа тигим этди. Белгили оночу ёзенде, исси жерде, ёсген картофну бек жаратды. Харунну къучагъына къысып, былай айтды: «Аперим, Харун Сулеменович! Бек уллу айдалы ишни башладыгъыз. Келир жыл бу битимни урлугъун кёбюрек жерге салдыр. Къоншуларын да керсюнле картоф Терк боюнунда бай тирлик бергенин»...

Кертиси да, Къабарты-Малкъарны эл мюлкюню Сыйлы ишчиси Маммеланы Харун сабанны къадары адамны къолунда болгъанын энтта да бир кере кергюзтдю. Гитче Къабартыны эрттегили жеринде жангы ишни бардыргъанланы биргелерине болду ол. Картоф ёсдюрюючюлени биринчи сынаулары къалай бошалырын чыдамсыз сакълады. Халал келлю урунган механизаторлагъа сабан да халал болду.

Огъары Жемтала бла Огъары Малкъарны механизаторлары бир илипинден суу ичедиле, бир болумда ишлейдиле. Алай сабанларындан а бирча къууанмайдыла къабыргъа къоншула. Сёз ючюн, «Сукан Суу» хар гектардан 150 центнер картоф алгъанда, огъары малкъарлыла салгъан урлукъларын да къайтаралмай къалгъанлары белгиледи.

Биринчи хорлам огъары жемталачы механизаторланы жангы жетишимлеге келлендирди. Ала картофну кёбюрек жерде салыргъа, андан бай тирлик алыргъа оноулашдыла. Къыш айлада, бахчала солугъанда, сабанчыла агротехника курслада билимлерин ёсдюрдюле. Техниканы жаз башы сабан ишлеге тынгылы хазырладыла. Мамме улу, ремонтдан чыкыгъан, жангы бояулары кюнде жылтырагъан эл мюлк машиналаны кергенден сора, былай айтды:

– Жаз башына кереклисича хазырлангансыз, шуёхларым. Энди бир

жумушну тамамласагыз... Картоф ёсдюрлюк жеригиз «ачды», аны «семиртирге» керексиз.

– Тёгерекде тапхан мешхутубузну сабанлагъа ташыгъанбыз, – деди бригадир Занкишиланы Окъубну жашы Мухажир...

– Алай ол азлыкъ этеди, – деди председатель, – кьоншу колхозланы, совхозланы маллары кечинген жерледен да ташыргъа боллукъбуз семиртичлени. Сёз ючюн, «Гитче Къабарты» кьумалы кьой совхозну ыстауатларында жыйылгъан мешхутну картоф бахчабызгъа ташыргъа боллукъбуз...

– Кьой мешхутну совхоз ёз сабанларына ташырыкъ болур, – деп, бригадир председательни кёзюне соруулу къарады.

– Мен совхозну директору Мухаммед Маремкулов бла сёлешгенме, – деди Харун Сюлеменович, – бу кючлю семиртигни къурлай береди. Мал орунларын, ыстауатларын тазалагъаныбыз ючюн а ыспас окъуна этерикди...

Энди ташыргъа автотранспорт, аны жюклерге уа экскаватор керекдиле. Председатель кимден эсе да деменгили «Камаз» автомашиналаны хаух алды, экскаватор да табады. Механизаторла Къурманланы Унух, Мусукланы Хусей, Манияланы Элдар эм башхала ишге киришдиле. Кьоншу мюлкде болгъан кьой мешхутну, сибиртти бла сыйпагъанча этип, аны картоф ёсдюрюллюк бахчагъа ташыдыла.

Сабаннга чыгъарны аллында Харун жашлагъа былай айтды:

– Къар эригенлей, картофну чирчик этдирип, иги жарашдырылгъан топуракъгъа салсакъ, ол жайны биринчи кюнлеринде бизге тирлик берликди. Энци иеледен да алгъа картофну сатаргъа чыгъарлыкъбыз. Тюкенле, базарла бу продукциядан толгъунчу, биз кёп ахча кьоллу боллукъбуз.

Алай сёз бла ишни арасы узакъ жолду. Хапарны кысхасын айтайым. Июнь айны онтёртюнчю кюнюнде таулу колхоз Нальчикге тегенеси картофдан толу биринчи автомобильни ашырды. Артда андан бир татханла излей эдиле: «Огъары Жемталаны картофу бармыды?» Ол Терк сууну жагъасында ёсгенин а хазна киши билмей эди. Харун былай эсгереди:

– Совет Къырал чачылырны аллында картоф бахчаларыбызны жюз кырыкъ гектаргъа жетдирген эдик. Жайны экинчи айында ара сахарыбызны тюкенлерине эки минг тоннадан артыкъ продукция жиберген эдик. Алай андан арысында ишибиз оюлду. Семиртичле кыт болдула. Жерни сугъарыр онгубуз жокъ...

Башда чертилгенича, къыралда низамсызлыкъ жерни чынтты иелерин борбайсыз этди. Аллай айтхылыкъ эл мюлк машиналагъа кьююучу отлукъ да айтып-айтмазча багъа болду. Уручула, кыйналмай ашаргъа суйгенле колхозланы, совхозланы техникасын чачдыла, тонадыла. Бу къатышлыкъда биз да бахчалагъа жалгъан жауун жаудуруучу алты фрегатыбыздан айырылдыкъ. Бетсизле, харамла ол тауушлукъ машиналаны тюрсюнлю металлларын сатдыла, сабанчыланы биринчи сауутларын жокъ этип.

Терк сууну жагъасында огъары жемталачыла энди картоф ёсдюргенлерини экинчи чурумун да ачыкъ этер заман болгъанды. Совет Союз чачылып, кыйыры – башы болгъамагъан «демократия» хорлайды. Властьны

кыарыусузлугъун хайырланып, кеси кыйыны бла жашаргъа суймегенле баш кётюредиле. Миллетчиле, кыауум-кыауум болуп, тау мюлкню бахчаларына чабадыла. Мында ишлегенлени азлыгын кёрюп, картофну, быхыны, соханны кызып кетедиле.

Мамме улу жангы болумда тирлик ёсдюрюу кюркзуулу иш болгъанын ангылайды. Алай районну оноучулары уа былай айтадыла: «Къалай да этип, биз кыралгъа картоф сатыуну планын толтурургъа керекбиз...»

– Мен эки жанган отну ортасына тюшдюм, – дейди Мамме улу, – бизни жашла кыйналып ёсдюрген тирликлерин уручулагъа, аманлыкчылагъа къалай берсинле?! Бермеселе уа – уруш, туююш... Ахырында быллай келишим этилди. Бизни механизаторла «Зарагиж» колхозну жеринде 120 гектарда картоф ёсдюредиле, урлукъ да кесибизден болуп. Мюлкге башха адам оноу этгенликге, картоф ючюн мен жууаплы эдим. Не этерик эдим, буйрукъну толтурдум. Башха мюлкню сабанында тирлик ёсдюрдюк, картоф сатыуну планын толтуруп. Алай экинчи жыл зарагижчиле да, биз да ол битим бла кюрешмедик. Колхозла, совхозла чачылдыла, планла оюлдула.

Болсада жашау тюрленирине, хар ишибиз онгуна айланырына ийнанганлай жашайма. Башындан болушсала уа, механизаторларыбыз малчыларыбыз алгынча ишлерге хазырдыла.

Мен да бу таулу мюлк, совет кзурулушну кезиунюдеча, жетишимли ишлерине ийнанама. Харунну картофу да алгындан эсе кёбюрек жерде ёсеригине чыртда ишегим жокъду. Нек десегиз, ол магъаналы ишни бардыргъанла бюгюн да саудула, кыралдан болушлукъ болгъанлай, кеслерини ишчи жерлерине – картоф бахчагъа – кыйтырыкъдыла.

5. Заманыбызны жигитлери

Таулула кеслерини айтхылыкъ жашларын эде тутадыла. Аланы ёлюмсюз, кыйматлы ишлери таурухлада, жырлада жашайдыла, жангыдан-жангы тёлюлеге юлгю бола. Аллай чынтты адамла, урунууну жигитлери бу мюлкню сабанларында да ишлейдиле, жыл сайын битимледен элпек тирлик ала.

Къурманланы Унух да кесини жигер иши бла битеу республикагъа белгилиди. Жашаууну асламысын жерден кёбюрек тирлик алыргъа берген таулу кишини жетишимлерине кыралыбыз бийик багъа бичгенди. Ол Совет Союзну бек бийик саугъасын – Ленинни орденин – алганды. Анга Урунууну Кызыл Байрагъыны ордени да берилгенди. Унух Ленинчи юбилей майдалгъа да тийишли болганды. Къурман улу СССР-ни халкъ мюлк жетишимлерини кёрмючюню алтын, кюмюш, доммакъ майдаллары да алганды.

Унухну жашауу Россейни жазычуларыны Союзуну члени Занкишиланы Окъупну жашы Жагъаны кёз туурасында ётеди. Алчы механизаторну жетишимлерине баш ура, поэт анга кесини «Жалгъан жауунну иеси» деген назмусун жоралаганды. Композиторла анга макъам жарашдыргандыла. Алайды да, ол жырны сёзлерин эсигизге тюшюрөбиз:

Жалган жауунну иеси

Къурманланы Унухну жыры

*Кюн ариу кызыу тийип турганлай,
Чыкъ тамычыла тамалла,
Жашилленип, чапыракълана,
Сабанла суудан къаналла.*

*Жауун булутну мен сакълamayма,
Жел сюрюп бери жетерин,
Кёк ачы чартлап, кысыр къаяла
Зынгъырдап, таууш этерин.*

*Жалган жауунну иеси менме,
Сабаннга сууну сепдирген,
Нартюх бахчаны хар гектарында
Аламант мирзеу ёсдюрген.*

*Будай сабанла узакъгъа бара,
Бишип, чайкъала туралла.
Темир жюреккли тала кемеле,
Гюрюлдей, будай оралла.*

*Ишим жюрекге къууанч береди -
Мен муратыма жетеме,
Сюйген ишими устасы болуп,
Халкъыма къуллукъ этеме.*

Насып

Мусукланы Хусейни жыры

Сёзлери Занкишиланы Жагъаныдыла.

*Кёпле киргендиле кыргъа, кьолгъа,
Жол жюкклери санларын арытып,
Азламы итингендиле алгъа,
Иги умут жолларын жарытып.*

*Насып излей, кёп таулу чыкъгъанды
Эски чабырлары ыз къоя жолунда,
Аны жолу кёплени жыкъгъанды,
Чум таягъын кысхартып кьолунда.*

*Хар ким сюйген ишинде ишлей,
Энди насыбын табар кесича,
Сен да, Ата журтунгу кючлей,
Насыбынгы сакъла, жанынг чыкъгъынчы.*

*Урунуу насып бергенди санга,
Алгъышлап, тутама мен кьолунгу,
Къууанчлы тюбейсе жарыкъ тангнга
Насыбынг жарытып жолунгу.*

Хар бирибизге багыаны биргенге окъугъанла, ишлегенле, къоншула, сени иги таныгъан адамла береди. Уллу Ата журт урушну жигити, ёмюрюн сабийлени окъутургъа берген устаз, фахмулу поэт, къыралыбызны жазычуларыны Союзуну члени Занкишиланы Окъупну жашы Жагъа элини, халкъыны атындан Мусукланы Дебошну жашы Хусейге алгъышын жыргъа кийиргени бошдан туююлдо.

Алчы механизаторну сохтасы, кесини къарыулу трактору бла элни тегерегин уллу ташладан тазалгъан Занкишиланы Солтанны жашы Суфьян да насийхатчысына ыразылыгъын билдиреди: – Мусукланы Хусейни юсюнден бир-эки сёз. 1987 жылны 14-чю майында аны жашауунда къуанчлы, унутулмазлыкъ иш болады. Къыралыбызны халкъ мюлкюню жетиштимлерини кёрмючю Хусейни «Москвич-412» деген автомобиль бла саугъаланды. Бизни тамата шуёхубузгъа кюмиш эм доммакъ майдалланы бергенлери да эсимде турады. Хусей Урунууну Къызыл Байрагъыны орденине эм «За трудовое отличие» майдалгъа да ие болгъанды. Анга Россей Федерацияны Сыйлы механизатору деген ат да аталгъанды.

Былайда бир затны эсигизге салыргъа тийишли кёрдюм. Мусукланы Хусей, ишден чыртда бёлюммей, жарым ёмюрню бахчалада тюрлю-тюрлю битимлени ёсдюрюп тургъанды. Сабийлигинде, киши жеринде тракторчуланы курсларын бошاپ, 2000 жылда, пенсиягъа кетгинчи, жарыкъ бетли уруннганды. Тенглерин алгъа талпындыра, алагъа адамлыкъны юлгюсюн кёргюзтгенди.

Мусукланы Хусей аталыкъ борчунда намыслы тамамлайды. Сабийлерин, туудукъларын да халал кёллю урунургъа, миллетибизге жараулу жашла, къызла болурча юйретеди. Аны Алик деген жашы бусагъатда орта школну тамата классларында окъугъанланы эл мюлк машиналаны жүрютюрге юйретеди. Маммеланы Харунну тилеги бла Старый Черекни механизация училищеси Огъары Жемталада эл мюлк машиналагъа юйретген курсла ачханды. Бюгюнню жумушлары башын басхан мюлк башчы келир заманны къайгысын да этеди. Башхача айсакъ, бизни ызыбыздан келликлеге ишчи жерле хазырлайды, хар жаш адам кесини билимин, кючюн толуракъ хайырланырча онгланы излейди.

6. Акъ тангла атарла

Мюлкню эки къыйматлы бёлюмлери – жерчилик бла малчылыкъ – бири бирине «билеклик эте» келедиле. Алай сабанчыланы къалай къармашханларына кёре болады малчыланы жетишимлери да. Бу оюмну тюзлюгю кёпжыллыкъ кюрешде ачыкъланнганды. Ол кеси да тау элден узакъда, мюлкню Терк боюнунда сабанларында, бардырылгъанды. Жангы жерлени къошхунчу, колхозну 783 гектар сюргюсю болгъанын ёргерекде айтхан эдик. Бу уллу байлыкъны 626 гектары Терк сууну къатында орналгъанын эсге алсакъ, ёзенде уруннган сабанчыланы ишлерини къыйматы толуракъ ангылашынады. Бир сёз бла айтсакъ, мюлкню ёсюю, эллилени жашаулары ёзенде жер сюрген, урлукъ салгъан, тирлик жыйгъан механизаторланы

усталыклары бла кыты байламдыдыла.

Жетишимлени башы – кезиуло жумушланы заманында бардырыуду. Ол бу мюлкнү механизаторларына жорукъ болуп кыалганды. Ала ёсдюрюлген бай тирликни кыоранчсыз жыядыла. Алай бла жерчилик мюлкнү кассасына кёп ахча береди, малчылыкны кыоранчларын да жаба.

Алгыракъда белгилегенибизча, кендраш, жашил кыудору, будай, картоф кибик битимлени ёсдюрюуде огъары жемталачыла атларын республикабызгъа айтдыргъандыла. Механизаторла малчылыкны да ол даражагъа кётюрюючюн жангы амалланы излейдиле.

– Бек хайырлы мирзеулюк эм техникалы битимлени сепгенден сора силослукъ нартюххе жер кыалмады, – дейди Мамме улу, – ёзенде бир сют-товар ферманы, 600 кыысыр тууарны, бир кыой сюрюуню уа татымлы мал аш бла жалчытыргъа керекбиз. Жер а созулмайды, кенгермейди. Алай кыармашхан, излеген адам кыыйын болумдан кыутулуучусун билесиз. Биз да жылга бир сабанда эки тирлик ёсдюрюрге юйрендик. Эртте жетген жашил кыудору бла кюзлюк будайны тирликлерин кыысха болжалда алдыкъ. Мычымай, юч жюз гектарны жумушатдыкъ, силослукъ нартюх бла бал туз соргону урлукларынын салдыкъ.

Жай а жайлыгъын этеди, жерде мылы кыалдырмай. Жашла бахчалагъа суу салыуну башлайдыла...

– Бюртюклени суу биргесине сюрюп кетмедими да? – деп сорама сёз негериме.

– Аллай кыоркыу жокъ эди, – дейди Харун, – сабанчыла уллу кыыргыз гетменле бла сугъармайдыла бахчаланы. Терк черекни сууу, жауун тамычыла болуп тыошеди нартюхню, бал туз соргону бюртюклери тургъан уялагъа. Биягъы Кырманланы Унух бла Манияланы Мухарбий жауун жаудуруучу фрегатланы тохтаусуз ишлетедиле.

Иссилик а бир да селеймейди, сабанчыланы жумушларын кыыйынданкыыйын эте. Жашла уа битимлени сакылар ючюн кючлерин, билимлерин, заманларын аямайдыла. Унухну кыаууму бахчалагъа ючюнчю кере жалгъан жауун жаудургъандан арысында нартюх да, бал туз сорго да терк ёседиле. Кём-кём, шатык битимлеге кыууана, жашланы жюрюклери сабырланадыла: «Экинчи тирлик жетерикди, кереклиси чакылы силос хазырланарыкъды!» Бир жылга бир сабанда эки тирлик ёсдюре билген механизаторла аны кыоранчсыз жыйгъанларын да айтыр кереклиси болмаз.

Ол мюлк башчыны эсинде кыалгъан озгъан ёмюрню сексен ючюнчю жылында колхоз экинчи тирликден 8000 тоннадан аслам силос этген эди! Туугъан колхозуну баш бухгалтери, экономисти да, баш агроному да бола келген председатель, кёзню жумуп ачынчы, хар затны эсепледи: «Былайда, Терк учасокда, сегиз жюз тууарны кыышлатыргъа онг чыкъды! Алай ачыкъ кёкню тюбюнде кечинген малладан хайыр азды. Сууукъла кыысынчы, сарайла ишлерге керекбиз»...

Ноябрь айны онючюнчю кюннде Харун колхозчула бла кенгешеди. Адамла бир оюмгъа келедиле: «Сууукълагъа да кыарамай, тёрт жюз тууаргъа туфдан мекям ишлерге. Жангы жылы биринчи кюннде кыурулушну хайырланаргъа берирге...» Бу кыыйын, жууаплы ишге ёзенде урунганла-

ны бригадири Занкишиланы Мухажир, Къазийланы Харун, Цийкъанланы Абдулкерим кибик ахшы къураучула башчылыкъ этедиле. Кюз арты сабан ишлени бошагъан механизаторла да, колхозну сют товар фермасында урунганла да, къысыр тууарланы бакъгъан малчыла да къурлушчулагъа себеплик тапдырадыла. Къаты бирикген, жигер коллектив муратына жетеди. Бир ай бла жарымны ичинде къабыргъалары туфдан къаланган, башы шифер бла жабылгъан, ичи тап жарашдырылгъан мал семиртиучю орунну къурулушу бошалады.

Колхозну белгили адамлары Гажайланы Буллах, Табакъсойланы Хаджимурат бла Солтан, Гадийланы Азрет, Жангоразланы Кёккёз, Чорайланы Орусбий къысыр тууарлагъа иги къарайдыла. Алагъа ара иште бай сынауу болгъан, жамауат хурмет берген Забакъланы Ахматны жашы Абука таматалыкъ этеди. Ашларын - сууларын тапхан, жылы, таза орунлада кечинген малла терк семиредиле. Эт комбинатха жибергенде аланы хар бири 380-400 килограмм тартады. Ол а белгиленген пландан асламды. Эт алынган да биринчи сорта, бийик семизликде алынады. Аны ючюн а мюлкню кассасына къошумча халда кёп минг сом тюшеди.

Жарыкъ бетли урунган малчылагъа ахшы иш хакъ берилгенин да белгилейик. Сюрюучюле ай сайын 180-200 сом аладыла. Аны шёндюго сомлагъа кёчюре кюрешмей, алгъын къойну багъасы 25-30 сом болгъанын эсигизге салайыкъ. Бир-бир малчыла къырал саугъалагъа тийишли боладыла. Юлгюге, Гажайланы Буллах СССР-ны халкъ мюлкюню жетишимлерини кёрмючюню алтын майдалы бла саугъаланады. Кёпле Къабарты-Малкъарны саугъаларын аладыла.

Ксаналаны Абдуллахны комсомолчу жаш тёлю сют-товар фермасы мында къышлаучу эди. Нек десегиз, татымлы мал ашны элпеклиги кёп эм учуз сют алыргъа онг бере эди. Кереклерин тапхан, бийик иш хакъларын кезиунде алгъан малчыла жетишимлерин керелейдиле. Алчы ийнек саучуучулагъа ай сайын 250-300 сом төленеди.

Кёп айланы юйюрлеринден узакъда ишлегенлеге не жаны бла да онгла къуараргъа кюрешгенди Харун. Адамла жараулу юйледе турадыла, ашдан-суудан къыйналмайдыла. Алагъа таплыкыгъа мында энчи къой сюрюу тутдурады мюлк башчы. Сынаулу къойчу Дадуланы Шамшудин 4-5 жүз ставропольчу меринос къумалы къойланы семизлей сакълайды. Аланы багъалы жюнлерин къыралгъа ашырады, этлерин а колхозну шапаларына ёттереди.

– Юйлеринден кёп айгъа айырылгъан колхозучулагъа къолубуздан келгенича къарай эдик, – дейди Мамме улу, – кюн сайын къойланы бек семизлерин сойдура, адамладан ашагъан ашлары ючюн а капекле алып тургъанбыз. Мында элибизни бек иги адамлары уруна эдиле. Аланы саны бир-бирде, иш къызгъанда, 160-170-ге жете эди. Сабанчыла да, малчыла да, алагъа аш-суу хазырлагъанла да, бир уллу, шуёх юйюрча, мюлкюбюзню байыкъландыра эдиле.

Алай тозураулыкъ сунмай тургъанлай жетди. Колхозчуланы ышауныулу таханы – совет власть – оюлду. Законосузлыкъ, иесизлик, жуауапсызлыкъ эл-лилени жашауларын осалгъа айландырды. Харунну дайым алгъа барыучу

мюлкю кыйын сыналадан кутулууну амалын излейди.

Арта ыхтырылыгу жерни сугъарыгу онг табылмагуандан башланды. Колхозну миллион сомдан аз файда бермеучо жашил кудорусу кугругаклыккыны отунда «кюйдю». Экинчи жыл да алай болады. Харун жарсыйды: «Эки жылны ичинде 2,5 миллион сомдан кугуру кьалдык. Ючюнчо кере жашил кудору себерге базынмадык. Картоф бахчабызны кьадары да алай болгуанын ергерекде белгиледик. Нартюхню да арсарлы бола себез. Хужум да будай сабанларыбыз кугуандырадыла. Кюз артында кьарыу алгуан, жаз башында минерал азыгуын тапхан будай иссиликге хорлатмай келеди. Жылгуа эки тирлик беричучо сабанларыбыз энди хайырсыз турадыла. Аны хатасындан езенни учуз силосу бла кечиничучо малыбыздан да кугуру кьалдык.

Болсада механизаторла, табиугьатдан «епкелеп», жерден тюнгулюп кьалмагуандыла. Былтыр «кюйюп» баргуан мирзеулюк нартюхню силосха чаладыла. Алай, тууралгуан кьаура асыры кугругаккдан, ауур трактор аны малтаяммай кьалады. Сау болсун Мусукланы Кьыралбий, ара мюлкю байлыгуын сакьларгуа кюрешеди. Ол кесини «бардовозу» бла силос уругуа бир кьауум кюнню суу ташып турады. Мусук улуну эм нартюхню кьадалып оргуан механизаторланы хайырындан минг тонна татымлы мал аш сакьланады!

... Озгуан емюрню сексенинчи-токьсанынчы жылларында «Сукан-Сууну» езенде мал комплекси болуучусуна жаланда бир белги барды: 200 ийнек кечинген орун турушунлай турады.

– 400 жюз тууар семиртучо мекумны, башха мал орунланы бузаргуа, туфун, шиферин, агъачын сатаргуа тюшдю, – дейди Мамме улу, – ахчасын башха жарлыкьларыбызгуа жаратдык. Алай мал болмагуан жерде берекет жокьду. Арбазында кьою, тууары керюнмеген таулуну киши адамгуа санамагуанды. Терк боюнунда малыбыз керп болгуанда, жыл сайын бахчалагуа беш-алты минг тонна мешхут чьыгарыучу эдик. Ол а битимледен кербюрек тирлик алыуну ышангылы амалы эди да...

Болсада жашау жеринде турмайды. Кьарангы кечени ызындан акь танг атарыгуын биледиле Терк боюнунда урунган механизаторла. Жерни чынтты иелерини ахшы муратлары толоруна ийнанып, биз Кьабарты-Малкьарны экинчи кыйырына – Огъары Жемталагуа – кьайтабыз...

ЗАНКИШИЛАНЫ Хусейин.

АТЛЫ АТЛАННГАН ЭДИ АЗАП ЖОЛГЪА

Кавказ халкъланы жомакъларында, таурухларында къанатлары болгъан атха минип, ёмюрде унутулмазлыкъ жигитлик этгенлени юслеринден кёп айтылады. Къарачайлыланы бла малкъарлыланы эпосларында уа ол зат бютюнда ариу суратланады. Къарачайлы кесини жашауун ат белинде башлагъаны бла байламлы уа халкъда хапар къальубаланы заманындан бери окъуна жүрюйдю.

Тейри, Бадахланы Ибрайны жашы Хамзат – сейирлик къадары болгъан адам, Уллу Ата журт урушну жылларында сайлама къарачай атха минип, Къобан сууну жагъасындан Эльбагъа дерин баргъаны да бошдан болмаз эди.

* * *

Бадахланы Ибрай бла Къарачыкъ уллу юйюр ёсдюргендиле – төрт жаш бла төрт къыз. Была артыкъ уллу байлыклары болмагъан эсе да, ырыскы жарлысы уа туююл эдиле. Орталыкъ жашау сюргендиле: юйюрню жылкъысы, тууарлары, ууакъ аякълы маллары болгъандыла. Къарачайны Къарт-Журт элинде бир тынгылы юйюрге саналгъанды бу. Ибрайны сибийлери, гитчеликден окъуна жашауну къыйматын иги ангылап, ишге кёл салгъанлай ашыргъандыла кюнлерин, жылларын. Быланы бек гитче жашлары 1918 жылда туугъанды. Анга Хамзат деп атагъандыла. Эллиле, муну ёсююне, чырайына, гиртчилигине, иш, жашау кёллюлюгюне уллу багъа бичип: «Я Аллах, Ибрайны Хамзатым аман кёзден сен сакъла», – деп болгъандыла. Жашны жаны-тини уа атлагъа къарагъан; эмилик – атны юйретген. Ол, кеси сайлагъан атха минип, элде чаришледе кёп кере алгъады хорлам.

Хамзат жетижыллыкъ билим алгъандан сора окъуугъа Микоян шахарда (бусагъатда Карачаевск) рабфагха киреди, аны 1937 жылда бек иги белгилеге бошайды. Аны себепли окъуун андан ары бардырыргъа таукел болады – узакъ созмай, Пятигорскде Къабарты-Малкъар пединститутну физика-математика факультетине киреди. Анда бир жыл окъугъандан сора Хамзатны дагъыда бир ахшы мураты – профессионал аскерчи болургъа деген акъылы тынгысыз этип тебирейди. Хамзатны ол акъылы хорлайды, ахырында – пединститутну экинчи курсунда окъуй тургъанлай, документлерин алып, Тамбов шахаргъа атланады, анда атлы аскерчилени хазырлагъан училищеге тюшеди. Бир тюрлю кёзбаусуз айтыргъа керекбиз – анда Хамзатны аты бек иги окъугъан жашланы санында айтылады.

Билимли, ётгюр да таулу 1939 жылда училишени айырмалы бошап, лейтенант болуп чыгъады. Андан сора Хамзат аскер къуллугъун Дальний-Восток аскер округда взводну командири болуп башлайды. Ол анда 1940 жылгъа дери къулукъ этеди.

Ол заманда Совет аскерде авиатор кадрла жетишмегенлери себпли тюрлю-тюрлю аскер бёломледе хар неге да тынгылы къармашхан жаш офицерлени сайлап, Краснодарда авиацион училищеге жибередиле окъургъа. Ол санда Бадахланы Хамзат да болады. Анда окъууларын жетишимли бошагъандан беш жюз курсантны Невинамыскеде лётчиклени къысха болжалны ичинде хазырлагъан авиашколгъа жибередиле. Хамзат анда 1941 жылны ахырына дери билим алады.

Хамзатны атасы Ибрай, анасы Къарачыкъ, къызлары (аты белгисизди)

Андан Хамзат Пенза областъха тшошеди. Алгъа взводну, ызы бла эскадронну командири болады. Урушну ахырына дери Запад, Юго-Запад, Биринчи Украин фронтлада къуллукъ этеди, урушну ахырында – 1945 жылда Эльбаны жагъаларында сермешеди душман бла. Бадах улуну – атлы аскерчини, хар жерде да чынтгы эрча, оюмлу, билимли, жигити да командирча сермешгенине шагъатлыкъ этген документле кёпдюле.

Бир жол Бадахланы Хамзат, бизни тилегибизни толтура, кесини уруш жылларындан хапар айтхан эди.

– Уруш жыллада мени эсимден ёмюрден-ахыргъа кетмезлик сермешле кёп болгъандыла. Алай Днепрни бла Украинаны Правобережный табасында мен кёрген къанлы урушланы уа бир заманда да унуталлыкъ туйюлма. 1943 жылда 6-чы ноябрьде жетинчи кавалерия гвардия полкнуну мен командирлик этген 4-чю эскадронуна ингир къарангысында Лютельск плацдармдан 20 километр узаклыкъда орналгъан душман аскерни битеу болумун билирге буюрадыла. Ол борчубузну толтуруп, 7-чи ноябрьде ызыбызгъа къайтабыз. Андан сора полк душман бла сермешге атланады. Ийнанамысыз, алай уллу кюч бла чапхан эдик фашистлени юслерине, аланы кючлери бизни бла сермеширге сагъат тенгли бир заманнга окъуна жетмеди – артха ыхтырылып тебиредиле. Биз эрттенликге Колонцина деген элни душмандан эркин этдик. Фашистле, аскер техникасын айтмай, 107 солдатындан бла офицеринден айырылгъан эдиле, 13 адамларын да жесирге алгъан эдик.

Бизни эскадрон 8-чи ноябрьде Киев-Коростышев жолну къазып,

душман ёгалмазча этеди. Аны хайырындан фашистлени Киев таба тебигеген юч автомашиналарын кюйдюрербиз, отуз адамларын дуниядан гунч этебиз, төрт адамларын а жесирге алабыз.

Эскадрон алгъа барыуун тохтатмайды. Биз бир кюн душман бла согуша тургъан сагъатыбызда кимни да бек тынгысыз этерик телеграмма алама. Анда 7-чи, 8-чи атлы аскер эм 177-чи жаяу-аскер полкла, ПВО-ну 33-чу дивизиясыны душман илишаннга бир тюрлю кыйынлыкъсыз алырча жерге жетип тирелгенлери айтыла эди. Алайда бизни аскерчилерибизден уллу къоранч болургъа къоркъуу бар эди. Аны себепли сагъыш эте туругъа заман жокъ эди. Бизни эскадрон душман аскерле сакъламагъан жанындан атып башлайды. Ол зат фашистлени иги да жунчутады – ала аллары къайры айланса, ары къачып тебирейдиле. Алайда бизни жипиге барып тирелген дивизиябызны иги кесек аскерчиси палахдан къутулады.

1943 жылда 18-чи ноябрьде 20 сагъатда бизни эскадрон жангы буйрукъ алады: Житомирни юг-восток жанында темир жолчукъну (гитче станциячыкъны) душмандан эркин этерге. Полкну командирини ол буйругъун толтурургъа амал болмай къалады – не полк бла, неда дивизия бла байламлыкъ тохташдыралмайбыз. Энди не этсин адам?! Кишиден жангы буйрукъ сакълай турмай, бар оноуну кеси къолума алыргъа таукел болама. Тасхачыларыбыз алгъан хапаргъа кёре, немислиле тегерекни къолгъа къаты алыпдыла, бизге да къоллгъа тюшерге къоркъуу болгъанын ангылайбыз. Аскерчилерибиз бек арыпдыла, ачдыла, жукъусуздула. Арт асырауубуздан солдатлагъа аш беребиз, жюзюшер грамм аракъы окъуна, бирер шоколадчыкъ да. Ол ишибиз бизге душманны ууатыргъа онг береди.

... Ол сермешден чыкъгъаныбыздан сора бизге дивизияны команди-

Бадахланы Хамзат юйюрюню адамлары бла

Къакрачай-Черкес Республиканы баишысы Хубийланы Владимир Бадахланы Хамзатны кёкюрегине Алтын Жулдуз тюйреген кезиу

рини заместители полковник Рощин тубеди. Аны биринчи сёзю бу болду: «Саумусуз?!»

– Энтга да бир шартны юлгюге келтирирге сюеме, – деди Хамзат, иги кесек заманны сагъышлы тунгылап. – Биз, къалай да этип, душманны аскеринден жесирге адам алыргъа керек эдик. Бир къауум тасхачыбыз (аз адам) ненча кере бардыла эселе да, муратларына жеталмадыла. Корпусну командири генерал-лейтенант В.Баранов бу жол ол борчну мени эскадронума буюрду. Тасхагъа ауур аскер сауутланы кётюрюп кюрешмей, 85 адам элтирге таукел болдум! Жесирге адам бизге жууукъ жерде орналгъан Осники деген элде тохташхан душман аскерден алыргъа тохташдыкъ. Махтанып айтхан сунмагъаыз, немислилени къорууланыу кючлерин иги билгеним себепли, ишни неден, къалай башларыгъымы ангылайма. Адамларымы юч къауумгъа юлешеме, не этериклерин, къалайгъа къалай барлыкларын ангылатама. Бир заманда алгъа къаты жел уруп, ызы бла сууукъ жауун жаууп башлады. Аллахха шукур, душманны къорууланыу кючю орналгъан жерден хатасыз къутулабыз ары жанына. Элге жетерге 150-200 метр къалып, киши эслемезча хал алабыз – бауурланып барабыз, кёп хапар айтып, башыгъызны аурутмайым, душманны алты адамын къолгъа этип айланабыз артха, бир юйде жукълап тургъан 35 фашистни жокъ этебиз, бир танкны жандырабыз. Алайда немислиледе болгъан даурну-къычырыкъны чеги жокъ эди. Сауутладан бир бирге аямай окъ къуябыз. Жесирлени алып, аягъыбыз басханны кёзюбюз кёрмей барабыз. Немислиле уа, кими жаяу, кими танк бла, ызыбыздан аямай сюредице. Алай бир заманда ала келиулерин тохтатадыла. Баям, андан ары барыудан магъана чыкъмазлыгъын ангыласала керек.

Биз таулу жаш къуулукъ этген аскер бёлмоню тасхачыларыны начальнигини болушлукъчусу Бадахланы Хамзатны юсюнден жазылгъан къагъытладан бирлеринде быллай тизгинлени окъуйбуз:

«В боях по уничтожению Восточно-Верхнесилезской группировки

противника, особенно в боях с 25 января по 5 февраля 1945 года по овладению и расширению плацдарма на левом берегу реки Одер (севернее Ракибора), проявил образцы мужества и умения ориентироваться в сложной оперативной обстановке. Будучи непосредственно в боевых порядках частей дивизии, когда противник превосходящими силами 8-9 раза в день переходил в контратаки, товарищ Бадахов с группой разведчиков совместно с подразделениями 8-го гвардейского кавалерийского полка дерзко отражал контратаки противника».

Бу характеристиканы дивизияны командири генерал-майор Х.Д.Мамсуров жазганды.

Дагъыда ким да эс бурурча бир документ сакъланганды. Къыралны Къорууланыу министерствосуну архивинде: «29 1945 года в районе Мейсен Герен противник подтянул резервы, перешел в контратаку и превосходящими силами потеснил соседа справа, чем создавалась угроза за флангу дивизии.

Товарищ Бадахов, будучи помощником начальника разведки дивизии, с группой разведчиков оборонял высоту в течении 12 часов, при этом со своей группой (6 человек) уничтожил до 70 гитлерцев и захватил 4-х в плен, которые показали группировку противникам...»

Хамзат ол кюн этген жигитлиги ючюн Ленинни орденине тийишли болганыны юсюнден Къызыл Байракъ бла эки кере саугъаланган 2-чи гвардияны Крымской атлы аскер дивизияны начальниги гвардия полковнике Бойченко тынгылы документ жарашдырганды.

Ол оноуну тюзлюгюне шагъатлыкъ этип, полковник В. Демидов, генерал-майор Х. Мамсуров къагъытха къол салгандыла. Алай биринчи гвардия аскер атлы корпусну командири генерал-майор В. Баранов Бадахланы Хамзатха Ленинни орденини орунуна Къызыл Байракъ ордени берирге тийишли кѳргенди. Аны баш сылтауу – Бадах улу кѳчгюнчюлюк сынагъан халкъны адамы эди.

* * *

Майор Бадахланы Ибрайны жашы Хамзат Уллу Ата журт урушну ахырына биринчи Украин Фронтну экинчи гвардия дивизиясыны разведкасыны начальниги болургъа дери жетгенди... Ол Къызыл Байракъны, Къызыл Жулдузну, Ата журт урушну биринчи даражалы орденлери, кѳп майдалла бла саугъаланганды.

Урушдан сора Бадах улун Юг-Урал аскер округга жибердиле. Къарачайлы аскер къуллугъун андан ары бардырыргъа таукел болуп, Аскер академиягъа кирирге кѳл алады. Алай кѳчгюнчюлюк бу жол да аны жолун кеседи.

1946 жылда Хамзат, башына эркин болуп, Тамбовха барады, аны юй бийчеси Екатерина Павловна Бадахова бла жашы Борис ол шахарда жашай эдиле. Екатерина урушха дери художестволу училищени студенти эди, уруш жыллада уа Тамбовда трактор заводда ишлеп турганды.

Хамзат Тамбовха баргъандан сора биринчи кюнледен окъуна анасы, къарындашлары, эгечлери къайры кѳчюрюлгенлерин излеуню къолгъа алады. Ол, кѳп къыйынлыкъланы хорлай, адамлары Къазахстанда жаша-

гъанларын тохташдырады. Аны билгенлей, Хамзат къатыны бла бирге Джамбул областны Муюнкум элине атланады. Бек улуу насыбы – Хамзат анда анасы Къарачыкъны, трудовой фронтдан сакъат болуп къайтхан къарындашын, эгечлерин да сау-эсен табады. Несин айтаса, эки жанында да къууанчны чеги жокъ эди. Болсада, кѣчгюнчюлени къыйын жашау болумлары, дуня азабын чекдирген ауур ишлери Хамзатны бек тынгысыз этедиле. Тѣрт айны турадыла анда Хамзат бла Екатерина, адамларына болушуп, жашау халларын игилендирирге кюрешип. Къазахстанда Хамзатха жаш да туады. Къарачыкъ анга Рамазан деп атайды.

Кюнлени биринде комендант Бадахланы Хамзатны юсюнден хапар билип, аны кесини кабинетине чакъыртады. Комендант алаша адамчыкъ эди. Хамзат бла ушакъ эте келип, ахырында былай айтады:

– Майор Бадахов, энди сен аскерчи туююлсе, атдан тюшер заманынг жетгенди, мындан арысында мени оноумда боллукъса.

– Биринчиден, сен – кичи лейтенант, мени бла алай сѣлеширге эркин туююлсе, – деди Хамзат, – экинчиден, мени атдан сен угъай, не фашист башкесле, не бендеровчула, не аланы шапалары тюшюралмагъандыла, жюйюсхан комендант!

– Указны толтурмазгъа бир киши да туююлдю эркин, – деди комендант.

Бадах улу, артха бурулуп, терк атламла бла чыгъады тышына. Ол къыйынлыкъла фронтчуну бек тынгысыз, бек сагъышлы этдире эселе да, эртте, кеч болса да, тюзлюк хорларыгъына ийнанганды. «Сабыр туюю – сары алтын, жениллик этмегиз, тѣзюгюз къыйынлыкъгъа», – деп да аны ючюн айтханды Хамзат кѣчгюнчюлюкде тургъан жерлешлерине.

* * *

Бадах улу Хамзат кѣлсюзлюк этмегенди не къыйын кюнюнде да. Ол устазлыкъ ишин аякъ юсюне салыргъа таукел болады. Къазахстандан Тамбов шахаргъа къайтхандан сора, кѣп турмай Нальчикге атланады, анда пединститутуну, физика-математика факультетине кирип, аны 1952 жылда бошайды. 1952 жылдан 1955 жылгъа дери къабарты элни – Куркужинни орта школунда ишлейди. 1955 жылдан 1958 жылгъа дери пединститутда аспирантурада окъуйду. Андан сора, кандидат диссертациясын жетишимли къоруулап, илмуланы кандидаты болады.

Хамзат 1962 жылгъа дери Къабарты-Малкъар къырал университетде устазлыкъ этеди. Ол заманда аты кенг белгили Алийланы Умар да бу окъуу юйде ишлеучю эди. 1960 жылда мени Хамзат бла танышдыргъан да ол болгъанды.

Ол заманда соргъан эдим Хамзатха миллет кѣчюрюлгенден сора аны Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этерге къалай къойгъанларын.

Къарачайлыланы, малкъарлыланы, дагъыда бир къауум башха халкъланы ѳз жерлеринден кѣчюрюлгенлерин 1944 жылда манга бизни дивизияны командири генерал-лейтенант Х. Д. Мамсуров айтхан эди, – деди Хамзат. – «Сен кесинги къолгъа ал, бу ишни юсюнде улуу терслик этилгенине ишексизме мен. Биз урушну ахырына жетдиргенден сора кѣчюрюлген халкъланы Ата журтларына къайтарлыкъларына сѳз

*Сурадда: Совет Союзну Жигити генерал-полковник
Х.Д.Мамсуровха Север Осетияда эсгертме ачылгъан кюн.
Сол жаанында экинчи Бадахланы Хамзат*

жокъду», – деген эди ол.

Мамсуровну хайырындан къалгъанма аскерде урушну ахырына дери. Мени Совет Союзну Жигити деген атха да ол кёргюзтген эди. Мамсуров генерал-полковник деген аскер чыннга, Совет Союзну Жигити деген атха да тийишли болгъан эди.

* * *

1962 жылда Алийланы Баблашны жашы Умарны Къарачай-Черкес къырал педагогика институтха ректоргъа саладыла. Ол Хамзатны да кеси бла бирге ишлерге чакъырады. Алгъа Хамзат Ибраевич тамата преподаватель болады, ызы бла уа бёлек заманны физика-математика факультетге башчылыкъ этеди. Кесим шагъатма ол заманда Бадах улуну, коллективде намысы бийикде жорюучюсуне. Студентлени, преподавательлени араларында да ол жорютген къурау-турмуш ишле, аланы магъаналары-хайырлары бюгюн да кёплени эслериндеди. Байрам кюнледе да урунганланы колонналарыны аллында барыучу эди. Аллай заманлада болмаса, Хамзат кесини орденлерин, майдалларын кёкюрегине такъмагъанды.

Пенсиягъа чыкыгъандан сора Бадахланы Хамзат Къарачай шахарны къатында Акъ-Къала деген элде дачасында кёп заманны ашыргъанды. Кесини командири Х.Д. Мамсуров къонакыгъа келсе да, ары – дачасына элтип болгъанды. 1980 жылда Север Осетияда Ольгинское деген элде Х.Д. Мамсуровха мемориал музей ачылгъан кюн Бадахланы Хамзат анда болгъанды.

1995 жылда кыралыбыз Уллу Хорламны 50-жыллыгын белгилеген сагъатда уруш жыллада Совет Союзну Жигити деген атха кѳргюзтүлген кырачайлы жашладан 9-суна ол сыйлы ат берилген эди. Ол санда Бадахланы Хамзатха да.

Бадах улуну намысына аталгъан кыуанчлы жыйылыу Кырачай-Черкес пединститутда бардырылгъан эди. Кырачай-Черкес Республиканы ол замандагы башчысы Хубийланы Владимир Бадахланы Ибрайны жашы Хамзатха Алтын Жулдуз бере, ол саугъа бла студентлени, преподавательлени, ары келгенлени барысын да жюрегинден кызыуу алгъышлагъаны бюгон кибик эсимдеди. Нек дегенде, аны да уллу магъанасы бар эди: бу окыуу юйде (рабфакда) билим алгъанланы арасында атлары кыралгъа айтылгъан адамла болгъандыла. Юлгюге: Магометланы С. генерал-полковник болуугъа жетишгенди, Кысайланы О. Совет Союзну Жигити, Биджиланы С., Ёзденланы Д., Бадахланы Д. Росейни Жигити деген атны алгъандыла.

Жашаууну ахыр жылларында Бадахланы Хамзат халкыны жамаут жашаууна тири кыатышып болгъанды. Республиканы жаш тѳлюсю бла бютюдна бек тюбеширге сюйгенди ол. Аны кѳп илму ишлери бла студентле, преподавательле бюгон да хайырланадыла.

Дагъыда бир иги иш – Бадах улуну кѳп студенти, айтхылыкъ устазларыны жолу бла барыргъа сюйюп, халкыгъа билим беруу ишни сайлагъандыла. Сѳз ючюн, Маршанкулов Жашау бизни университетни информатика кафедрасыны таматасыды, Лайпанланы Хамит физика кафедраны доцентиди, Алакаланы Назир математика кафедраны тамата преподавателиди.

Хамзат Ибраевич юч жаш бла бир кыыз (Борис, Ромазан, Адей, Галина) ёсдюргенди. Борис инженер-кыурулушчуду, Рамазан устаз, Адей офицерди, аскерде кыуллукъ этеди, авиацияны полковнигиди, Галина – педагогду. Бу шуѳх юйюрге туудукъла да кѳпдюле.

Бадахланы Ибрайны жашы Хамзат 1996 жылда 4-чю июньда ауушханды – жаннетли болсун, Екатерина Павловна уа 2001 жылда 22-чи апрельде. Экиси да Кырачай районну Кумыш элинде асыралгъандыла.

Кырачай шахарда 2-чи номерли орта школгъа Бадахланы Хамзатны аты аталгъанды, кырал университетни физика-математика факультетинде Хамзатны аты жазылгъан мемориал кыанга орнатылгъанды. Кинорежиссер эм оператор Аталаны Анатолий Россейни Жигитлери Ёзденланы Дюгербийни бла Бадахланы Хамзатны юслеринден сейирлик документли фильMLE салгъанды.

**СЮЙЮНЧЛАНЫ Азамат,
Кырачай-Черкесни халкы поэти.**

ТЕБУЛАНЫ Шукур

Изленген насып

Хапар

Орамны огъары жанындан энишге женгил машина айланды. Иги тынгылагъан «орайда» деген тауушну эшитирик эди, алай а орамдагылада, ныгыш хапаргъа тынгылагъан болмаса, келин келликди деп, къулакъ салгъан жокъду. Этилген къууанчны иеси Азан, къызны къачырып келип, тенгини юйюне элтип, атасына келечи жиберди. Хапар келгенлей, арбаздагыла да орамгъа чыкъдыла. «Келин къайда, келин къайда?» – дегенден ары, келинни кёрмей, экили болдула. Келечи келген къыз башха миллетден болгъанын айтханында, Азанны атасы, анасы да бирден огъайны басдыла. Азан юйде этилген оноудан хапарлы болгъанлай, къайгыгъа къалды. Ол, эрлай машинагъа минип, шахарда тенгине атылды. Къызны къатында Азанны тенг жашы бла келинни биргесине келген къыз къалдыла.

Бираздан эки женгил машина Азанланы юйлерини къатына келип тохтадыла. Орамдагыла, къызны адамлары болур, бир ишексиз да къызны адамларыдыла, алларына чыгъайыкъ, дауур болмазча этейик деп: «Багъалы къонакъла, хош келигиз, жаш адамла жашлыкъ этгендиле, биз билмеген иш ол толу иш болмайды, аны себебинден биз ыразылыгыбызны бермегенбиз», – деп, жарлы азыгъын алгъа къабар дегенлей, толу хапарлы этдиле келгенлени. Келген уланла къызны жанындан болсала да, аллы бла нек келгенлерин билирге тийишли эди. Аланы бири къызны суйюп, къызны ызындан къууушлагъаны белгили болду.

Машинадан чыгып, не айтыргъа билмей, симсиреп тургъан жашла болумдан толу хапар алгъанларында, бетлерине къан чабып, къууанганылары танылды.

– Биз да ыразы болмагъаныбызны билдире келген эдик, энди къызны къайдагысын айтсагъыз, сиз да, биз да излегенлей болсун, кесибиз алып кетер эдик, – деп, сабыр тюбю сары алтын дегенча сёлешдиле. Тамата, «кимсиз?» деп да сормай, жашланы бирине:

– Болгъан жерлерин кёргозтюгюз, – деди. Къыз болгъан юйге жетерге, келген жашланы бири:

– Бизни юйге киргизтип айланма да, кесинг чыгъарсанг, биз ыразы эдик, – деп билдирди. Биргелерине баргъан жаш, келин болгъан жерге кирип:

– Туругъуз, машина келгенди, башха жерге барабыз, – дегенинде, къызны нёгерлери, сёз айтмай, орамгъа чыкъдыла. Къыз аланы танымазча, келген жашла бир машинагъа олтурдула, экинчи машинагъа Азанны тенги Рамазан, келген келин бла нёгер къызы миңдиле.

Эки машинаны бирин къызгъа хазырлап келген жашла, минерикле

орунларын тапханлай, орамны ёрге думп болдула.

Бираздан Азан, шахарда тенги бла сёлешип, ызына къайтды, алай а къуру арбазгъа келгенин билгенинде, башындан тутуп, босагъа олтурду. Ол этилген артыкълыкъны жутуп къоялмай, киши жукъ айталмай, келген жашланы кимле болгъанларын сезип, бар ачыуун алагъа жетдирирге изледи. Кеси кирип барса да, саллыкъды баргъан жерине къаугъа, алданган нёгери Рамазан анда болгъанына да ишеги жокъду. «Мен кызыны къалай сыйырылгъанын кёргюзтейим», – деп, ёрге къопду. Аны «Волгасы» сау болуп, Азан, этер ишинден тыйыллыкъ туююлдо. Машина, къуш учханча, элден чыгып, энишге айланды. Жолда жеталсам деген умут юзюлмегенлей, кызы жашагъан элни кыйырындан кирди.

* * *

Азан адетни бузмагъанды, кесини атасыны юйюне келгенча, келечи кызыны элине да баргъанды.

Кызыны жууукълары да болгъан ишге чамланып, алай бу дуняда болмагъан зат туююлдо, ушагъыусузлукъну къояйыкъ деп, ызындан барлыкъ адамларын хазырлай башладыла.

– Кеч болгъунчу барыгъыз да, толу хапар бла келигиз. Суююп баргъанма деп айтса, зор этмегиз, – деп ашырдыла.

Кызыны адамлары эки машина болуп, кызы болгъан элни кыйырындан кирип, ахыры излеген жерлерин табып, машинадан тюшдюле.

Арбазда адамла: «Энди уа нек келдиле? – дей, адетдеча ичине келигиз деп, юйге чакъырдыла. Таматалагъа кызыны жанындан адамла келгендиле деп билдирдиле.

Келген къонакъла, бизге асыры сууукъ тюбейдиле деген акъыл бла, отоугъа кирдиле.

Арбазны иелери - «Алып кетген ушай эдиле да? Суюрелмеген кызыны алып кетип, ызындан келген адет къайдан чыкъды?» – деп, сагъышлы тюбедиле келгенлеге.

Келгенлени таматарлары этилген оноугъа сыйына: «Малы тас болгъан да излейди, биз кызыбыздан хапар билирге келгенбиз», - деп башлады сёзюн. Ол сёзюн ушагъыулу халда ангылатды, алай а мындагъыла, не айтыргъа билмей, биразны шум болуп туруп, эс жыйып:

– Багъалы къонакъла, сизни айтханыгъызны биз къалай ангыларгъа да билмей, аны амалтын тынгылашдыкъ. Кызыгъыз бизге келирге, ызындан жашла келип, сизни атыгъыздан сёлешип, алып кетгендиле. Ала кетгенли, эки сагъатдан озгъанды, энди сиз хапарсыз болуп келдигиз эсе, сора ала кимле боладыла да? – деп, юйню жанындан сёлешген соруу салгъанча айтды. Бары да, бир бирлерине къарап, не айтыргъа билмей, тынгыладыла.

Келгенле ненча болгъанын, не машинала бла келгенлерин билдирдиле, алай болса да, къонакъла ол жашладан хапарсыздыла.

– Да биз, элге барып, хапар билдирейик, – деп, ёрге турдула.

Битеу районда юч телефон болгъан жерде, терк хапарлы болур ючюн машина бла ызларына барыргъа керекдиле.

* * *

Къызны алып кетген жашла, излегибизни тапдыкъ, энди бизден насыплы ким болур деп, кеслерини адет бла жууукъларыны юйюне элтип, къызны адамларына келечи ийдиле. Къызны келтирген жаш Ауес ол да бек менме дегенледен болгъанын танытды. Колхозну председатели болгъанын билдире, къарачайлыладанмы осалма дегенча, къызны жилигъанына да къарамай, къызны биргесине баргъанлагъа къурманлыкъ этди, жангы адетге кенг жол дегенча. Ол кёзиу аллай заман эди, не этсенг да, адетге санала баргъан. Къызны биргесине келген Рамазан, алданнганын ангылап, амалсыздан эшикке чыкъгъаны бла, алайгъа келип тохтагъан машинаны танып, къатына барды. Ызына Азан бла къайтып, гудуну багъасы таякъды дегенча, алларына чыкъгъанланы ууатып, отоуда жилия тургъан Маринаны машинагъа миндирип, тас болдула.

* * *

Ауесни келечилери къызны атасыны арбазында нек келгенлерин ангылатдыла. Ол заманнга къызны излеп, Къарачайгъа Хайырлагъа баргъан машина да къайтды. Эки жанындан келгенле да, бир бирлерин ангылап:

– Иги болду кесибизни адамгъа тюшгени, – деп, къууанчха киришдиле. Ашар, ичер къайгъыны этген болмаса, къызым не халдады деп сагъышын танытхан ата-ана кёрюмедди.

Хазыр токълуну терисин алып, къазаннга салдыла, аракъыгъа адамланы чапдырдыла. Токълу бишип, тепсиге тюшюп, бирер рюмка алыргъа, Ауесни жанындан къуугъун келтирген улан, къаш башында тамгъасын да кёргюзтюп, Азан тенги бла этген ишин айтды. Тартып тургъанла бары бирден ёрге турдула. «Къызны, кеслерича этип, къайтарыгъа керекбиз, ансы ол бедешни элибиз кёлтюрмез», – дедиле. Къызны атасы Хамзет барындан да акъыллы болду.

– Сиз кесигиз терссиз, толу хапар айтмай, алып кетгенсиз, сизге барыргъа жарамаз. Аны орунунда мен да алай этерик эдим. Сыйын билген жаш кёрюнеди. Мени адамларым барып, ортаны айырсынла, къаугъасыз, – деди ол.

* * *

Къызны ызындан баргъан жууукълары жангыдан машинагъа минип, таныгъан арбазларына келдиле. Ол заманнга, келинлерин юйге алыб келген Азанны тенглери, келген къонакъланы арбаздан юйге да иймедиле. Азанны ата къарындашы Наша, къонакъланы башха жерге элтип:

– Жанларым, биз жашыбызны этгенине ыразы туююлбюз, сиз угъай дей эсегиз, бусагъат къызыгъызны къолугъузгъа бердирейим, угъай, жараша келгенбиз дей эсегиз, суйген балабызны этгенине ыразы туююл эсек да, къызны сыйы ючюн, той этерикбиз, – деди.

Келгенлени бири, омакъланыргъа излеп:

– Сизни жашыгъыз къызны урлап кетгенди, – дегенлей, Наша: «Улан, тау адетде къызны келген жеринден къалай чыкъгъанын сен манга юйре-

таллыкь болмаса, угъай дей эсенг, жолунг мамукъдан», – дегенинде, сёз башлагъан орунун тапды.

Ала «къалсын» дерик эселе да, Наша, къызгъаны бла:

– Атасы аллындан да ыразы тюл эди бу ишге, элтебиз дей эсегиз, бусагъат къызыгъызны чыгъарып берейик, – деп, эшикни сакълагъанлагъа:

– Элтме къоюгъуз, – деп, таууш этди. Жашла, онгсунмасала да, келгенлени отоугъа ийдиле. Келген келин аякъ тиреп къорешсе да, Нашаны айтханы жюреклерине жетип, хапар излей келгенле, къызны боранлатып чыгъардыла.

Азаннга хапар келгенлей, отоу таба мыллыгын атды, алай а атасыны гитче къарындашы, аллына туруп, бир жау бла къорешгенча, иймезден тутду:

– Таматала этген оноугъа сыйынмасанг, сен кимге керексе, элни аллында атангы бетин жойма, – дей, аллына буруу болду.

Кетип тебиреген къыз, ызына айланып: «Папа, Солтан, не отдавайте, я люблю вашу семью», – деп, ахыр амалын этди, алай а киши аны таба атламады.

Къызны ахыр айтханындан, Солтанны – Азанны атасыны жаны, тамагъына тыгъылгъанча болду. Къарындашыны этген осал ишин ангылады, алай а жашына суймекликни, этилген оноуну намысы хорлады. Тохтагъыз дерге къарыу тапмады. Жашауунда эм уллу къууанчы, Азан ючюн ёрге туралмады, этилген оноугъа ичи кюе тургъанлай, адамла не айтадыла, жууукъла не дейдиле деген сагъышы хорлады жашына суймеклигин къарыуун. Къууанч арбазны буз урду, от тюшдю, суу алды.

Къурманлыкь унутулду, келгенлени халлары къара кийгенча болуп, юйлерине чачыла башладыла.

* * *

...Жерге бауурланып тургъан Азан, эсин ташлагъанча, кёп заманны жатып туруп, киши эслемезча орамгъа чыгып, кеси кесине: «Сау къалыгъыз», – деп, орамны ёрге айланды.

Ол да сагъыш эталмады мени атам манга былай нек этди, хар къуруда керек болса ариу оноу этиучю, хар жетишимиме къууаныучу адам, атам эди, жашыма бир тюбейим деялмады.

Тамбла къайры кетерге амал тапса, жолу ары боллугъун бичди. Не Дальный Востокга, неда Кубагъа аскер кючлеге кеси ыразылыгъы бла кетерикди, бюгече, бир амал табып, суйген къызын ызына къайтаралмаса. Тангнга дери адам болгъан жерде чыдаямлазлыгъын ангылап, суугъа, ташха нёгер болур жерни изледи. Этген умуллары, насып жашау башындан тас болдула. Дунияны магъанасын ангылатхан атасы ёмюрледе аны танымагъанча кёрюндю. Жаны болса да, жюреги болмагъанча кёрюндю Азан кесине. Дуния насып кечени къарангысы бла жулдузладан къуралгъанча кёрюндю.

Ахчасы болса, кишиге сормаи Маринаны сыйырып кетерик эди. Бюгюн не этсин, къайры барсын, кимден тапсын керекли ачханы? Не сагъыш этсе да, къызны алып, узакъгъа кетерлей ачха берлик адамны эсине тюшюралмады. Эм жууукълары аны ангыламай ачытхандыла, сора башхалагъа не кёлкъалды барды. Энди ол таныгъан адамланы кёрмезча, узакъ болургъа керекди жолу. Алай а жашлыкь билмейди насып, буюрулмаса, болмагъанын, буюрулгъандан къачып къутулургъа болмагъанын да.

Къурманлыкъгъа келгенле нек келгенлерин унутханча, къууанч тохтады. Жангыз эгечи Ойка, Азанны къайдагъысын тапмай, соруулап, киши кърмегенин ангылагъанында, къоркъуу алып, ата-анасын жарсыулу этди. Азанны халын аныча билген киши жокъду, бу жол ол да билалмады аны барлыкъ жерин.

Эрттенги кюн, багъыр тазча, къызарып тийди. Къууанчлыкъгъа, насыпсызгъа да бир эди ол. Кюн таякъла былай жарыкъ нек тиедиле дегенча болду Къобанны жанында ханса жатып тургъан жеринде уянган Азан. Эм насыплы мен болур эдим, кюн таякълача, терк баралгъан болсам деген сагъыш келди башына. Кюнню тийгени бла, Къобан жагдадан чыгъып, Черкесск шахаргъа баргъан машинагъа минип, комиссариатга келди. Кеси ыразылыкъгы бла Кубагъа барыргъа излегенин айтды. Керекли къагъытлагъа къол салырдан алгъа, ачха берилмезлигин билгенинде, огъай, мен суйген адамымы тас этерик эсем, сора андан не барды деп, ачха кереклисин билдирди. Совет къыралгъа аскер къуллукъ журтха суймеклик ючюн этилгенин айтханларында, мен суйген менсиз жашарыкъ эсе, сора мен башха амал излейим деп, жарашдыра тургъан кесаматын жыртыды.

Былайдан Азанны жолу чабакъ тутаргъа ашырылгъанлагъа болду. Анда, бир-эки айгъа жетерча ачха берликлерин билгенлей, къагъытларын жарашдырып, берилген ачханы алып, жолгъа чыгъардан алгъа Маринагъа келди, алай а энди Марина ол айтханны этерге унамады. Кёк да жер да бирден оюлгъанча кърюндю жашха. Атасы этгенин кёлтюралмай амал излей тургъан Азан, суйген къызыны жууабына мадар тапмай, таныгъан адамларыны арасында жашау эталмазлыкъгъын ангылап, Дальный Востокну жолуна чыкъды. Азанны къозутургъа кюрешгенча, башына «Ой, пароходла алай баралла Дальный Востокну жолуна», – деген жырны сёзлери келип, энди ол жырны жырламазын кеси кесине айтады, алай а сёзле, аны сынаргъа излегенча, таймаздан башына келгенлей, Камчаткагъа жетди.

Тауланы къыдырыучу жаш кемени чайкъагъанына юйренирге керек болду. Талай заманны чабакъ тута, былайда жашаугъа юйрене башлады. Кърюп болмаучу аракъысыны татыууна тюзелди. Бир-бирде бош заманында олтуруп сагъыш этсе, кесини жангызлыкъгъын къазакъ бёрю бла тенг этгенден ары амал тапмай, кюнлерин ётдюрдю...

Бирде сабий заманы, атасы инбашына миндирип элтгени, биринчи кере атха миндиргени эсине тюшеди, ол заманда, болгъан затланы унутуп, ол сагъышла кетмезлерин излейди. Артыкъда анасы башын сылап, мени баламча жигит бала болмаз дей, уллу жашны къоюнуна алып, белляу айтханы къулагъына келгенлей, кёзюню аллында турады. Бу халда онбеш жыл ётдю. Узун сюекли, чырайлы Азанны бери келгени бетине, жанына жарыкълыкъ бермеди. Амалсыздан кеси кесинден къачып, жерни этегине келсе да, насыбы аны жокъламады. Ачыкъ жара сотур болгъанча, ётген жашауу тумандан къарагъанча танылады энди. Ары дери жарсыууна арт заманда тюшле бла келген жарсыула да къошулгъандыла. Арт эки айда, атасы сокъур болуп, ныгъышда олтуруп, жилияса, кёзюнден жилимукъ чыкъмай къыйналгъанча кёреди. Бирде атасы, сау къал, балам, дегенча, къол къагъып, сабийчик болуп, кёкге учады. Не кёлкъалдысы болса да, адамла-

рын кёрсе кёлю ырахатлык табады, алай а ызына барыргъа ийлыкъгъаны хорлайды.

Анасын тюшонде кёрмегенине сагъыш этип тургъанлай, ётген кече анасы ёле башлап, адамла къатына келгенлеринде:

– Кетигиз, мен жашым Азан келгинчи, ёлаллыкъ туююлме, – дегени бла уянды. Юч айны тенгизде чабакъ тутуп, путина бошалгъанында солургъа келгенди. Кече тюшле, тюнюнде ётген жылланы сагъышлары жашаргъа къоймай, башын суугъа атарча болду.

Азан тургъан жерге юй деп айтырча да туююлдю, киши жашамагъан, атылып къалгъан баракда турады. Ахча алып ючюн къалмайды, жанына сууаплыкъгъа къарыуузлагъа болушханлай, азыкъгъа, кийимге жетер ахчадан башханы тутмайды жанында. Тиширыу болмаса адамны юйюнде, солугъан жеринде тыпыр жылыу болмайды. Азан аны ангылайды, алай а кёлю тутхан тиширыугъа тюбемегенди бу жылланы ичинде, тюберикмиди аны жазыуу ол насыпха – айтхан къыйынды.

Ётген онбеш жылыны ичинде Азан бир письмо жазмагъанды юйюне, тенглерине. Тышына сатыу бла баргъан адамла Азаннга ушатдыкъ, алай ол бизни бла сёлеширге унамады деген хапарны келтирир ючюн къалмагъандыла. Алай бла, сау болур деген умут болмаса, башха хапарлары жокъду жууукъларыны.

Солтан бла юй бийчеси Байдыу ал кюнлеринде Азанны этгенине ачууланнгандан, къызлары Ойка айтханнга къулакъ салмай, «Къайры кетерикди, ёпкелегени кетсе, къайтыр», – деп, къулакъгъа алмай турдула, алай а, заман ётоп, Азан келмегенинде, мудах жашаугъа тюшдюле. Ётген жылланы ичинде кёп кере сёз башланнганды Азанны юсюнден. Ичлери кюйсе да, бири бирине кёл этдире, терсликлерин билселе да, аны жашырып, ичлеринден ахтына, жашай барадыла. Солтан, этгенине сокъурана, жангыз жашыны насыбын кесгенине, аны бла ол кезиуде тюбешип сёлешмегенине кюе, ауруулу болгъанды. Байдыу, юйде адам болмагъан сагъатда жилий, кёзлеринден бошагъанды. Солтан, Байдыу да Азан къайтырыкъды, аны кёрлюкбюз деп ийнанмай жашайдыла. Азанны суйген къызын алгъан Ауес, ол да насыплыма дерча туююлдю. Эки сабийи болгъандан сора Марина бла бирге жашаялмай айырылгъандыла, андан бери юч кере юйленгенди Ауес.

* * *

Бир ингирде ишден къайтхан Азан, бир нёгерин да алып, алгъан ахчасын жояргъа киришди. Ала ашарыкъ, ичги да алып, тереннге кире башларгъа, бир кёгюрчюн, учуп келип, Азанны инбашына къонду. Эки чабакъчы да, бола тургъан затха сейирсинип, ичгенлерин тохтатып: «Бу не сейирди?» – деп кёгюрчюнню къолларына алып, учуругъа изледиле, алай а ол, айланып келип, Азанны инбашындан башха жерге къонаргъа излемеди. Экиси да къачып юйге кирдиле, алай а къанатлы учуп келгени бла кесин терезеге урду. Терезе ууалап, къанатлы жерге тюшдю. Азанны нёгери, анасындан эшитген затларын эсге тюшюрюп: «Спасибо, мне больше не хочется пить», – деп жашагъан юйюне къачды. Кеф болгъан Азан, бир затха да эс бурмай, баракда темир ундурукъгъа бауурундан тюшюп, жукъугъа

берилди. Кёгюрчюн, сейирге кьараргъа излегенча, терезе аллына кьонду. Азан терен жукьугъа кирген сагъатда, суйген кьызы Марина аллына келип, саламлашып: «Ты изменился, раньше ты был хорошим», – деп, ёпкелеп сёлешди. Азан, тюшо болгъанын билмей, жууап этерге излеп, мурулдады. Сора, уянып, башын ёрге кётюрдю. Арт эки ыйыкъда жашны тюшлери кьайгъы салгъанлай турадыла, жукьлатмай. Ол, тегерегине кьарап, терезе тюпде тургъан кёгюрчюнден башха жан кёрмей, сагъышха берилди. Бир кесекден Азан жангыдан жукьугъа берилди. Бу жол Марина эринден кьалды анасы Байдыу чыгъып: «Жашчыкъ, Азан, былай атып кьалай кьоялдыңг?» дерге, атасы Солтан алларында кьаядан кетгенин эслеп: «Атам, тохта», – деп кьычырып уянды. Андан сора Азанны кёзюне жукьу келмедди. Танг атханлай, ол, конторгъа барып, журтуна кетерин айтып, хахьын толусу бла алып, ишден артын айырды.

Ары дери кёкню, булутланы ариулугъун эслемеген Азан аланы болгъанларын кёрдю. Кёгюрчюн эсине тюшоуп, кесин жашагъан жерине атды. Терезе тюбюн сакълагъан кёгюрчюн Азанны кёргенлей, болгъан жерин билдиргенча, мурулдады. Азан, кьолуна алып, арбазгъа чыгъып аны башына бош этди. Ол: «Энди кетдим», – дегенча, кесин кёргюзтюп, кёкню кёксюлоне ташайды.

– Сен насыплыса, сени кьанатынг барды, мен да кетеме, самолётха билет алайым, – деп, Азан, аллына таукел атлап, чемоданын кьолуна алды. Жолда бара, тюкеннге кьайтды. Аны таныгъанладан,

Кьайрыса деп соргъан болмады. Минеральные-Воды шахарны аэропортун кьонду самолёт. Азан жерге тюшгени бла тегерегине кьарап, уллу тюрленнген эслемеди. Таксини тутуп, барлыкь жерин айтды. Юйюню кьагына келгенинде, таныгъан орамы кечегиде башхача кёрюндю. Кеси кьолу бла салгъан кьабакъ эшикден киргенлей, жатманы тюбюнде «Волга» машинаны эследи. Азанны келирин сакъламагъан арбаз кьымсыз тюбеди анга. Азан, кишини уятмай, отоуна кирип, жукьлап тургъан анасыны юсюне, сауугъа келтирген палтон жаулукьну жайды. Атасын кёрмегенинде, не дерге да билмей, талай заманны сюелди, сора, атам тюберикди деп тура эдим, аллыма ол бек кьарагъанча ангылай эдим деген акьыл башына келе, Аллах буюргъан эсе, тамбла тюбеширбиз деген сагъышы женгди. Атасыны жангыз эгечи мында болгъаны да башына кьайгъы салмады.

Атасы ол кёрюр жерде тюйюл эди. Жашыны аллына кьарай, эки кёзю кьара танымазча болуп сакълады. Не заманда да, терс иш этилинсе, ата-ана кеслерин терслейдиле. Солтан да алай эте турду да, керти дуниягъа жолоучу болду. Ачы кюнлени сынап арыгъан адамла, Азанны келгенин сезмей, жукьлайдыла. Талай заманны сюелип туруп, башына аман акьыл келмей, кесини эски диванына, сабий заманындача, керилип жатды. Ол билмейди, танг атса, анга кьалай тюбериклерин, атасы, сау заманындача, балам демезин, кьучагъына кьысмазын, алай а бусагъатда дунияда андан насыплы болмагъанча кёрюндю.

ЖОЛУУЧУЛУКЪДА ЖОЛУКЪГЪАН ЭСЛИ

Деменгили совет власть оюлуп – хар республика кеси аллына кырал болгъанлы, жети-сегиз жыл озгъанды. Андан бери, кесигиз билгенликден, алгъынча, ортадан бир къолдан жалчытылгъан унутулуп, эл мюлк къайгыларынын хар ким кеси кёрюрге кюрешеди. Сейит улу Мусса да, мен да будайгъа алышып, колхозгъа агъач келтирирге Свердлов областьда Красноуфимск шахаргъа кетип барабыз. Алгъа барып, анда бошуна сакълап турмаз ючюн, будайны жюклеп ашыргъандан сора, кесибиз поездха юч кюнден сора миннгенбиз. Жолгъа шырты деп чыгып къалмай, эрттеден хазырланнганыбыз себепли, артмагыбызда азыгыбызны да хатасы жокъду. Дагъыда, поездда бара, къоншунг уягъа жыйылгъан къоянча, ышныр эте барса, сен аны кёзюне къарап турмакълыкъ бир тюрлю жорукъгъа сыйынмайды. Кертиди, оюнсуз да, кесигиз билгенликден, поездда бара, сиз да эслеген болурсуз ач-токъ бир бирге эришгенча, къайры къарасанг да, ышныр этгенча болмаса, аузун бош тутхан адам кёрмезсе. Бир-бирле уа кеф болсакъ да не къоркъуу, поезд керекли жерибизге элтирикди дегенча, тамакъларын иги да жибитип, оздуруп жибередиле. Мени нёгерим Мусса да аллайланы алларында бармаса да, хазна артха къалмаучуладанды. Аны алайлыгъын билип, ичгини юсюнден сагъынса окъуна, сёзню башха жанына бурургъа кюрешеме. Алай Муссаны аракъыны унутур къайгысы жокъду. Прохладнагъа жетгенибизлей, агъазча женгил къымылдап, терк окъуна къысхабоюн тунукъ шеша мадарып къайтды. Манга аны ол этгени ачыу тийип, тюз олсагъатда эсиме бир аман акъыл тюшюп: «Антсызма, сени Аллахынгы-адамынгы бир танытмасам», – деп, ичимден ант этеме. Стол юсюнде аракъы шешаны къолума алып, башын тюбюне айландырып чайкъап, Мусса да къарап тургъанлай, бир да болмагъанча эс буруп къарайма. Сора шеша да къолумда тургъанлай: «Да, хайбуан эт ашагъан, муну алмай болмай эсенг, бёрю ёт къошулгъан «сампалны» алмай, багъа болса да, адетлисин алсанг эдинг уа», – дейме. Мусса, мен алай айтхандан сора кёзюме тюрслеп-тюрслеп къарай, уллу ышанмай:

– Сампалмыды да? – дейди. Мени битеу айтханларыма Мусса ийнанырча, терк окъуна кёлюмден жангы патыуа туудурама.

– Ётген ыйыкъда телевизор бла, радио бла да берилген жангы халпарлагъа тынгылагъанменг?

– Угъай.

– Да, къалай тынгыламагъанса? Бизни элде окъуна уллуда-гитчеде да аны эшитмеген адам жокъду. Сен а дорбунда жашамай ушайса да таланнган, – дейме. Мусса, уллу сагъышха кетип, мени кёзюме соруулу

къарап: «Оллахий, бир да эшитмегенме», – дейди.

– Да эшитмеген эсенг да, ма тюз бу сен келтиргенча аракъыны ичип, беш адамны – Прохладнада тойда ойнай-кюле тургъанлай, тиллери суугъанды. Дагъыда хапарымы аны бла бошاپ къоймай айтхан патыуаларымы бегите, биягъы шешаны чайкъап, кесими уллу билгич сундуруп, Муссагъа шешаны ичинде хауа кѣмюкчюклени жылтырауук оймакъчыкъларын кѣргюзте:

– Ол оймакъчыкъланы къыйырында, шакъа тюрсюнча ызлыкъчыкъла гумулжук спиртге денатурат къошулса болады, – дейме.

Биз Мусса бла хапарлаша туруп, ичгени иги татыгъан сары жубу чачлы эр киши бизни бѣлюмню къаты бла, была не юлешедиле дегенча, сейирсинип, тохтап, бизге къарап, бир-эки кере ары-бери барды. Сора, менсиз иш боллукъ болмаз дегенча, соруу-оруу болмай, келип, мени къатыма чѣкдю. Ол, ауузу бла жукъ айтмагъанлыкъгъа, бир Муссагъа, бир манга къарап, «бу иги затны жерине жетдирмей, зыраф нек этесиз?» – дегенча, эки кѣзю бла шешаны ашап къояды дерча къарады. Мусса муну халын менден эсе терк ангылагъан кѣре эдим. Сермеп, шешаны стол юсюнден алып, не уста кѣз байлаучу окъуна сукъланырча чемерлик бла башын ачып, стаканны толтуруп, жубучачха узатады. Ол, алгъыш этип, саулукъ тилей кюрешмей, бош чыккыргъа чѣмюч бла суу къуйгъанча, стаканда тамычы окъуна къоймай, тамагъындан энишге ийди. Стакан да къолунда тургъанлай, къол сыртын бурун къыйырына жетдирип, ким да сукъланырча, асбулу ийисгеди. Сора, биягъы бир-эки кере Мусса экибизге кезиу-кезиу къарап, юлюшюмю алдым, энди мында не этерикме дегенча, стаканны стол юсюне салып, тышына чыкъды. Тюз ол да кѣзден таша болгъанлай, тырман тулукъну бухчагъын тешип, Муссаны юсюне айланама.

– Эшигибизни жапдынг, отубузну кѣмдюнг, энди бир къауум жылны ичинде юйге жазгъан письмоларыбыз къырмакълары эримей келирлерине уа сѣз, – деп, не айтмайма, не къоймама. Ол мен алай гузаба этгеннге, Муссаны башын сагъыш басып, не этерге билмей, тюз адетде болгъаныча отдан кѣлек кийди. Сора, башха этер амалы болмай, терезени ачып, шешаны терезеден тышына атар умут этди. Мен, аны эслеп, терк окъуна гузаба этип:

– Аллах бла тилейме, къой, кырты этгенингден да кырты этме. Бирле эслеселе, шешаны жартысын ичирип, жартысын а терезеден атхандыла деп, шагъатлыкъ этерге боллукъдула. Андан эсе ол тургъаныча сансыз жеринде турмагъа къой, – дейме.

Муссаны къоркъууна къоркъуу къошханча, ол адам сагъатдан артыкъ болады кеслерини бѣлюмден башын бош окъуна тышына къаратмагъанлы. Мусса, керти окъуна анга жукъ болгъан сунуп, кесине жер тапмайды. Алгъа эшик таба атлап, сора, нек эсе да сокъуранып, аркъасын да манга айландырып, тапкаланы бирлерине ёрлеп жатды. Жукълагъан кибик этгенликге, жукъламагъанын а бек уста билеме. Алай мен да ауузуму ачып сѣз айтмайма. Биз, бир бирден тил тутта, поездни темир чархларындан бирча чыкъгъан тауушуна тынгылай, чайкъала, бир кесек заманны къалкъыйма. Аз-кѣп жукълагъанымдан хапарым жокъду, тюз

уянганымлай эследим къоншубузну. Ол биягъы столда жарты шешагъа къарай озду. Тапчандан таууш этдирмей, шош туруп, жубучачны ызындан суху болама. Мени ангылаума кёре, жукъудан къанып, кефи да бир кесек аязып, чычхан уугъа чыкъгъан тюлкюча, энди уа не табайым деп жайылгъанды. Ызындан къысха жетип:

– Башынгы жайыкъдырлыгъынгмы келеди? – дейме. Бу мен айтхан-ны эшитген этсе да, кеси къулагъына ышанмагъанча:

– Не дейсе? – деп, ышанмай сорду. Мен тюз биягъыча къайтардым. Жубучач, кёзлери жылтырай, мени уппа этерге кесин атдырып:

– Аллах этген иги муратынга жетдирлик, адам игиликни сорупму этеди? – дейди. Мен, муну сарымсах къатыш ийсинден чыдаалмай, былай айтама:

– Мен къатынгдан кетгенден сора, беш минутдан бизни бёлюмге келип, нёгериме, безирегенинги сездирмей:

– Биягъында ёлю от нек ичиргенсе? – деп дауласанг, жарты шеша сениди.

– Алаймыды? – Алайды! – деп, жубучач бла къол тутушуп айырылама.

Мен, ызыма къайтып келип, биягъыча тауушсуз жериме тыянама. Ай бир заманда, аллай жубучач келемиди дейсе. Кенгден окъуна:

– Ол манга ёлюр от берип, ёлтюрюрге умут этген адам къайдады, – не айтмайды, не къоймады.

Муссаны бош тылпыуу окъуна чыкъмай, бир тюрлю жашау белгиси болмагъан адамча, къымылдамай жатады. Жубучач а, къызгъандан-къыза баргъан болмаса, бир да тохтар къайгъысы жокъду. Жарлы Муссаны бош милиция бла къоркъутуп къоймай, Верховный судге дери бу санамагъаны къалмады. Кеси кесиме ичимден: «Къой, муну жюрегин тутдуруп, бютюнда кыргы болама», – деген оюм бла жубучачха кёзюмкъашым бла белги берип, ол жаханымлик жарты шешаны да къолуна тутдуруп ашырама.

Мусса, муну кетгенин ангылап, башын палахдан къутулур хыйсап бла:

– Тутчу бери ол жарты шешаны, – деп, орунундан секирип турады. Мен Муссаны кёлюн басар ауаз бла:

– Къоркъма, къарындашым, мен ол шешаны битеу жер юсюнде тасха табыучула жыйылып излеселе да, тапмаз жерге ийгенме, – дейме.

Кертиси бла да, тюз бизни бёлюмден чыкъгъанлай, жубучач шешаны башындан уртлай-уртлай бара эди. Мен, алай айтып, кёл этдиргенден сора, не болса да Мусса да, юсюнден бир уллу жюгю кетгенча, кёзю-башы жарый башлады. Алай мен, ол къолума чулгъагъан жюгенни бошлап къоймай:

– Мени бла оноулашмай, кеси аллынга этген къылыкъларынгы къоймасанг, эндиги жол, бюгюнча, сени къорууларыкъды деп бир да умут этме, – деп, бир да болмагъанча юсюне къаты сюелеме.

Не айтаса, андан сора Мусса мени эркинлигимсиз аракъы угъай эсенг, сыра окъуна ичмей, кесин шыйыхча жюрютеди, мени да андан сора Мусса ичип кеф болады деген къайгъым болмай, этген хайырла-

рымы сездирмей Красноуфимскийге жетебиз. Бизде адамла биченлерин юйлерине ташып башламагъанлыкъгъа, анда уа къар жауа. Вокзалдан шахарны Зелентрес деген микрорайонунда къонакъ юйге барабыз. Артыкъ уллу болмагъан эки этажлы къонакъ юйюню тютп отоуларында болмаса, экинчи этажында бир жан жокъ. Къонакъ юйню таматасы Мусса бла мени къагъытларыбызны жарашдырып бошагъандан сора, тёрт ундурукълу отоуну эшигин ачып:

– Сизден сора киши жокъду, сайлагъан ундуругъугъузну хайырлангыгъыз, – деп, ачхычланы къолубузгъа береди.

Отоуну тюз ортасында тёрт шинтиги бла уллу тегерек стол. Къабыргъада Айвазовскийни алты минг суратыны ичинде энчи аты айтылгъан «Тогъузунчу толкъун» деген сураты тагъылыпды. Биз бир бирге къаршы эки ундурукъгъа орналашабыз. Жиберген будайыбызны келгенин, келмегенин билирге, къонакъ юйню таматасыны отоуна барып, телефон бла жюк келиучю станциягъа селешибиз. Телефонда жумушакъ ауазлы тиширыу: – Бусагъат билейик, – деп, бир эки-юч минутдан: – Бюгюннге дери аллай жюк журналда белгиленмегенди, – деди. – Бюгюн келген жюкню уа эки сагъатдан разноска этип бошарыкъбыз.

Къонакъ юйню таматасына да телефон бла селеширге онг бергенине ыспас этип, болумну Муссагъа атайма. Мусса: «Ол телефон бла селешип боллукъ иш туйюлдо. Сен бир кесек солуй тур, мен станциягъа барып, толу хапар билип келейим», – деп, атланды. Мусса юйге къайтхынчы ичгини аузуна алмазгъа ант этгени себепли, къайры барса да, ишни тындырлыгъына ишексизме. Аны себепли, ол этген оноугъа сёз къошмай, аны станциягъа ашырып, кесим къонакъ юйде къалама. Мусса кетгенли, бир жарым сагъат болгъан болур эди, эшик къагъылды:

– Кирирге боллукъмуду? – деп, бир сабий жашчыкъ бла орта жашаулу эр кши кирип келедиле. Тюз босагъадан атлагъанлай, саламлашып:

– Бош орун бармыды? – дейди. Мен, берген саламларына жууап къайтарып, эки бош ундурукъну кёргюзтеме. Сабийни да кишини да ким да сукъланырча, тюз бирча къыш кийимлери. Эмен Суу ичилген тери тонлары, башларында къундуз бёрклери кереклерин табып жашагъанларына шагъатлыкъ этедиле. Абаданла кийген кийимлени кийгени ючюн туйюл эсе, сабий жаш жетген кишичикге ушайды. Экисини да аркъаларында бир тюрсюнлю болгъан шынжыр бла аудан толуп туристле жюрюучю артмакълары. Мен этген оюмгъа кёре, киши къайда ишлей эсе да, стол артында олтургъан адамгъа ушайды – ассыры арыкъдан жыйыннга къошулуп, чалгъы чалырча сыфаты жокъду. Нек эсе да кеси да ёпкелеринден къыйнала болур ансы, отоугъа киргенли къарыусуз жётел этгенлей турады, сабий а, бусагъатда каникул туйюлдо башына къалай бла бош болгъанын ангыламайма. Сыфатына, ёсюмюне къарасанг, он жылдан кёп бермезсе. Алай селешгенин, кесин жюрютгенин кёрсенг а, акъылбалыкъ болгъан сабийлени бир къауум ат иерни къанжыгъасына къысып кетерикди дерчады. Сабий кесини артмагъын ундурукъну бир къыйырына сюеп, нёгерини артмагъында аркъасындан алып, элтип, кесини артмагъыны къатына тийишдирди. Сора, тонун тешип, кеси кийим такъгычха жеталмазлыгъын ангылап, аны ол кишиге узатып,

кеси уа мени къатыма келди. Сабий, бир тюрлю буюкъмай, кесин эркин жюрюте, къолун манга узатып:

– Кузьма Петрович, – деп, мени атымы билгенден сора уа, жашауну кѣп кѣрген адамча:

– Мен сизни бла танышханымы кесиме бек уллу даражагъа санайма, – деп, мени сейирсиндирди, мен да, сабийни аллында борчлу болуп къалмайым дегенча:

– Манга да бек асыуду, – деп, Кузьманы бетине жумушакъ къарайма. Кузьма мени бла кеси танышып бошагъандан сора, нѣгери таба бурулуп:

– Ол алайда сюелген мени атам Пѣтр Кузмичди, – деди, мени бла андан ары хапарлаша. – Кесинг кѣргенден, къарт атамы сыйын кѣтюре, атам манга аны атын атагъанды. Мен, Кузьманы жакълап:

– Не хатасы барды, бек иги этгенди, – дедим.

Мени ангылауума кѣре, билими бла, битеу дуня политикадан ангылауу бла не менме деген адамгъа сѣз нѣгер болаллыкъды. Аз заманны ичинде мени бла алай бош шагъырей болуп къалмай, не жумуш бла айланганымы, ол угъай эсенг, Муссаны жюклеучю станциягъа кетгенин да билди. Атасы уа муну къатында атлы бла жаяу кибикди, хар сѣзюн сатып бергенча, тынгылауукъ адамды. Пѣтрну Кузьма танышдыргъан болмаса, мени бир тюрлю хапарым болмай бир-эки кере жѣтел этип хуржунундан жазыу блакнотун чыгъарып, чапыракъларын ары-бери бир адуруп:

– Мен, автостанциягъа барып, тамблагъа билет алып келейим, – деп чыгып кетди. Кузьманы айтыууна кѣре, атасы Свердловскде нефтебазаны тамата бухгалтери болуп ишлейди. Кеси уа онунчу классда окъуйду.

– Окъуп мен бек эртте башлагъанма, школгъа уа бешжыллыгъымда баргъанма, – дейди Кузьма. Андан бери хар жыл сайын эки класс окъуп бошاپ барама. Кузьмагъа кесим сейир этген бир-эки соруу сора келип: «Саулай жашау болумунг а къалайды?» – дейме. Кузьма бир кесек сагъыш этип:

– Кертисин айтсам, артыкъ адам сукъланырча туююлдо.

– Нек алай а?

Кузьманы эки кѣзю къабыргъада Айвазовскийни суратына къарагъанлыкъгъа, кеси уа, кѣлнуден мени сорууума жауап берирге хазырлана, бир кесек сагъыш этип:

– Да кесинг бир сагъыш эт, сабийликде сабийле бла ойнап, кюлюп, ол зауукълукъну сынарча онгум болмаса, жаш тѣлюге къошулуп айланмасам, хунагъа жарашмагъан таш кибик, мындан ары къалай боллукъма ансы, эндиге дери уа бир тюрлю жюрек къууанчым болмагъанды. Бусагъатда мени тенгли сабийле бла ойнап, тѣште чана бла учуп айланыргъа керек эдим. Алай аллай жашау манга эригиулю болгъаны себепли, сабийлеге къошулуп ойнарча онгум жокъду. Жаш тѣлюге къошулайым, саулай оюм этиуюм алачады десем, ала да, бир тюрлю сый берип, мени кеслерине къошмайдыла. Къой сюрюуде айланган эчки кибик, мен билген оу да, шау да китап окъургъа кюрешген. Не уа бир-бирде атама кесими тенг этип, оноу этерге кюрешеме. Ол манга тийишли болма-

гъанын сокъур бла сангырау да ангыларчады. Алай, кесинг билгенден, дуняны башында артыкъ даражасы болгъан жангыз инсан да жокъду. Хар адам кесини жетишмеген жерлерин чегип, оноу этген. Ма бусагъатда, тюз-терс эсем да, атамы эки аягъын бир уюкъгъа сугъуп, мени оноуум бла тамбла экибиз да Натальинскийге барлыкъбыз. Мындан бир ыйыкъ алгъа бери келип, суу бузламагъаны себепли, автобусла жюрюмей, Натальинскийге жеталмай, ызыбызгъа къайтып кетгенбиз. Энди уа автобусла жюрюйдюле деп эшитип, экинчи кере келгенибизди.

– Бу сен, суу бузламаса, автобусла жюрюмейдиле дегенинги бир да ангыламайма.

– Сен Шимал жерни адамы болгъанлыгъынга, ол болумладан хапарынг азды. Натальинский Уфа сууну ары жанында бош гитче элчикди. Кёпюр болмагъаны себепли суу бузлагъынчы жолоучула суудан паром бла ётедиле. Суу иги бузласа уа, машинала, ат арбала да бузну юсю бла жюрюйдюле. Мындан алгъа келгенибизде, паром тохтап, суу бузламагъан заман болуп, ызыбызгъа къайтып кетгенбиз.

– Анда уа жууукъларыгъыз затмы жашайдыла?

– Анам бла къарындашым август айдан бери андадыла. Биягъында атамы тохтамай жётел этгенин кесинг да эслеген болур эдинг. Саулугъу иги туйюлдо. Бусагъатда бир кесек тюзелгенди ансы, анамы саулугъу атамдан эсе кёп кереге да аман эди. Алгъын алай сау да туйюл эди, бусагъатда уа бютюнда къырал оюлгъанлы бир жан аурур адамынг больницада ишлеп, не уа бир да болмагъанча кёп ахчанг болмаса, тёшегинде ёлюрге кюрешгенинг мажалды. Бу ётген жаз, анам болмагъанча бек ауругъанды. Атамы жетмеген жери къалмай, Свердловскийде иги кесек ахча берип, Верещагинни энчи клиникасына салады. Аллахны болушлугъу бла дохтурла да иги къарагъанлары себепли, анам ай бла жарым жатып, саулугъу тюзелип, юйге келгенди. Клиниканы анам да махтап, атамы жюреги тартып, саулугъуна къаратыргъа кеси да барады. Атамы клиникагъа жатханына тюгел ыйыкъ да болгъунчу, юйюбюзге бир эр киши жюрюп башлайды. Бош келип, кетип турмай, бир да болмагъанча бетсизлик этип, кече да къалып башлайды. Мен, муну бу къылыкъларын жаратмай, тамата къарындашыма муну бла киши киши бла сёлешгенча бир сёлеш дейме. Алай уллу къарындашым Юра, менден беш жылгъа тамата болгъанлыкъгъа, бир да болмагъанча болумсуз затды. Мен айтхан бош къулакъ тешигине кирип да чыкъмады. Анамы анасы Екатерина Семёнова бизни бла бирге жашайды. Ол да, кеси билген амал бла кюрешип не кишиге, не анама тос жюрюунно къойдуралмады. Бир да болмагъандан сора, мен кесим, анам да тургъанлай: “Бери жюрюгенинги къой, быллай бир бетсизлик этме, Аллахынг бар эсе, юйюрюбюзню чачма. Бир да жюрюмей болмай эсенг, жашыртын жюрю», – деп, мен билген амал бла кюрешеме.

Хоу санга, Манга тынгыларыкъ эди. Ол манга айтмагъаны къалмай, ол угъай эсенг Екатерина Семеновна ортабызгъа кирмесе, мени уругъа кесин атдырып тыялмай эди. Мени, кесинг кёргенден, бу ауузум жаншагъан болмаса, не къарыуум барды дейсе, уллу кишиге не эталлыкъ эдим? Сёзюмо бошха къоратып къояма.

Атама, ауруп тургъанлай, жукъ билдирирча онгум болмайды. Быйыл август айында анам бла ол киши бир бирлерин кѣгюрчюнлеча ийнакълый тургъанлай, атам больницадан шырт деп, юслерине келип къалды.

Ол кюн бизни юйде болгъан къаугъа сау кварталгъа эшитиле болур эди. Юйде ууалмагъан сауут къалмады, тѣрт милиционер келип, тьююшно тохтатдыла.

Киши да, анам да ол кюн окъуна, Юраны биргелерине алып, Натальинскийге ол кишини анасыны эгечине кетедиле. Екатерина Семѣновна, атам, мен Свердловскийде къалабыз. Андан бери Юрадан бир-эки письмо алгъанма. Юра ачыкъ жазмаса да, сокъураннганларын письмону окъугъан ангыларчады. Юра жазгъаннга кѣре, сууукъ да, ач да болгъанчадыла. Мени ангылауума кѣре, бир сылтау кибик болса, анам да, къарындашым да юйге къайтырыкъ болурла деп, умут этеме. Сенден несин жашырайым, атам тынгылауукъ, къатыжюрек адмды. Юра бла анамы жылы кийимлерин берип келейик деп, мен аны къаллай бир кюрешип бой салдыргъанма, Аллах болмаса, адам билмез. Кесинг билгенден, «Туугъан жер, бла туугъан ананы киши сайлап алмайды», деген нарт сѣзню бир магъанасы болмай айтылгъан болмаз. Дагъыда не алай-былай десенг да, ана гаккы тапхан тауукъ болмаз да, таланган, ѳнге жукъ этмеген эсе да, мени ючюн бир кече окъуна жукъламай чыкъгъан эсе, мен аны бир тюрлю игилик бла къайтараллыкъ тьююлме. Анамы жыгылгъанын кѣрюп, сансыз этип къойсам, ол манга Аллахны, адамны аллында да кечилмезлик ишди. Бирси кюннге Красноуфимскийден Свердловскийге мени тилегим бла атам тѣрт билет алгъанды. Келигиз деп бир тюрлю сѣз айтмай, эки билетни анам бла Юрагъа кийимлери бла бирге къоюп кетерикбиз. Насып болса, акъылларын башларына жыйгъан эселе, юйге къайтырла, Мен айтхан болмаса уа, не этерикме, жылы кийимлерин бергеним да асыуду. Бир а болмаса да, сууукъ болмай турурла. – Кузьма хапарын бошайды.

Мен бу фахмулу сабийни къыйынлыгъына кѣлом бла жарсыдым.

– Энди тамбладан сора бир бирге жолукъмай къалсакъ, манга бир хапар билдир, – деп, тилеп, адресими бердим. Кузьма, манга письмо жаргъа сѣз тберип, адресими алды.

Андан сора Кузьмагъа жолугъургъа онг болмады. Мусса бла мен Красноуфимскийде тѣрт кюн туруп, ишибизни тындырып, элге сау-саламат къайтабыз. Быйыл Кузьма мени Жангы жыл бла алгъышлап, битеу юйдегилери тюшген суратын жибергенди. Юра бла Кузьма атасына бла анасына къысылып, Екатерина Семеновна да ала бла бирге. Бары да бирча ышарып, болмагъанча жарыкъ суратды. Суратха кѣл салып къарыгъан Кузьманы ич дуниясында, кеси айтханча, артыкъ адам сукъланырча жашауу болмагъанын сезерик эди.

АНАНЫ АМАЛЫ

(Новелла)

Лыланы сиз да танымай амалыгъыз жокъду. Башхасын къоюп окъуна къойсакъ да, аны ити окъуна, асыры семизден, жылтырагъан этеди. Бизни тийребизде угъай эсенг, битеу элде окъуна итине аныча къарагъан юй бийче жокъду. Аны арбазына табылгъан итле терк окъуна семирп, тѣп-тѣгерек болуп къаладыла.

...Хоншуладан бири эт сатады деген хапар къулагъына чалынганлай, Лыланы чач тюгю ёрге къоады. Ол асыры адыргыдан, этерин-къалырын да билмей, не бахчасына чабады, не да, арбазындан чартлап чыгъып, эки къолун да кѣкюрегине эшме салып, орамгъа къарай кетеди да, андан сора уа арбазгъа къайтып, анда да мычыялмай, биягъы бахчагъа чабады. Ол хапар анга эт сатылып башланырдан алгъаракъ келсе уа, тапхан затчыкълары да жыйышдырып, базаргъа кетер не да элни бирси къыйырында жашагъан къарындашына къонакъгъа ышырылыр. Къысхасы, юйден кетер ючюн не сылтау да излер. Ингирде кѣз байланнгынчы, тауукъланы орунларына жыяр заманнга дери къайтмаз.

Иш а Лыла малны союлгъанына къараялмагъанда не да эт сатып алыргъа аны ахчасы болмагъанында да туююлдо. Кимди адетни билмеген: биреу амалсыз болуп, малын сойду эсе, къоншула, суйселе-суймеселе да, андан эт сатып алыргъа керекдиле.

Адетди ол. Къоншу эсенг, анга кѣре къоншугъа болушхан да эт. Бюгюн къоншунгу ийнегин кѣтюрем этдиле, тамбла уа сени ийнегинг тѣшден кетерге боллукъду. Лыла уа, биреу ийнегин союп, этин сатады деген хапарны эшитгенлей, челеклени алып тохтачуладан бири эди, ол – эт алыргъа тебиреп къала эди. Юйюнде къакъ эти да болсун, тюнене союлгъан этден холодильник тыкъ окъуна болсун, – къоншудан эт алмай къоймагъанды. Адетди. Эл адет...

Шукур болсун, этни тылпыу эте тургъанлай, ашарыкъ адамлары да бар... Алай.

Ма бюгюн да Шупаганы кичи жашы, аякъ машинагъа да къонуп, хар къабакъ аллында тохтай, «Ийнегибиз бутун сындыргъанды да, кесерге тюшгенди, атам бирер кесек эт алыгъыз дейди», – деп, элге айланып чыкъды. Аны эштип, Лыла адыргыгъа къалды: алгъа бахчагъа чапды, ызы бла, къабакъны тышына чыгъып, эки къолун кѣкюрегин эшме жюклеп, туурагъа къарап сюелди. Андан сора, челек да алып,

Шупагалары таба атланды. Ол кеси кесине хапар айта бара эди, биргесине баргъан тиширыулагъа эс бурмайды.

Шупагаланы юлерини къаты бла баргъан сууну боюнунда талла ёседиле.

Аланы бирини тюбюнде, акъ жабыу жабылгъан этден чибинлени чапыракълы бутакъчыкъла бла къоруй, юч-тёрт эр киши олтурады. Хараби да мында болмай не амалы бар эди. Къууанч неда ёлюм бла байламлы мал сояргъа иш тюшсе, эллиле аны чакъырыучудула. Жашагъан дуниясын мал бла ётдюрген Хараби ол ишни тынгылы этип болгъанды. Тынгылы этмей эди эсе да, адамла союм иште ансыз боллмагъандыла. Юйреннгенденми болур эди?..

– Базар болсун! – деп саламлашды да, эки къолун да ал ботасына сюрте, Лыла алайгъа жанлады. – Неден бересиз?

– Бутундан болса, юч сом бла жарымдан, ичин – эки сомдан, къалгъаны уа юч сомдан.

– Аллахакъына, этчигибиз да барды, алай... Былай, сюеги къатышаракъ бир кесек тартчыгъыз. Шорпасы болурча. Чегилеринден да къалгъанмыды? Эки жашым да аланы бир бек сюеди.

– Къакъ этерге жараулусу уа керек туююлмюдю, Лыла? Ораза жете турады да.

– Угъай. Этибиз барды.

– Ма былайындан, аркъа сюегини къыйырындан жарарыкъмыды? – Хараби аны кёлоне жетерге сюеди. Лыла да, аны ангылап, къууанады. Ачыуланган да этеди бир-бирде. Кёп жыл мындан алгъа, эсиндеди ма бюгюнча, эт алыргъа баргъанында, Хараби: «Алан, Лыла, эт сюексиз боламыды! Сейир адамса!» – деген эди. Алай, ол заманлада Хараби кёллерине жетерге суйген адамла башхала эдиле. Арбазы толу сабийи болгъан тул къатынны аллында ол нек жойкъулланырыкъ эди! Энди уа, Аллаха шукур болсун, сабийле ёсендиле. Элде намыслары жюрюген адамла болгъандыла. Ол заманлада аланы: «Тул къатынны сабийлери», – деп, сындырып сёлешгенле бюгюн бек сокъуранадыла.

– Ма, оллахий, семиз чегилеринден салама. Быдырындан а салайыммы?

– Сал, Хараби, сал, хар жеринден да бирер кесек.

Бирси тиширыула, Лыланы жумушу битгинчи,тёзюп сакълайдыла. Этни тартып бергенден сора, ахчасын да телеп, нёгер тиширыуларын да сакъламай, Лыла кетерге тебирегенлей, юйден Шупаганы къатыны чабып чыкъды.

– Аллах-Аллах, келигиз, келигиз юйге. Ашым хазырды, – деп, Лыланы аллын тыйып тохтады. – Жангызым ёлмесин, Лыла, эрттенликден бери да желинин санга къойдуруп турама. Суйгенинги билеме да. Тартчы, Хараби, желинин.

Лыла сескенгенча болду. Хараби териге чулгъанып тургъан желинини алды. Сютю чыгъа тургъанлай, базманнга салды.

– Юч кило.

Лыла агуман болуп сюеледи. Алыргъа да суймейди, угъай деп да къалай айтсын. Болсада, челегин жерге салып, анга желинини атды. – Эрт-

тенликден бери сакълай эсегиз, эки сомну да кыызгъанмам сизге, – деди ол. Аны кюнде кюйген бети кызыл шишлик болду. Ахчаны санап берди да, кетди. Алайда кългъанла ызындан кюлмюш этип къарагъанча кърюне эди анга.

Ма аны ючюн суймей эди Лыла эт алыргъа барыргъа. Ненча жыл озгъанды андан бери, алай аны киши унутмагъанды. Алыкъа отуларын иги да танымагъан келинлери окъуна: «Лыла, сен желинни бир бек сюесе дейдиле, алчы», – дейдиле. «Кесигиз да кърюр эдим суймесегиз», – деп, кеси кесине мурулдай, аллында жолун кърмей, юйюне алай ашыгъады.

Ачыу да, жүрек кыйынлыкъ да бирден келедиле анга. Алай, ачыу терк окъуна суууйду; жүрек кыйынлыкъы уа, тауада кюйген желинни ашагъанча, кесин билдирип турады. Ол а, тауада кюйген желин угъай, жашау кыйынлыкъ эди. Лыла биягъы эсгериулерине кетеди. Не амал да этип, унутургъа кюрешген эсгериулерин туманлайдыла.

Эри ёлюп, юч сабийи бла кългъан жылны Лыла бир да унутмайды. Бек кыйын жыл эди ол. Лылача кыйынлыкъгъа тюшген кёплени юйлеринде жел эркин жүрүй эди. Ол да, тапханчыгъын тийишдирип, эрини ашын этди. Юйюрю кыйналып жашайды. Алай Лыла жунчумайды. Кесини тул къадарында жашауун башлайды. Кюндюз ишлейди, кече – тигеди, быстыр жууады. Тамата жашыны кийимлерин ортанчысына, ортанчысыны кийимлерин а – гитчесине жангырта, кёп жамау жамагъанды. Ма ол заманда «суйгенди» ол желинни. Хоншуда биреулен мал кессе, адамла этин чачып кете эдиле. Лыланы уа эт алыргъа ахчасы болмагъанын сабийле кълдан биллик эдиле. Ала эт кюсей эдиле. Лыла амалсыз болады. Ол да барып, желин, ич-мич хылы-мылыла алады. Ала учузуракъ эдиле.

«Неден да бек желинни сюеме, анга бир затны кёшмайма», – деучю эди ол. Кеси уа санланган этлеге аууз сууу келе кълрайды. Адамла анга ийнанганмы этдиле, огъесе ёхчегеми этдиле, кълалай-алай да болсун, Лыла желинни сюеди деген хапарны жүрютюп башладыла. Ол желинле ючюн ненча жилимукъ тёкгенин Лыланы кесинден сора киши да билмейди.

Сёз жайылгъан терк этеди, унутулгъан а – бек акъырын. Лыла желинни сюеди деген хапарны унутдуруп ючюн ол не да этерик эди. Иш желинде да туйюлдю, желинни ашаргъа жарайды. «Сиз желинле бла ёсгенсиз», – деп жашларына эшитдирирле деп къркъа эди. Хар заманда да ол хайыр болмазлыкъ желинни ма аны ючюн алады Лыла. Дагъыда кесин анга бек бюсюрегенча кёргюзтеди. Бюгюнлюкде да алады желин, алгъын заманлада да ол аны керти да суйюп алып тургъанды дерча адамла.

Ой, унутуп барама. Бизни тийребизде угъай эсенг, битеу элибизде окъуна жокъду аны итича семиз ит. Тюгю окъуна кюнде жылтырайдды.

ГУРТУЛАНЫ Салих кёчюргенди.

СЫН ТАШ

(Ханар)

Мутхуз, туман кюн эди. Эрттенликден окъуна кирши этеди. Артдан-артха къатыдан-къаты жаууп башлайды. Тюш ууахтыда уа, кёз ачдырмай, сакъ жауун къуяды.

Алай энди ишни арт болжалгъа салыргъа жарамазлыгъын Хажуда биле эди: къойла, тауукъла да союлгъандыла, лёкъум ийис а битеу орамгъа жайылып, аууз сууларынгы келтиредиди, бек башы уа Хажуда, эфендиден башлап къарт къатынлагъа дери, битеу керекли адамланы чакъыргъанды. Къарт къатынласыз а быллай иш ёмюрледе да болмагъанды. Хажуда, узун аш юйде жангъдан жанып башлагъан отну къатында олтуруп, адамла жыйылгъынчы жауун тохтар, бюгюн мени ишиме чырмау болмаз деп, кеси кесин тынчайтыргъа кюрешеди. Алай ийнанырыгъы уа келмейди: жауун бюгюнда къаты къуюп тебирегенди. Бюгюн башхаланыкъындан аман болмай, хар зат да тап болса эди. Бюгюнча кюнле алай кёп болмайдыла. Эрттеден этген ахшы мураты бюгюн толургъа керекди: Хажуда атасына сын таш саллыкъды.

Къабырлагъа баргъаны сайын ол кеси кесине аз тырман этмегенди. Юйде атасыны рамкада саргъала башлагъан суратына къарап, хар заманда да мудах болгъанды, кючсюннгенди. Атасы уа анга къарап, кёлкъалды этгенча кёрюннгенди. Жалаңда бир зат чырмау болмаса, эртте окъуна сын таш салыргъа керек эди. Жнусну къайсы тюремде ёлгенин, къайда басдырылгъанын киши да билмейди. Атасыны къадары къалай болгъаны Хажуданы кесине да белгисизди. Мени атама да урушну палахы жетгенди, ол да жангылгъанладан бири болгъанды, – деп Хажуда бирде кеси кесин жапсарыргъа кюрешеди. Анычала аз тойюл эдиле, – деп келеди Хажуданы кёлуне, – ала, тюз жолдан ажашып, абыннганла эдиле. Артда ала терсликлерин ючюн тутулгъандыла да? Тутулгъандыла. Сора, тийишлиси тенгли бир туруп, къутулгъандыла да? Къутулгъандыла. Къырал алагъа кечгенди да? Кечгенди. Дагъыда Хажуданы кёлуне былай келеди: урушну кезиуонде алимле окъуна жангылгъандыла, мени атам а кьол сала да билмегенди.

Керти да ол аллай бир терс болурму эди?... Ол заманда Жнус бла бирге тутулгъанла къайтхандыла да...

Ол сагъышладан сора Хажуданы жүрегине асыу болады. Ол аш юйню къабыргъасыны къатында эски гетен бла жабылып тургъан узун гыйы таша къарап, сескеннгенча болду. Таш сал болгъан адамгъа ушай эди.

Жауун тохтады. Къартла бирем-бирем келедиле. Эфенди аш юйге жууукълашады, гыйы ташны эслеп, сакъалын да сылай, былай деди:

– Муратынга жет, жашым! Сен атанга хурмет этер ючюн кьалмагъанса. Аллах санга жашау берсин.

Сора эфенди кьолуна Къуран алады. Ол да, Къуран окъуй билген бирси къартла да сураны бирер къайтарып окъугъунчу, илибиже келтиредиле.

Азыкь ашагъанда да, Къуран окъугъандача, бары да шум болуп ашайдыла. Алагъа къарап, эшта, азыкь ашагъаннга да Къуран окъугъандан аз магъана бере болмазла дер кибик эди. Илибжени да таусхунчу, тылпыу эте тургъан къой этни саладыла. Хар зат да тапды. Хажуда да ыразыды. Ашап бошагъанлай, бары да тышына чыкъдыла. Къартла намаз этедиле, жашла уа ауур сын ташны арбагъа саладыла, керекли затланы да алып, бары да шош халда арбаздан чыгып, къабырла таба тебирейдиле. Хажуда адамланы санайды. Ала кѣп туююл эдиле. «Къалгъанла уа нек келген болмазла? – деп ачыуланады ичинден Хажуда. – Ол Мед окъуна келмегенди. Алай узакъда жашамайды да. Бир уллу иши барча, эрттен бла окъуна шахаргъа кетгенди. Хамид а? Анга уа келирге тийишли туююлмю эди? Элде немислилеле тургъанда, Жнус Хамидни юйюрюне къолундан келгенни аямай болушуучу эди дейдиле да... Жыйырма жылны ичинде бары да атамы унутупму къойгъандыла. Ол этген ахшылыкъланы да? Адам жаланда бир кере жангылгъан эсе, анга аны кечмеймидиле?»...

Къабырланы къалай эсе да бир шошлукъ бийлегенди. Эрттенли бери жауун жуугъан сын ташла, парадха тебирерге хазырланганча, ёхтем сюеледиле. Аланы бек эрттеден тургъанлары, асыры кѣп сюелгенден арыгъанча, жерге ийилгендиле. Сын ташла да къартлыкъгъа хорлатып, гуппур бола башлагъанча кѣрюнедиле. Адамла да ёмюрлюк жукъугъа батханланы ырахатлыкъларын бузаргъа базынмагъанча, шош сюеледиле. Сын ташны арбадан акъырын тюшюредиле. Урларгъа келгенлеца, сѣлешген ауаз эшитилмейди. Эфенди юч кере да дууа тутду. Сора, жашлагъа айланып, шош халда былай деди:

– Нек турасыз? Жерни къазаргъа керекди. Теркирек къазыгъыз... Алай киши къолгъа жугар алмады. Сын таш салынырыкъ чунгурну къалайда къазаргъа билмей, бары да бир бирге къарадыла. Адам туугъан жеринден узакъда ёлюп, анда басдырылгъан эсе, анга сын ташны ахлуларыны къабырларыны къатында саладыла. Атасыны бек жууукъ адамларыны къабырлары къалайда болгъанларын Хажуда кеси да билмейди. Адамланы арсарлы болгъанлары да аны себеплиди. «Ахырында ала урушда ёлгенлеге салыннган сын ташланы эледиле. Сын ташланы барыны да башларында кызыл бешжудузла жана эдиле. Былайда къазып башлайдыла. Сын ташны къазылгъан жерге салыргъа башлагъанларында, къартладан бири, алайгъа жууукъ келип, башын да чайкъай, былай айтды:

– Былайда салсакъ тап болурму да?

Бары да Хажмуратха бурулдула. Сора, эшта, бу керти айтады дегенча, бир бирлерине къарадыла. Ол сѣзлени эшитгенинде, Хажуданы эти-жени къалтырады. Хажуда ол сѣзледен къалай къоркъа эди!

Биреулен:

– Неси тапсызды? Оллахий, бек тапды... – дерге башлагъанында, Хажмурат, къабырланы ичи бла баргъан жолну ортасына чыгып, къашларын да туююп:

– Къара таный биле ушайсыз да, окъучугъуз, алайда не жазылгъанды... – деди.

Солдат кыбырланы башларына салынган сын ташлада кертрилип жазылган «Ата журт ючюн сермешде ёлгенди» – деген жазуулары хар бири да окъудула. Хажуданы кёз аллына да урушну кыйын кюнлери келди. Урушда ол да болганды, андан бери озган жыйырма жылны ичинде кёп затны унутмаганды. Ма «ура!» деп, кычырык этип, солдатла алгъа чабадыла. Тёгерек жанады, болган чачылады, букъу, туман кёкге кётюрюледиле... Сора уа... Немислиле төгерекден алыргъа мурат этедиле. Ол жаралы болуп жыгылады, нёгерлери аны кётюрюп чыгъарадыла. Кырк экинчи жылда уа элге кыйтады. Кюз артында бери фашистле келди.

– Энтта жангыдан биз бийлик этерикбиз, – деген Жнусну хырха ауазы Хажудагъа туман ичинден кычырганча эшитилди. – Жаланбыдырланы бийлиги бошалганды...

– Дуния, арба чархча, төгерек айлана турады, – дейди, аны айтханын жаратмай, элде эсли адамладан бири. – Бюгюн бир жанына бурулганлыкъгъа, тамбла экинчи жанына бурулургъа боллукъду. Жангылма, Жнус. Биз душманларыбызгъа бир заманда да туз гыржын бла тюбемегенбиз... Алгын кылай болганын эсинге бир тюшюрчю...

– Боллукъду, – дейди, тынгыларгъа суймей, Жнус. – Кёп тёзгенбиз, дарий кёлегибизни басмагъа алышындырып асыры кёп турганбыз. Энди уа биз элге кызылланы кыймабыз...

Кылай болганын Хажуда не ол заманда, не шёндю да ангылаялмаганды. Алгын бир заманда да байлыкъ болмаган, байлагъа да кыошулмаган Жнус гитлерчиле келгенлей, Совет властыны былай кёрюп болмай нек башлаган болур эди? Ким биледи, ол битеу ёмюрюнде байлыкъгъа сукълана жашаган болурму эди?.. Хажуда кеси уа не мурат эте болур эди? Бир да ангылаялмайды. Ол атасын нек тыйган болмаз эди! Сау эки айны агуман болганча турганды.

Жангы жылны кечесинде уа жукъудан аязганча болады. Элге энтта да кызылла кыйтадыла. Эрттенликде Жнус думп болады. Атасын Ростовну кыатында тутханларын Хажуда адамладан эшитеди...

Кыбырлагъа келген жашла урушну юсюнден таматаладан эшитгендиле, жаланда китапладан окъуп биледиле. Ала Хажмуратха не айталлыкъдыла? Сёз айтхан адам болмады.

– Чёпню да терек этип кюреширге не кереклиси барды, – деди кыартладан бири. – Жер хазырды. Теркирек салып, жайылыргъа керекди ансы, энтта жауун жауаргъа боллукъду...

Алай аны сёзюн тракторчу жаш бёлдю:

– Мени акылыма кёре, Хажмурат тюз айтады. Тапсызыракъ кёрюнеди... Кёлюнге тиймесин, Хажуда.

– Мен а не? – деди мулах ауаз бла Хажуда. – Менми ёлгенме да? Мени атам ёлгенди. Шёндю анычаланы барыны да «гюняхларын» кечгендиле...

– Аланы башларына эркин этгенликге, уллу хурмет-сый беригиз, кётюрюгюз, махтагъыз деб а киши да айтмаганды. Кызауатны «экинчи жанында» сермешгенлеге бирсиле бла бир тизгинде сын таш салыргъа жарамазлыкъ кимге да баям болургъа керекди. Ала ол дунияда да жа-

рашаллыкъ тюйюлдюле.

Хажуда, кёлю толуп, кёзлеринден жилимукъла тама башлагъанларын эслетмез ючюн бир жанына чыкъды. «Мен атама орден берсинле деп тилемейме да, – деди ол, ичинден кюе. – Быланы уа бек жууукъ адамларынга – шуёхларынга сана да тур! Ненча жыл озгъанды! Андан бери унутур заман болмагъанмыды? Мен жангыла иш болурмамы? Мени кесими да терслигим болурму? Туугъан атама сын таш салыргъа эркин тюйюлмеми?.. Игилик этеме деп, аманлыкъ эте болурмамы? Атамы къачан эсе да бирде бир жангылгъанын ол сын таш адамланы эслерине тюшюргенлей турмасын. Ёлген атама хурмет этеме деп, айып келтире болурмамы?»

Хажуда не кёп сагъыш этсе да, атасыны этген ишин жангылычлыкъдан башха тюрлю затха санаялмады.

Бирсиле уа бу чырмаулу сын ташны къалайгъа салайыкъ деп, жер излеп кюрешедиле. Ахырында Хажмурат, къабырланы бек къыйырында тохтап, къалгъанлагъа къычырды:

– Бери келигиз. Былайгъа салыргъа боллукъду.

Жангъдан жер къазып, сын ташны алайгъа салдыла. Хажуда уа, жукъ да айтмай, къарап турады. Ол кенгирекде тохтап, бир бири ызындан папиросланы букъулатады. Анга энди сын ташны салыннганы, салынмагъаны да бир кибик эди, бюгюн келип анга болушханлагъа уа ыспас этергеми, ёпкелергеми – билмейди.

– Ма энди тап болду, – деди биягъы Хажмурат, бир жанына кетип, сын ташха сукъланып къарагъанча, Хажуда уа атасына ишлетген сын ташны башында жулдуз суратны эследи. Ол ташны юсюнде кертилип ишленмеген эди, жаланда сураты ишленнген эди, болсада ол жулдуз эди. Сын ташны ишлеген уста айтханларыча этгенди, кимни жууугъу къалай жашагъанын, къалай бла ёлгенин сора кюрешмегенди.

Хажуда бир кесекге, къымылдамай, шош турду. Жукъ айтмай, жулдузгъа къарай кетип, сора унутхан затын эслегенча, бояуу бла юйден келтирген челекчикни, буштукъну да алып, сын ташны къатына тебиреди. Буштукъну бояугъа сугъуп, сын ташны башына салыннган къанжалны бояды, андан сора уа жулдузну бояп башлады, Ол: «Хажуда, алай нек этесе, болгъаныча турма къой», – деп айтырла деп къоркъа эди. Алай киши жукъ айтмады. Келгенле, бир жанына бурулуп, бир зат да эслеменгенча этдиле.

Хажуданы тамагъына таш тыгъылгъанча болду. «Адамла ёлгенден сора да тенг болмай кёреме. Ала бир затны да унутмайдыла. Ахшылыкъны, аманлыкъны да. Атам кесини топуракъ юлюшюн туугъан жерден кенде тапханды... Былайда да жангызлай къалгъанды...» Хажуда бояу бла челекчикни мылы жерге салды да, гуппууракъ да болуп, жангызлай юйге тебиреди.

АЛИКАЛАНЫ Владимир кёчюргенди.

ДИН АДБИЯТНЫ ТАРЫХЫНДАН

Ислам динни Малкъарда бла Къарачайда сингиу жоллары. Къарачай-малкъар халкъ узакъ ёмюрледен жазмасы, бийик суратлау кючю болгъан маданияты бла келе келеди. Кертиди, тарыхны бир-бир заманларында аны, жазмасын тас этип, китапларын отдан, урушдан сакъляялмай къалгъан кезиулери да болгъанды.

Тюрк милеет къадарыбызда, биз IX-XIV-чю ёмюрледе руника жазма бла хайырланганбыз. Ол затха Къарачай бла Малкъарны тауларында, ышыкъ бийиклеринде сакъланган «таш китаплары» шагъатдыла.

Белгилисича, бизни халкъыбызгъа ислам дин юч кере келгенди. Биринчи кере 9 ёмюрде, ол кезиуде къарачай-малкъар халкъны ата-бабалары Уллу Булгарияны санында болуп, крестин дин жюрютгендиле. Аны себепли бу кезиуде ислам дин Дагъыстанны бла Азербайджанны бийлегенликге, Кавказны Кюнбатыш жанында халкъларында хазна жер табалмагъанды. Экинчи кере уа – Алтын Орданы кезиуонде. Алай, Алтын Орда ууатылып, миллетибиз Азия бла, Шаркъ бла байламлыгъын сел этген чакъда, 15–17 ёмюрледе ол христиан динни жюрютюп тургъанды. Аны юсюнден ол жыллада бизни жерибизде айланып, ызы бла китапла жазгъан араб, Европа къыралладан келген жолоучула жазмаларын къойгъандыла. Андан сора да христиан динни жюрютгенибизге шагъатлыкъла халкъны эсинде, келден чыгъармачылыкъда, таш эсертмелерибизде, археология шартларыбызда да кёп тюбейдиле. Ючюнчю эм ахыр кере муслийман дин бизни халкъыбызгъа XVII ёмюрню аягъында синггенди.

Муслийман динни тынгылы орналгъанына бир ненча таш эсертме шагъатдыла – Къарт Джуртда табылгъан 1694 жыл бла белгиленген, Холамда XVIII ёмюрню ал жылларында жазылгъан, Малкъарны жер чеклерин белгилеген эки таш. Бу ташланы жазулары къарачай-малкъар тилде араб графика бла салыннгандыла. Быладан сора да Малкъар бла Къарачайны бурун къабырларында XVII-чи ёмюрню ахырында салынган араб жазмалы сын ташла бардыла. Болсада къарачай-малкъар эпиграфика бла байламлы алыкъын тийишлисича илму тинтиуле бардырылмагъандыла.

Ислам динни миллет сезимге жолу къыйын болгъаныны юсюнден эбизе патчах Вахуштини 1745 жылдан быллай шагъатлыгъы къалгъанды: «...басиянлыланы башчылары, бийлери – муслиймандыла, къара халкъ а христианды. Алай эки динден бири да терен туююлдо. Аланы башхалыкълары жаланда бир затда эсленеди: тонгуз этни ашагъанла христиандыла, ат этни ашагъанла – муслийманла. Ала бары да элиягъа табынадыла». Ол болум бир-бир элlege келишгенликге, халкъны асламысы бу кезиуге муслийман динни тутта эди.

Къарачай-малкъар халкъны ата-бабалары ёмюрлени узакълыгъында кёп тюрлю дин ийнанууланы сынагъандыла – тейричилик, христиан, муслийман динле. Бир аз кезиуючюкню ичинде (Хазар къыралны санында болгъанында) чюйют ангыламланы да кийиргенди халкъ ниет

сезимине, маданиятына. Алай ислам дин, аны культурасы къайсы динден да магъаналы жерни алгъанды миллет сезиминде. Ол затны кертилигин биз дин адабиятны ниет байлыгында, форма жаны бла да элпеклигинде кёребиз.

Къарачай-малкъар медиреселе. Исламны ниетлерин къаты тутар ючюн халкъ араб жазманы, адабиятны, аклятны баш магъаналырын билирге керек эди. Ол себепден дин ахлулары араб жазма бла шагъырей болуп къалмай, тилни да билирге итингендиле. Муслийман динни киргени дерс бериу бла байламлы эди. XVI-XVII ёмюрледе ол ишни бардырыу даражасыны юсюнден бизге бюгюн ишексиз толу хапар айтыргъа кыйынды. Алай XIX ёмюрде Малкъарда ислам ниетлеге юйретуе, араб жазмагъа, адабиятха аталгъан дерслени къалай къуралгъанын ачыкъларгъа бизге онг берирча документле, шагъатлыкъла, эсгериуле да сакълангандыла.

Белгили немисли алим Клапрот 1807–1808 жыллада Къарачайда межгитле болгъаныны юсюнден билдиреди. Алай эсе уа, бизни халкъыбызны межгитлери, анга кёре медиреселери да XIX ёмюрню аллындан башлап болгъандыла дерге боллукъбуз. Медиреселеде биринчи устазла Татардан, Къырымдан, Дагъыстандан, Орта Азиядан келип, дерс бергендиле. Аланы бир-бирлерини атлары бюгюн да жамауатны эсиндедиле. Сёз ючюн, Къарачайда Бухарадан келген Абдуллах эфендини аты унутулмагъанды, анга мында шыйыхлыкъ окъуна тежейдиле. Искандер тукъумну отун Басханда тиргизген Абдурахман Юсуп Искандер да XIX ёмюрню арасында Бухарадан келгенди. Ол Тилланы Амуш деп белгили кишини къарындашындан туугъан къызны алып, юйюр къурап, Огъары Басханда жашагъанды. Абдурахман эфендини халкъ эсинде уллу билими, хахимлиги да болгъан адамныча сакълайды. Аны эки жашы Къасым бла Хажи да араб тилге, дин илмугъа кёл салгъанладан эдиле.

Революциягъа дери хар тау ауузунда бир ненча межгит болгъанды. Сёз ючюн, Малкъар ауузунда хар элни межгити бар эди. Туура Хаблада уа уллу межгитге жюрюгендиле. Ол межгитни минарасыны ариулугъуну юсюнден орус жолоучула да кёп жазгъандыла. Малкъарны (Туура Хабладан сора) хар межгитини медиресеси бар эди. Алада устазлыкъ этип XIX ёмюрню ахырында – XX ёмюрню аллында Мечукаланы Окъуф хажи бла Узейир, Баккуланы Камил эм башхала тургъандыла. Токумаланы Идрис эфенди, Хучиналаны Алий, Улбашланы Хажимырза да билимлери, дин жорукълагъа сакълыкълары бла белгили эдиле.

Чегем ауузунда межгитле Думалада, Элтюбюнде, Булунгуда болгъандыла, уллу межгит а – Донгатда.

Басхан ауузунда сохталагъа терен билим бериуе бла белгили Эфендиланы Зулкъарней болгъанды. Ол кеси да XIX ёмюрню арасындан башлап, аны ахырына дери Огъары Басханда эфендилик этип тургъанды.

Холам-Бзынгы ауузуну белгили дин къулулкъчулары Созайладан чыкыгъандыла. XIX ёмюрню арасында жашагъан Созайланы Эшеуну уланларыны атлары битеу да Шимал Кавказгъа белгили эди. Андан сора да Кючюкланы Ибрагим хажи (аны туугъанлары-туудукълары Молла-

лары деген тукъумну журютедиле), кѣп сабийни динни, илмуну жолуна салгъанды, Бѣзоланы Чѣпелеу эфенди, Биттирланы Мухаммат хажи Кязим хажини татлы тенглери болгъандыла, адамлыкълары, адепликleri бла да таныулу эдиле. Бызынгдан Ботталаны Герий, Чегемден Жаникаланы Жамо, Малкъарукъланы Ибрагим эфенди, Кѣнделенден Диналаны Жашау хажи, Суююнчланы Къаншаубий, Малкъардан Мамайланы Голой, Ностуланы Бати, Мокъланы Локъман халкъны эсинде дин алимлерича сакълангандыла.

Медиреседе сохтала 3-4 жыл окъугъандыла. Биринчи жылларында ала алифлеге юйренип, араб сѣзлени тизерге кюрешгендиле. Жылны ахырына къуранны «Ясын» сурасын окъуялыу ахшы жетишимге саналгъанды. Экинчи жыл «Аптюек» (фарс тилинден – жетиден бири деген магъанада, Къуранны жетиден бири кирген китап) окъулгъанды. Ол да «Ясынча», энчи китапчыкъ болуп басмаланганды, 3-4 жылдан Къуранны саулай окъуп чыкыгъан сохтала башха китапла бла да шагъырей болгъандыла. Бек уллу магъана уа файгъамбарланы жашауларына бла аланы дин ючюн кѣтюрген азапларына жораланган китаплагъа бериле эди.

Къарачайда, Малкъарда да XIX ъмюрню ахырында – XX ъмюрню аллында медиреседе сабийлени окъутууда уллу тюрлениуле болгъандыла. Дерс бериуню жангы, прогрессив жорукъларын, амалларын да хайырланып башлайдыла. Ол затха эфендиле бары да бирча ыразы эдиле дерге жарамаз, болсада заманга кѣре, иш да алгъа бара эди. Ол жангылыкъны кесине да «низамда сохтачылыкъ» дегендиле. Тюшге дери жашчыкъла муслийман адабиятха, аклиятха юйренселе, тюшден сора аланы инсанлыкъ илмула бла шагъырей этгендиле. Тарых, санау, география, математика, орус жазма дегенча дерслени хар эфенди кеси билимине кѣре бардыра эди.

«Низам» медиреселени ниетлерин жайыуда, аланы программаларын жарашдырыуда, китапла бла болушлукъ бериуде да къырым татарлы алим эм жазыучу Исмаил Гаспраланы уллу къыйыны барды. Андан сора да 1902 жылда Темирхан-Шурада Мухаммат Мавраевни типографиясыны ачылыуу битеу Дагъыстаннга, Шимал Кавказгъа да уллу маданият магъанасы болгъан иш эди. Анда редакторлукъ этген а белгили къумукълу алим, жазыучу Акайланы Абу-Суфьян болгъанды. Ол кеси да дерс китапла жазып, башхала келтирген къол жазмаланы тап къурашдырып, басмагъа берип тургъанды. Белгилисича, Кязимни биринчи китабы бу типографияда басмаланганды. XX ъмюрню ал жылларында медиреселе ачыу къыстау баргъанды. Бу ишде Къарачайны устазларыны жетишимлери бютюндо уллу эди. Ала Къобан округну таматалары ачхан эл школлада да муслийман дерсле берип тургъандыла, хар жыл сайын, бир айгъа жыйылып, окъутууну-юйретиуню жолларын ызлап болгъандыла.

Медиреседеде окъутуудан сора да дин ниетлеге тюшонюрге, ислам маданиятны билерге хаж къылыу да уллу себеплик этгенди. XIX ъмюрде Малкъардан, Къарачайдан да хаж къылыргъа, муслийман топуракъны кѣрюрге, алимликни излеп, араб къыраллагъа – Меккагъа, Мадинагъа

көпле жол салгандыла. Алай ол кыйын, иги кесек ырысхы кьоранч да излеген иш эди. Аны ючюн хаж кыйлыргъа атланган окъуулу, адепли адамны кеси ырысхысы жетмесе, анга эли, тийреси, жуугъу-ахлусу болушуп, ача жыйып, жол азыгъын да хазырлап, кьурманлыкъ, той, зикир этип ашыргандыла. Жол а, керти да, узакъ, кыйын, кьоркьуулу да эди. Аны себепли, хаж кыйлыргъа баргъанланы артха барысы да кыйталмай эди. Болсада халкъда андан сыйлы борчха жаланда ата журтуну, элини-жамауатыны азатлыгъын сакълагъан саналганды.

Хаж кыйлыргъа барыу муслийманланы баш борчларындан бириди. Аны толтурургъа таулуланы бек итингенлерине, сёз ючюн, быллай шагъатлыкъла бардыла: 1904 жылда хаж кыйлыргъа барыргъа эркинлик тилеп, 24 киши кыагъыт жазганды; 1912 жылда 17 адам Меккагъа барып кыйтаханды. Алагъа, Къарачайгъа дери барып, кьурманлыкъла, тойла этип тюбегендиле. Бу шартла халкъыбызны, жаланда динни ниетлерине кертилик бла чекленип кыалмай, аны магъанасын терен билирге, муслийман алимлеге тюбеп, дерс алып, илмугъа тюшюнюрге итинулюгюн белгилейдиле.

Белгилисича, ынкыйлапдан сора жылланы ичинде диннге, аны бла байламлы не ишге да чюйре кыарагъан идеология тохташхан эди.

Малкъар совет адабиятда эфендилени хыликкылагъан, аланы кёзбаучу, хыйлачы, бузукъчу этип кёргюзтген төре болганды. Алай ол зат жашау кертиликден кыйда кери эди. Адам дегенинг алайды: хар ким да бирча фахмулу, закий, уста да болмайды. Ишине таза жюреги бла берилмегенле да тюбей болур эдиле. Алай медиреселе малкъар халкъны маданияты, адабияты айнырына уллу себеплик этгенлери ишексизди.

Дин адабиятчылыкъ. Къарачай-малкъар халкъны сёз усталыгъыны айныу жолу эки уллу тин кюч бла байламлыды – бир жанындан – эрттеден келген инсан адабиятчылыкъ, экинчиден а – дин адабиятчылыкъ. XIX ёмюрде ол эки уллу ниет кюч бир бирине таяна, бир бирин байыкъландыра, алай айныгандыла. Дин адабиятны юсюнден ахыр жыйырмажыллыкъгъа дери хазна илму тинтиу бардырылмаганды. Дин бла байламлы назмучулукъгъа халкъны кёлден чыгъармачылыгъыны санында болмаса, суратлау адабиятны бир ышанынача кыаралмаганды. Болсада, дин адабиятчылыкъ халкъны ниет жашауунда уллу жерни алганына шагъатлыкъла жазма адабият кенг жайылгынчы окъуна бир-бир орус алимлени, жолоучулары, журналистлени жазмаларында тюбейдиле. Юлгюге, XX-чы ёмюрню аллында белгиле орус журналист эм фольклорист П. Максимов «Горские сказки» деген аты бла басмалагъан илму ишинде быллай жазганды: «Эсли бийче» деген жомакъны манга Оракъланы Фаризат айтханды, ол а жомакъны малкъар тилде араб харфла бла жазылгъан китапдан окъуп юйреннгенин айтханды».

Къарачай-малкъар халкъны, белгилисича, миллет жазмасыны кенг жайылып башлагъан кезиюу жыйырманчы ёмюрню 20-чы жылларына тюшеди. Болсада ары дери да бизни халкъыбызны биринчи китаплары басманы кёргендиле.

Ол китапланы баш энчилиги – ала бары да дин китапладыла. Бу ёмюрню поэзиясы эки жолну барганды. Биринчиси – ислам мада-

ниятны бешигинде, экинчиси уа – халкъ жырчыланы төрелерин айнытыу бла. Хар бири кеси борчун толтура, бир бирине чырмамай, аны кьой – бир бирин байыкъдыргъан да эте.

Ислам динни юсю бла келген ниетле, поэтика темелле ары дери айныгъан къарачай-малкъар поэзия жорукъладан башха тюрлю эдиле. Дин киргинчи, хар назмуну баш жигити, аны къуралыу хыйсабы да адамны кесилиги бла байламлы эди. Ислам ниетлеге кёре уа, хар зат бир Аллахны оноунда болгъаны дайым чертиледи. Не халкъны ичинде да ислам маданияты ма бу баш жоругъуна таянып айныгъанды. Алай ол адамны жашауда магъанасын арталлыда эниш этмегенди. Кязим зикиринде Аллах «кеси ючюн жаратды тишилени, эрлени» деген эсе да, инсанлыкъ, адамлыкъ да аны назмуларында баш жерни алгъанлай къададыла.

Эки маданият череги бирге къошулгъан жерде жангы форма туумай амалы жокъ эди. Аллаи форма назмуду. «Назму» деген сёз араб тилден ислам дин бла келгени да, аны биринчи магъанасы зикир болгъаны да белгилиди. XIX-чу ёмюрню ахырында Къаспотну, Кязимни чыгъармачылыкълары бла байламлы бу сёз кесине биз бусагъатда ангълагъан магъанасын сыйындыра башлайды. Ары дери «жыр», «чам», «ийнар», «кюй», «хапар», «таурух», «тюрки» жанрланы атлары белгили болгъан эсе, энди алагъа «назму» да къошулады. Ол болум а адабиятны айныуунда магъаналы атлам эди.

Дин бла байламлы биринчи назмуланы (зикирле, фыйгъамбарланы юсюнден таурухла, исламны жорукълары – ийман-ислам) алып къарасанг, аланы къарачай-малкъар халкъ жырладан башха этген магъаналарындан сора да макъамлары эди. Кёбюсюнде дин жырланы, бир кепде жазып, бир макъам бла айтхандыла. Аланы айтылгъан жерлери да энчи эди. Тарых жырны, ийнарны жери бир жыйында, бир тойда болгъан эсе, дин назмула асламында межгитледе, маулютледе, саусузну къатында айтылгъандыла.

Назму къурауда биринчи дин ахлулары араб поэтикагъа таяннгандыла. Будаиланы Хусейни кызы Нюржийханны эсгериулерине кёре, аны атасы, тизгинлени эки жаны да бирге тенг болмаса: «Араб назмуланы ишленгенлери кепге урулуп чыкъгъанлай болады, бизде да алай болургъа тийишлиди», – деп, назмуларын жангы тизгин бла жазургъа итингенди.

Алай бек магъаналы уа – айтылгъанны ниети эди, ол ниетни назмуну ичинде бир ызгъа келтириу. Бир юлгю. Къарачай-малкъар поэзияда аты унутулмай тургъан, XVIII-чи ёмюрде жашагъан Абдуллах шыйых, биринчи болуп, артда къарачай-малкъар адабиятда уллу жер тапхан адетни башлагъанды – «Ийман исламны» жазгъанды.

Абдуллах шыйыхдан сора эки ёмюрню ичинде дин поэзияны бу төресин кёпле байыкъландыргъандыла. Аланы хар бири ислам динни жорукъларын кесича ангылатыргъа кюрешгенди. Абдуллах шыйых, Къудайланы Нух, Капшушланы Ахия, Будаиланы Хусей эм кёп башхала жашаугъа, адамланы арасында халлагъа кеси къарамларын ачыкълагъандыла. Аллахха ийнанмакълыкъ, гюнях, сууап, динни

жюрютюу дегенча затланы, ууаз берип ангылатхандан сора да, эсде кьалыр ючюн, назму халда айтхандыла. Бу дин поэзия төрени бек фахмулу юлгюсю Кязим хажини ёлюмсюз «Ийман-исламыды».

Ислам адабиятны дагыда бир магъаналы бёлюмю – фыйгъамбарланы юсюнден таурухладыла. Бу таурухла кьарачай-малкьар адабиятта назму формада да жюрюгендиле, кьара сёз бла да айтылгъандыла. Мухаммат фыйгъамбар, аны туудукьлары Хасан бла Хусейин, киеую Алий эмда Ибрагим, Исса, Нух, Дауут фыйгъамбарланы юслеринден назмула, зикирле, хапарла кьарачай-малкьар дин адабиятны ал атламларыдыла. Фыйгъамбарланы дин ючюн этген жигитликлерин белгилей, аланы бийик инсанлыкь даражаларын ачыкьлай, назмучуларыбыз аланы сыфатлары, тутхан ишлери да окьуучулагъа жууукь болурча этерге фахмуларын аямагъандыла.

Фольклорубузну тинтилмей тургъан жанрларындан бири зикирледиле. Бу ишни чола кьалгъаныны эки сылтауу барды. Биринчиден, заманында дин бла байламлы чыгъармаланы илму тинтиулеге кьошаргъа кьоймай эдиле. Экинчиден, зикирлени жазгъанла кёбюсюнде белгили эдиле да, ол чыгъармаланы фольклор тинтиулеге кийирирге жарамай эди.

Зикирледе назмучула бек башындан Аллахха ийнанмакьлыкьны магъанасын ангылатхандыла, инсанны таза, гюняхсыз жолгъа чакьыргъандыла, жаханымни ачы суратларын ишлегендиле. Зикирлени айтыргъа тиширыула бегирек сьуйгендиле.

Алай бла, ислам динни юсю бла келген назмучулукь төреле кьарачай-малкьар поэзияны айныу жолунда магъаналы жерни алгъандыла. Ол төреле, поэзия формаланы тюрлендирип кьойгъандан сора да, жангы ниетле бла халкьны ниет культурасын байыкьдыргъандыла.

Дин назмуланы тыш формалары башхаладан байыракь болгъанлары ачыкь кёрюнедиле. Аланы тизгинлеринде рифма, ритмика, строфика дегенча затла тазадыла, кючлюдюле.

Дин назмулада Шаркь поэзияны кёп тюрлю тизгин жыйышдырыу адетлери тюбейдиле – бийтле /Кязимни «Ийман-исламы»/, тюрк туюгьу /Чабдарланы Сюлеменни назмулары/. Тюрк назмучулукь төреледе бурун дуниядан бери уллу жерни «турки» /неда «туюгь»/ форма алып келеди. Быллай назмулада юч тизгин бирча бошалып, төртюнчю тизгин назмуну ахырына дери хар төрттизгинни айгъакьлап барады. Сёз ючюн, «Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа» деген назму кьауумда болум алайды. Бу төреге таяна артда Ахметланы Локьман кёчгюнчюлюкде «О, не кюнле келди бизге!» деген назмусун жазгъанды.

Дин адабиятчылыкьда суратлау культураны башха формаларындача, жанр байлыкь да барды. Назмула, поэмала, тюрлю-тюрлю ууакь жанрла, кьара сёз бла жазылгъан ууазла бла фатыуала, фыйгъамбарланы юслеринден хапарла бла повестье эм дастанла. Аланы хар бирини жанр борчу, кьуралыу амаллары башхадыла. Барын да

бириkdirген дин ниетледиле. Ол ниетлени ачыкълауда назмучула тюрлю-тюрлю формаланы хайырланыргъа онг тапхандыла.

Дин адабиятта поэзия жанрла быллайладыла: зикир, ийман-ислам, маулют, мунажат, насийхат. Къара сёз бла къуралгъанла – дууа, фатыуа, ууаз, файхамбарланы юсюнден хапарла.

Поэзия формаланы юсюнден сёз баргъанда, биз бек алгъа зикирни энчи белгилерге керекбиз. Нек дегенде, дин адабиятны бу жанры кёп теманы ачыкъларгъа онг береди. Зикирлени хаж къылгъанны, жолоучулукъну, ёлгенни, окъуун тауусханны, бир дин төрени эм кёп башха затланы юсюнден къурагъандыла, тюрлю-тюрлю макъамла бла да айтхандыла. Малкъарда бла Къарачайда ислам дин терен сингнгенден сора, XVIII – XIX-чу ёмюрледе, зикир къурау төре кенг жайылгъанды. Зикирни назмудан башхалыгъы аны макъам бла айтылыуундады. Аны себепли, зикирлени жарашдыргъанланы сёзге чемерликден сора да ариу ёнлери болургъа керек эди. Ол затха ме-диреселеде уллу эс бургъандыла. Къуранны окъута туруп, хар устаз аны ариу макъам бла айтып, сохталарын да дин назмуланы Къуранны музыка төресине тийишлиликде бардыргъандыла.

Ислам динни жорукъларын ангылатыуда бек уллу магъанасы болгъан чыгъарма ийман исламды. Сёз мында исламны беш фарызыны юсюнден барады – Аллахны бирлигине бла файгъамбарланы барлыгъына ийнанмакълыкъ, намаз этиу, ораза тутуу, хаж къылыу, зекят чыгъарыу. Бу дин жорукъланы ангылатыр ючюн къарачай-малкъар назмучула энчи жанр ышанлары болгъан «Ийман-исламны» балладаны төрелеринде къурап, айнытхандыла. Ийман исламны кёп автор къурагъанды, аланы санында – Абдуллах шыйых, Шауаланы Даут, Къудайланы Нух эфенди, Мечиланы Кязим, Каппушланы Ахия, эм башхала. Ала бир темагъа жазгъанлыкъгъа, хар бирини энчи суратлау энчиликлери ачыкъ кёрюнеди. Нух эфенди, сёз ючюн, дин жанына къаты болуп айтады балладасын, Кязим а «ийман ислам керекди хар инсаннга» деп, жумушакъ ауаз бла билдиреди дин излемлерин.

Биринчи «ийман-исламны» Абдуллах шыйых къурагъаныны юсюнден бизге Кипкеланы Тогъузакъ билдиреди. Ол кеси XVIII-чи ёмюрню ахырында жашагъанды. Бусагъатда аны жаланда бир назмусу белгиледи. Тогъузакъ къурагъан назму Бухарадан Къарачайгъа келген дин алими Абдуллах шыйыхха жораланнганды. Биринчи кере «Ийман-ислам» поэманы къарачай-малкъар тилде Абдуллах шыйых къурагъаныны юсюнден 1922 жылда «Таулу джашау» газетде былай жазылгъанды: «Къарачайгъа «къара танытхан», бусагъатда да аты уллу хурмет бла айтылгъан Абдуллах шыйых болгъанды. Аны аламет иши – «Ийман-ислам» талай заманны ичинде, бюгюнлюкде окъуна кёплини, ана тиллеринде окъургъа суйгенлени, жан китаплары болуп турады. Бу китапта къарачай халкъны жашаугъа къарамы баямланады, кимге да ангылашынырча, айбат тил бла жазылгъан китап инсанланы арасында адамлыкъны, намысны юсюнден айтады». Кипкеланы Тогъузакъны назмусу бизге ислам динни кю-

члеген дин келечиледен бирини юсюнден толу хапар береді:

*Къарачайны къонагъысан,
Кёзюбюзню чырагъысан,
Олийлени бурагъысан*
Мубарек шыйых Абдуллах.*

*Бухарадан келип къалгъансан,
Халкъны тюз жолгъа салгъансан,
Айтхан сёзю унутулмагъан,
Мубарек шыйых Абдуллах.*

Биз бу назмуну къуралыуунда тюрк туюгну бир формасын кёребиз. Ол адабият шарт дин назмучулукъгъа юлгю болгъаныны юсюнден айтыргъа да боллукъбуз.

Дин адабиятчылыкъда бек уллу формасы маулютдю. Къарачай-малкъар поэзияда ол бек уллу суратлау бийикликге жетгенди дерге боллукъбуз. Акъбайланы Исмаил (Чокуна эфенди), Мечиланы Кязим, кёп белгисиз авторла бу дин адабият тёрени байыкъландыргъандыла.

Къарачай-малкъар маулютле Мухаммат файгъамбаргъа жораланадыла. Аны туугъанына, жашау жолуна, мирадж кечени – Аллах файгъамбарны кесини келечиси этген кечени сыйлылыгъына, дин ючюн къазауатлагъа, файгъамбарны жууукъ-ахлу, тенгине – бу затланы барысына да тийишли багъа берилип, салауатла салынадыла. Маулютлени ючинде жалаңда салауатладан къуралгъанла да тюбейдиле. Къысха айтханда, къарачай-малкъар маулютле уллу ниет кючлери болгъан чыгъармаладыла. Ала диннге кертиликни бегитгенден сора да, аны тарыхы бла да шагърей этедиле. Аны бла бирча, алада суратлау кюч да элпекди. Маулютню бир-бир суратлау, къурулуш амаллары къарачай-малкъар жазма адабиятха кёчгенин да эслеген къыйын туююдю.

Къарачай-малкъар дин сезимледе магъаналы жерни адам улуну ёлгенден сора болуму алады. Ислам динде, Къуранда ол затха уллу эс бёлунеди. Гюняхлыкъ-сууаплыкъ, игилик-аманлыкъ, тюзлюк-терслик, ийнанмакълыкъ-иймансызлыкъ дегенча бир бирге чюйре тургъан затла мунажатланы баш темаларыдыла. Шауайланы Дауутну, Чабдарланы Сюлеменни, Къулийланы Жалдузну эм башха назмучуланы мунажатларында сёз къабыр азапны юсюнден, гюняхлы ишлени этгенлеге ол дуняда къаллай азап сынарыкъларыны юсюнден барады:

*Намаз этмей къойгъанлагъа,
Анга учузлукъ салгъанлагъа,
Къыямат кюнде быллагъа,*

*Буракъ (баракъ) – атха ушаиш бир жанууар

Онбеш азап барды алагъа, - деп Сюлемен шыйых ол азапланы ачылыгын туура этеди.

*Иймансыз этме, Аллах,
Тилим да тутулгъан кюн.
Дуния ауарам кетип,
Жан берип къутулгъан кюн,*

- деп тилейдиле мунажат жазгъанланы асламы.

ДИН ЧЫРАГЪЫН ЖАНДЫРГЪАН НАЗМУЧУЛА

Шауайланы (Абайханланы) Дауут (1800–1892) Чегемни белгили дин алими Абайханланы Шауайны жашы болгъанды. Тюркде, Жууукъ Шаркъда онтёрт жыл окъугъанды, жыл саны улайгъанына да къарамай, экинчи кере тогъуз жылны ичинде биягъы Шаркъда билимин жангыртханды.

Уллу билими бла белгили болгъан Дауут хажи тау ауузлада аты айтылгъан устаз эди. Андан кёпле окъуп, билим алгъандыла. Аланы санында Энейланы Огъурну жашлары – Дударукъ, Жумакку, Алий да бар эдиле.

Дауут хажи шыйыхха саналгъанды, аны Пардыклада къабырына зияратха жүрюп тургъандыла.

Шауайланы Дауутну дин поэзиясы къарачай-малкъар адабиятны бек алаMAT бетлеринденди. Биз мында философия теренликни, халкъ сезимни элпеклигине тубейбиз. Аны чыгъармалары назмучуну уллу ниет кючюню юсюнден айтадыла.

*Шауай-хажжи, кёп китапла окъудунг,
Тохтамайын Къуранынга баш урдунг,
Дин жолуна къуллукъ эте кюрешдинг,
Кёп сохтаны окъуй-жаза юйретдинг.*

*Зикир эте, аны халкъгъа къояма,
Адам улу, заманынгы аяма,
Тангынг атса, Къуран окъу юйюнгде,
Дин сурала ие болур мийингде.*

Аны бла бирча назмучу хаух дунияны да, хакъ дунияны да инсанны жашауунда алгъан жерлерини багъасын чыгъаруугъа уллу эс бёледи:

*Дуниягъа ийнанмагъыз,
Ёлюмню унутмагъыз,
Дунияны къууанчына
Узакъ умут тутмагъыз.*

Шауайланы Дауут хажини ызындан кёп сохталары, ыразылыкъларын билдирип, назмула этгендиле, аны чынтты устазларына санап, ниетлерине кертичилей къалгъандыла.

Чабдарланы Батийни жашы Сюлемен (1851–1927) Огъары Холамда туугъанды. Аны гитчеликден устазы атасыны эгечини эри Кючюк улу Ибрагим хаж (Абайладан) болгъанды.

Сюлемен Холамда жашагъан кезиунде хаж кылыргъа барады. Каирни Аль Азхар университетинде бийик буслийман билим алады. Университетде окъуй тургъанлай, экинчи кере хаж кылады. Сюлемен ызы бла Францияда окъуйду, анда ол медицина жаны бла билим алгъанды.

Сюлемен шыйыхны юсюнден хапарланы жууукълары, сохталарыны туудукълары, туугъанлары бюгюн да айтханлай турадыла. Аны аты таурухлагъа киргенди дерге боллукъду. Ол хапарлагъа шагъатха Сюлеменни къол жазмалары, архив къагъытла да сакъланадыла. Сёз ючюн, 1899 жылда 5 мартда Терк Башында чыкыгъан «Казбек» газетде быллай билдириу басмаланганды: «Нальчикдеги тау сюдюню къадийи болуп Холам элден Чабдарланы Сюлемен тохдашдырылгъанды». Экинчи жыл Нальчикдеги тау сюдюне малкъар халкъдан быллай адамла айырылгъан эдиле – Холамдан Чабдарланы Сюлемен, Кёнденден Сюйюнчланы Къаншаубий, Чегемден Жаникаланы Жамо, Басхандан Орусбийланы Махай, Малкъардан Мамайланы Гулой. Сюлемен аланы ичинде къадийи эди, къалгъанла уа – сюдюню депутатлары.

XX-чы ёмюрню ал жылларында Кёнденден адам саны бла Малкъарда бек уллу эл эди. Мында 4 межгит бар эди, уллу межгитни медиресесинде кёп жерледен сохтала окъугъандыла. Дин илмуну белгили эфендиле, хажиле айныта эдиле. Чабдар Сюлемен Кёнденденге бу заманда келеди. Бери кёчерни аллында Сюлемен ислам динни уллу алими эди. Меккада шыйыхла бла бирча тафсирлик бла кюреше, мюридлик алгъанды.

Сюлемен Чабдар Кёнденденде жашагъан жылларында хужурада турады. Анга тюберге, билимлерин ёсдюрюрге башха жерледен келип болгъандыла. Алай Сюлемен кеси аллына къуллукъ этген болмаса, жамауат жашаугъа къатышмагъанды, жума кюнден сора межгитге окъуна бармагъанды. Болсада аны кёп сохтасы, изничиси болгъанды. Аланы санында белгили жамауат адамлары Алийланы Умар бла Энейланы Мухаммат окъуна болгъандыла.

Дин илмуда уллу къыйыны ючюн эм тюрлю-тюрлю ышанларына кёре, Сюлемен Чабдар шыйыхха саналгъанды. Аны къабырына зияратха бюгюн да жюрюгенлей турадыла. Сюлеменни уллу китапханасы болгъанды. 30-чу жыллада жашы Исмаилны тутханларында, Сюлеменни китапларын, эки арба бла элтип, элни тебен жанында кюйдюргенлерин кёргенле бюгюн да саудула.

Чабдар Сюлеменни бюгюнлюкте бир къауум назмусу бизге белгиледи. «Мунажат», «Сарнау этген къатынлагъа», «Уста къатынлагъа барып сормагъыз» деген назмуларында Сюлемен шыйых ислам динни жорукъларын, инсанны хаух дуняда борчун, хахъ дуняны – ахыратны кёрюмдюлерин ачыкълайды. Динни къаты тутаргъа тийишли болгъаныны юсюнден, Адам улуну кесин гюняхладан къалай бла сакъларгъа боллугъуну юсюнден жазады. «Сарнау этген къатынлагъа» деген назмусунда тиширыулагъа айланып, былай айтады:

***Ёлюк айтыр ахлулагъа,
Сарнап, азап салгъанлагъа:***

*«Сизге Аллах азап берсин,
Мени кюнюм сизге келсин!»*

*Къайгысында бетин жыртыса,
Неда, узалып чачын жулкъса,
Неда тобукъларын урса,
Быстырларын жыртып турса,*

*Былар кяфыр аламаты,
Аллахха къазауат аты,
Тергесинлер акъыллылар,
Тергеселе, эс табарлар.*

*Къыямат кюн тюбешгенде,
Ёлюк былан кёрюшгенде,
Ёлюк айтыр: «Сен сарнадынг,
Манга уллу азап салдынг,*

*Энди сени жауларыкъма,
Къыйынымы дауларыкъма,
Жууукъ эдинг – жаулукъ этдинг,
Татлы эдик – даулукъ этдинг».*

Назмуладан сора да Сюлемен шыйыхны Къуранны сураларына атап, тафсирлери жетгендиле бизге къол жазма халда.

Мечиланы Кязим. Къарачай-малкъар тилде китапла басманы кёрюп жыйырманчы ёмюрню аллында башлагъандыла. Ынкъылапха дери бизни тилибизде араб жазма бла оннга жууукъ китап чыкыгъанды. Ол тизмени башлагъанла Мёчуоланы Кязим бла Асанланы Локъмандыла. Ала 1909 жылда биринчи китапны басмалайдыла.

Китапны арабча аты «Китап муршид ан-ниса» – «Тиширыулары низамыны юсюнден» деп кёчюрюрге боллукъду. «Къылыкъ китап» деген ат ёз тилибизде атыды, бу аты бла китап халкъда кенг белгили болгъанды. Китап эки чыгъармадан къуралгъанды – китапны аты уа экисини да магъанасына толу келишеди – дин къылыкъла, жорукъла Кязимни «Ийман-ислам» поэмасында, тиширыулары низамы Асанланы Локъман хажини чыгъармасында ачыкъланадыла. Китапны аты анга кирген магъананы алай къысха, тап эм толу ачыкълай эди, артда (1914 жылда) белгили къумукълу алим, назмучу Акъайланы Абусуфьян кеси китабына да ол атны бергенди.

Китап Асанланы Локъманни ахчасына басмаланады деп айтылады китапны биринчи бетинде. Андан сора да ол бетде Локъман хажини алимлиги, аны тафсирле жазаргъа эркинлиги болгъаныны юсюнден билдириледи. «Къылыкъ китап» Темир-хан Шурада (бусагъатда Буйнакск шахар) Мавраев Мухамматны типографиясында басмаланганды. Китапны басмагъа хазырлагъан Дагъыстанда Уриб элден белгили катип Мухамедалини жашы Газимухамед болгъанды.

«Къылыкъ китап» басманы кѳргенли бир ёмюрге жууукълаша келеди. Анча заманны ичинде халкъыбыз Кязимни поэмасын кѳлден айтып турады. Локъманни китабы уа, къара сѳз бла жазылганы себепли, анда болгъан патыуаланы билимли адамла, устазла, эфендиле халкъны ичинде жайгъанлай тургъандыла. Асанланы Локъманни дин чыгъармасын ангылатыула да салып, тюрк тилге кѳчюрюп, 2006 жылда Анкарада жашагъан алимибиз Аппайланы Адилхан басмалап, чыгъаргъанды.

Кязимни назмулары, поэмалары халкъыбызны ённун, фикирин баямлайдыла. Аны сѳзю ёмюрден артыкъ заманны мутхуз болмай, бюгюн айтылгъанча, миллетибизге къарыу бергенлей келеди.

Мѳчюланы Кязимни чыгъармачылыгы окуучулагъа, алимлеге таркъаймазлыкъ шауданды. Закий назмучубузну ызын ызлай мындан ары да тинтиу ишле, айхай да, бардырылып турлукъдула. Бусагъатда Кязимни чыгъармачылыгын тинтиу бийик даражагъа жетгенди. Мындан ары бардырыллыкъ илму тинтиулени терен этер ючюн документлени, басма шартланы кенг хайырланьыргъа керекди.

Кѳп жылланы ичинде Кязимни китапларын, къол жазмаларын алимле излегенлей турадыла. Кязимни Темир-хан Шурада китабы басмаланган шарты белгили болгъанлыкъгъа, аны къолунда тутхан алим болмагъанды. Кязимни экитомлугъунда басмаланган «Ийман-исламы» да къол жазмаладан алынып, китапда болгъаныча берилмегенди. «Къылыкъ китапны» юсюнден кязимчиле кѳп кере сагъыннгандыла. Тас болгъан сунуп да тургъандыла. Насыпха, китап сакъланнганды эм табылгъанды. Китапны излей кѳп къартха тюберге, кѳп элдеде болургъа да тюшгенди. Аллаи жолоучулукъ бир кере алапат бошалгъанды – Къара-Суу элде жашагъан Атабийланы Хамзаны къызы Нажайда Темир-хан Шурада басмаланган китап сакъланганлай тура эди, китап эски болгъанлыкъгъа, аны хар чапырагъы жеринде эди. Бусагъатда китап Асанланы Орусбийни юйюрюнде сакъланады.

Кязимни бу китапда басмаланган «Ийман-исламын» бусагъатха дери жыйымдыкъларына киргенлери бла тенглеширсек, – магъанасы хазна тюрленмегенликге, поэманы кѳп жаны бла да башхалыгын эслейбиз. Бек башындан – китапда Кязимни ауазы жумушакъды, исламны жорукъларын терен магъаналары къысха айтымла бла ачыкъланадыла. Поэманы бай тил, тап келишген тенглешидриуле, нарт сѳзлеге тенг айтыула жасайдыла. «Ийман-исламны» межямы субайды – хар жангы оюм энчи баянны – бѳлюмню къурайды, ала да бир бири ызындан уста тизиледиле.

«Ийман-исламны» къол жазмалада сакъланган вариантларында китапда болгъан араб сѳзле къарачай-малкъар тилни сѳзлери бла алышынгандыла, ары кѳп жангы тизгин къошулгъанды, бир-бир тизгинле уа тас болгъандыла. Кязимни поэмасы бирден бирге ётгенде, хар ким да билмеген, ангылашыныусуз араб сѳзле ана тилни сѳзлери бла алышына эдиле. Сѳз ючюн, Кязимни поэмасында быллай тизгинге тюбейбиз:

Узейир, Локъман, Зулкъарнайин хийлаф бар.

Бу юч файхамбарны кертилиги ишек болгъаны себепли, аланы дайым бир тизмеде айтадыла. Аны бла да къалмай, бу тизгинни араб тилни билмеген окъуучугъа ангыларгъа къыйын «хийлаф» деген сёздю. Сёз арабча «даулаш» деген магъанадады. Зулкъарнейни аты уа (бирле анга Александр Македонскийгеча къарайдыла) кюмюш такъыясыны эки мюйюзю болгъаны бла байламлыды. Бу шартланы хар жол сайын ангылатып турургъа амал болмагъаны себепли, ангыламагъан жеринде халкъ кеси суйгенича тизгинлени тюрлендирип, бу тизгинни башха-башха бейтледе экиге юлешип, «хийлафны» да кетерип, алай айтханды.

Къудайланы Нух эфенди (1868–1931) Кёнделен элде туугъанды, анда медиреседе окъугъанды, Сюлемен Чабдарны сохталарындан эди. Бир къауум жылны Дагъыстанда алимледен дерс алып тургъанды. Назмула жазгъанды. Нухну эки юйюрю бар эди. Экинчи юйюрю бла Чегем ауузуна кёчюп, Суусузла элде жашагъанды, анда эфендилик да этгенди. Чегемли Шауай хажиден дерсле алгъанды. Нухну сохталары кёп болгъандыла. Юй бийчеси Фатимат да къызчыкълагъа дерс берип тургъанды.

Чегемли жамауатда Нух эфендини сыфаты чамчы, оюнчу адамныча сакъланады. Къудайланы Нухну къадары жарсыулу эди. Битеу да Малкъар элlege аты айтылгъан чегемли эфенди жалгъан дауну, кюйсюз заманны отунда жоюлуп кетгенди. 1931 жылда Чегем ауузунда Совет властьха къаршчы къозгъалыу болгъанда, кёп жашны, къартны да тутхан эдиле. Ол заманда Нух эфенди Эл Тюбюнде жашай эди. Дин ахлусу болгъаны себепли, Нухну да тутадыла. Ол, тутмакълыкъ азапны кётюралмай, тюрмеде ёледи.

Къудайланы Нухну назмулары, жырлары хазна сакъланмагъандыла. Толусунлай жалаанда аны «Ийман-ислам» балладасы жетгенди. Ол заманда къарачай-малкъар дин адабиятта жюрюген төреге кёре, Къудайланы Нух «Ийман-исламны» жазады. Ислам динни баш жорукъларын башхаланы къайтармай, кесича энчи хат бла ангылатханды окъуучулагъа.

Ахметланы Юсюпню жашы Локъман (1884–1947). Белгили дин ахлусу Ахметланы Юсюпню жашлары Исхакъ, Локъман, Исмаил, Атабий, Ибрагим, Мухаммат – бири къалмай муслийман окъууну окъуп чыкъгъандыла, кеслери заманларына кёре билимли, хунерли, элде намыслары жюрюген адамла эдиле. Аланы ичинде Локъман дин назмулары бла энчи болгъанды.

Локъманны биринчи устазы Къумукъдан келген Земиралий эфенди эди. Бир талай замандан Земиралий ызына кетеди. Ахметланы Локъман да суйген устазы окъутхан Темир-хан Шурагъа барып, анда 10 жыл туруп, терен билим алып къайтады. Бу кезиуде тамата къарындашы Исхакъ эфенди Мисирде 8 жыл окъуп келип, Кёнделенде уллу межгитни ишлете тура эди. Ол гитче къарындашы къолдан уста болгъанына эс бёлюп, аны да Стамбулда инженерле хазырлагъан университетге окъургъа иеди. Локъман, архитектор усталыкъны сайлап, билим алады.

Кёнделеннге къайтхандан сора бир талай заманны медиреседе ус-

тазлыкь этип турады. Бу зат революция бла инсан урушну жылларына тюшеди. Къызылла, акъла да Ахметланы Юсюпню жашларын кеслерине тартыргъа бир да аямагъандыла. Болсада ала бир жанына да къатышмагъандыла – адамланы ачытып келтириллик эркинлик аланы ниетлерине келишмей эди.

Совет власть орнатылгъандан сора, медиресени жапханларында, Локъман бир кесекни совет школда да окъутады. Дин ахлуланы ызларындан болгъанларында уа, школдан кетерге тюшеди.

Локъман кѣчгюнчюлюкге дери тюрлю-тюрлю колхоз мекамланы къурулушларында ишлеп, эллилерини жумушларына да къарап тургъанды. Ол хар не жумушха да, техникагъа дери да бек уста эди.

Кѣчгюнчюлюкде Локъман юйдегиси бла Джалалабадны Сузакь районунда Масадан атлы элге тюшеди. Анда Бухараны муфтии Арипжан бла шуѣх болуп, дин илмугъа андан да терен киреди. Арипжан бу элге терк-терк келе эди, юй бийчеси мындан болгъаны себепли. Хар келгени сайын Локъманнга тюбемей кетмегенди. Аланы осуятлары болгъанды: ким алгъа ёлсе, артда къалгъан аны жуууп, хар хумушуна да къараргъа деп.

Локъман эфенди ахлуларына кѣп кере айтханды Мухаммат файгъамбарны жыл санында дуниядан кетеригин. Кертиси бла да аны ичер сууу 63-жыллыгъында тауусулады. Арипжан да ,тенгине берген ангына кертичи болуп, аны жуууп, ахыр жолгъа ашырады. Локъманны кѣп жылланы жыйгъан китаплары, бир уллу кюбюр бла букъдурулуп, Кѣнделенде къалгъан эдиле. Алай бир машокга сыйыннганын ол биргесине кѣчгюнчюлюкге элтип баргъанды. Локъман ёлгенден сора, аны китаплары Арипжаннга къалгъандыла.

Хар не жаны бла да уста, фахмулу адам эди Ахметланы Локъман. Аны къол ызы бюгюн да туугъан элини кѣп юйюнде сакъланып турады. Локъманны кюмюшчюлюкге, агъач, къанжал ишге, техникагъа да хунери бар эди. Аны бла бирча Локъман эфендини назмучулукъгъа да фахмусу элпек болгъанды.

Локъман эфендини дефтерлеринде чыгъармала дин бла, ниет байлыкь бла байламлыдыла. Зикирле, назмула, фатыуала жамауатны жарыкъландырыр мурат бла къуралгъанлары эсленеди. Андан сора да юй бийчеси Сотталаны Бижатны къол жазмалары болгъан дефтерде Локъманны бир назмусу сакъланнганды. Ол къарачай-малкъар дин поэзияда кеси аллына тѣре болуп къалгъан «Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа» деген назмуну жазып, кесин сынагъанды.

Ахметланы Локъман ёлген сагъатында сюргюннге аталгъан назмусун жаза болгъанды. Халкъына келген азаплыкь аны кѣз аллына кѣрюннгенде, жюреги тѣзалмай, «Ой, не халла келди бизге!» дей, ахтына жан алгъанды. Малкъар халкъны башха кѣп уланыча, ол да къабыр юлюшюн Азияда тапханды.

Локъманны чыгъармаларыны арасында бизге жанр жаны бла уллу магъанасы болгъан «Файгъамбар бла ибилисни арасында ушакъ» деген ууазыды. Ол дин адабиятда къара сѣз бла жазылгъан, аз тюбеген чыгъармаладанды:

«Файгъамбар, алехис салатул ос салам, сорду Ибилисге:

– Мени умметимден сени жауларынг ненчадыла? – деп.

– Онбешдиле, – деди.

– Кимдиле?

– Бирлери сенсе. Экинчиси уа – далил, тюзлюк этген оноучула.

Ючюнчюсю – төбен келлю байла. Төртюнчю – кертичи базарчыла. Бешинчиси – намазгъа жюреги бла берилип, намаз этгенле. Алтынчысы – адамлагъа ахшылыкны суйюучю адамла. Жетинчи – кыйынлыгы болгъанга жарсыгъан адамла. Сегизинчи – гюняхларына тоба этип, тобаларын бузмай туруучю адамла. Тогузунчу – харамдан сакъланыучю адамла. Онунчу – хар заман абдезли болуп туруучю адамла. Онбиринчи – садакъагъа ёч адамла. Онекинчи – адамлагъа ариу кылыккылы адам. Онючюнчю – адамлагъа хайыр тийире туруучю адам. Онтөртюнчю – Къуранны кёп окъуучю адам. Онбешинчи – кече ортада уянса, туруп намаз этиучю адам.

Файгъамбар, алехис ос салам:

– Суйгенлеринг а ненча къауумдула, – деди.

– Он къауумдула. Зулмучю оноучула. Эсирик байла. Хыянатчы базарчыла. Ичгичи адам. Тилчиле. Кёзбаучю адам. Ёксюзню малын ашагъан адам. Намазын этмеучю адам. Зекят бермеучю адам. Дуниядан узакъ умут этиучю адам. Ма была мени къарындашларымдыла. Нёгерлеримдиле.

Сотталаны Бижат (1890–1959) дин ахлусу адамны – Ёрюзмек хажини юйюрюнде, Тёбен Сотталары неда Къызыл Кёз деген элчикде (Тырныаууз шахарны огъары жанында) туугъанды. Ёрюзмек хаж кылыргъа 3 кере баргъанды. Бижат белгили дин алими Ахметланы Локъманни юй бийчеси болгъанды. Бижат кеси да терен билимли, таза дин ахлусу инсан эди.

Бижат сёзге, зикирге бек уста болгъанды. Ариу ёню бла халкъ жырланы ким да суйюп тынгыларча тап айтханды. Кеси да кёп назму-зикир такъгъанды. Бижатны бизге дери жетген назмулары бир белгили иш бла байламлыдыла. Жууукълада, элде, тийреде тюбеген бир айырмалы шартлагъа Бижат назму къурай эди.

Бусагъатха дери сакъланган эки уллу назмусуну юзюклери ХХ-чы ёмюрню аллындагъы жыллада халкъыбызны уланларына тюшген жашау сынауларыны юсюндендиле. Орус-япон урушха, белгилисича, малкъарлы жашла да къатышып, жан-къан аямай, жигитликлерин кёргюзтгендиле. Сотталаны Бижат ол ишге «Бизни жашла чыкъдыла» деген назмусун жоралайды. «Кёк бла жерни арасы...» деген назмусу уа 1905 жылда Тюркге мухажирликни юсюнденди. Жууукъларыны жартысы кёчюп, экинчи жарымы уа кёчалмай къалгъанда, чамланып айтылгъанды бу назму.

* * *

*Кёк бла жерни арасы
Басхыч болсун, я Аллах.
Тюркюлени кылычлары
Кесгич болсун, я Аллах.
Ануар бий болгъаед*

*Дунияны пашасы.
Бизни бу халгъа салгъан
Солтан Рашид жашасын.*

*Кюнде къаты болгъаед
Тюркюлени урушлары.
Алийни къылычы* кибик
Кесгеед къылычлары.*

*Бизни кетерибизни
Мындагъыла суймейле.
Кёкню биз баралмайбыз,
Жерни ала иймейле.*

*Солтан Рашид патчахны
Жатхан жери нюр болсун.
Иблис арадан тайып,
Муслиманла бир болсун!*

*Солтан Рашид жетгеед
Жаннетни сарайына.
Сизден хапар излейбиз
Аллахны хар айындан.*

Хапаргъа кёре, Бижатны назмулары Къумукъда басмалангандыла.

Сотталаны Бижатны туудукъларында сакъланган дагъыда эки уллу назмусу атасы Ёрюзбек хажии тенглери бла хаж къылыргъа Шаркъгъа кетгенде жазылгандыла. Бижат атасына уллу суймеклигин, тансыкълыгъын, аны инсанлыкъ жигитлиги бла ёхтемленнгенин да бу назмлада ачыкъ билдиреди. Малкъар халкъны фахмулу къызы, бирси назмучулача, тил байлыкъны уста хайырлана, динни къаты излемлерин жумушакъ ауаз бла ангылатыргъа онг тапханды.

Назмучуну бизге жетген къол жазмаларында аны баш иеси белгили эфенди Ахметланы Локъман бла ниет жууукълугъу, бир бирни ангыламакълыкълары туура кёрюнюп турадыла. Жазмаладан биринде Локъман эфенди дин назмучулукъда тёре болуп къалгъан «Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа» деген назмусуну ахырында былай жазады: «Былай назму деп да туйюлдю, алай халкъгъа къарап, асыры къаным бузулгъандан, бир-эки сёзчюк айтханма да, Аллах ючюн, Бижат, мен айтхан сёзле болгъаны ючюн, сен да айта тур». Бу сёзле Локъман Бижатха берген намысдан сора да аны фахмусун теренден ангылагъанын кёргюзтедиле.

Бижатны ариу хаты бюгюн да сакъланады аны туудукъларында. XIX-чу ёмюрде Малкъарны медиреселеринде, белгилисича, арап жазма-

*Алийни къылычы – муслиман мифологиягъа кёре, файхамбарны киеую Алийни «зулфагъар» деген алаамат къылычы кёзю кёрген жерге жете болгъанды

ны тизгинине уллу эс бургъандыла. Жазма культурасына кёре, Сотталаны Бижатны дефтерлери бир бийик ниет эсгертмеледиле дерге боллукъду. Аны бла да къалмай, назмучуну терен билимине, керти фахмусуна шагъатдыла. Ким биледи, бу иште Бижатны устазы – атасы Ёрюзмек хажи окъуна болгъан болур.

Бижатны дефтерлеринде кёп зикир, назму жазылып сакъланганды. Ол дефтерледе Чабдарланы Сюлемен шыйыхны, Семенланы Исмаилны бусагъатха дери белгили болмагъан назмулары, Кязимни, Къудайланы Нухну да аслам тизгини бардыла.

Акъбайланы Ахияны жашы Исмаил (1874-1937). Акъбайланы Исмаил белгили дин къуллукъчу Ахия эфендини юйюрюнде ючюнчю сабий эди. Ахия эфенди къарачай-малкъар жамауатда жаланда дин жаны бла белгили болуп къалмай, санат жашауну айныууна да кёп къыйын салгъанладан эди. Акъбайланы Ахия, Кърымшаухалланы Магометмырза, Боташланы Асланмырза, Байрамкъулланы Джамбарбек 19-чу ёмюрню 70-чи жылларында Къарт-Джурт элде биринчи окъуу юйню ачадыла. 1883 жылда Тебердиге кёчгюнчю, Ахия анда устаз болуп тургъанды. Тебердиде да Ахия эфенди устазлыкъ ишин бардыргъанды. Ол окъутхан сохтала Къарачайны интеллигенциясыны биринчи сатыры болуп, кёп магъаналы халкъ ишни къолгъа алып, тынгылы толтургъандыла.

Кеси белгили устаз болгъанлыкъгъа, Ахия эфенди, ол заманда жюрюген адетге кёре, жашыны билимин андан ары байыкъдырыргъа, жашау халлагъа тюшонюрге Басхан ауузунда жашагъан ана къарындашлары – Эфендилагъа иеди. Ол кезиуде Басхан ауузуну къадиий Эфендиланы Ибрагимни жашы Зулкъарней болгъанды, кеси да медиреседе дерс бергенди. Огъары Басханны медиресесини сохталарыны санында Эфендиланы жашчыкълары да бар эдиле. Исмаил Зулкъарнейни къарындашындан туугъан Хасан бла жыл санлары бла тенгшиле эдиле. Ала татлы тенгле боладыла. Хасан да, Исмаил да биринчи устазлары – Зулкъарнейден алгъан билимлерин, жашау юлгюлерин ниетлеринде сакълагъандыла.

Басханда ислам динни биринчи измилерине тюшоннгенден сора Ахия жашны илмугъа эниклегенин ангылап, окъууун терен этер муратда аны Къазан шахаргъа иеди. Къазанда медиресени тауусуп, Исмаил окъургъа Къырымгъа келеди. Мында, Симферополь шахарда, Измаилбей Гаспралыны битеу дунягъа белгили тюрк окъуу юйге тюшеди.

Акъбайланы Исмаил билимге, окъуугъа жан атып, Тифлисни, Бакуну, Стамбулну бийик окъуу юйлеринде белгили алимледен дерс алады. Илмуну къайсы бёлюмюнден да Исмаилны билими терен эди: ол бир талай тилни, миллет маданиятны, адабиятны да билгенди, тюрлю-тюрлю жашау усталыкълагъа да тюшоннгенди. Туугъан жерине Акъбайланы Исмаил дуняядан толу хапарлы болуп, кёпню кёрюп, кёпню сынап, жашаугъа къарамы терен да, тынгылы да болуп, 1898 жылда къайтады. Бу кезиуде Къарачайда дин, башха тюрлю ниет илмудан Акъбайланы Исмаилдан уллу билими болгъан жокъ эди. Исмаил

Тюркден Къарачайгъа, Теберди элине къайтханда, анга 24 жыл бола эди. Билимини теренлиги, ишде хунерлиги аны тамата тёлюде, тенглерини ичинде да намысын бийик эте эди. Исмаил ол заманда Къарачайда къайсы къуллукъну, жумушну да тамамлаяллыкъ эди. Алай жаш, ата-сыны жолу бла барыргъа кёл салып, устазлыкъ ишни сайлайды. 1917 жылгъа дери Исмаил Тебердиде устаз болуп ишлегенди. Устазлыкъ аны къадары буюргъан бир уллу кюч эди. Тебердиде Исмаил тамата эфендиликни да жюрютгенди. Ол динни тазалыгъын сакълар ючюн дайым жарыкъландырыу ишни бардыргъанлай тургъанды. Ол заманда жюрюген ауур адетни – ёлгенни юсюнде уллу ырысхы къоранч этиуню ислам диннге келишмегенин ангылатып, тохтатханды. Жарлыгъа, къарыусузгъа болушургъа, кёл этдирирге ёч болгъанды. Аны ючюн Исмаилны /халкъ аны эркелетип атына «Чокуна эфенди» деп айтханды/ битеу жамауат бек сыйлы кёргенди, хар сёзюне, ишине тийишли болургъа итингенди.

Акъбайланы Исмаил окъугъан кезиунюнде Къазанда бла Къырымда басма усталыкъгъа юйренгенди, Стамбулда уа тюрк газетде талай заман ишлеп тургъанды. Дерс китапланы къарачай-малкъар тилде басмаларгъа аны эрттеден мураты бар эди. Ол муратха жетер ючюн а Къарачайда не басма юй, не ол ишни тындырырча адам да жокъ эди. Басма ишни Къарачайда къуаргъа онг болмагъанын ангылагъандан сора, Исмаил китапланы Дагъыстанда, Гаспралы Измаилны окъуу юйюнден танышы Абусуфьян Акаев бла Мавраев Магометмырза къурагъан типографияда чыгъарыргъа жол излейди. Тенглеринден болушлукъ, ангылаулукъ да кёреди. Кеси ырысхысын да аямай, 5-6 жылны ичинде къарачай-малкъар мектепледе, медиреселеде жарарча 3 китапны басмалайды. Бу китапладан бири харфлыкъ, экиси уа харфлыкъдан сора хайырланырча адабият, фольклор хрестоматияла эдиле.

1912 жылда ол заманда Шимал Кавказда жюрюген адабият дин тёреге таяна, Акъбайланы Исмаил «Ийман-ислам» поэманы жазып, М.Мавраевни типографиясында басмалайды. 1916 жылда Тифлисте Исмаил къарачай-малкъар халкъны тарыхында биринчи ана тилибизге жораланган китапны басмалайды. Бу китапны къарачай-малкъар тилни, маданиятны, илмуну айныуунда магъанасы болмагъанча уллуду. «Ана тил» биринчи къарачай-малкъар интеллигенцияны ал китабы болгъанды. Артда, Совет власть битеу халкъгъа билим бериу программаны башлагъанда, бу китапны юсю бла жангы окъуу китапла жарашдырылгъандыла.

Алай бла Акъбайланы Исмаил къарачай-малкъар тилде биринчи окъуу китапланы авторуду. Исмаилгъа дери да къарачайлы, малкъарлы жашла Орусбийланы Сафарали бла Науруз, Байрамукъланы Илияс, Кърымшаухалланы Ислам эм башхала/ ана тилибизде окъуу китап, газет чыгъарыргъа кюрешгендиле. Алай ол бек къыйын иш эди, кёп ырысхы къоранч да излей эди. Исмаилгъа бу ишни тындырыргъа аны къолайлы адам болгъаны да себеплик этгенди. Революциягъа дери Исмаилны бир ненча юйю, эки тюкени, агъач заводу, курорт юйю бар эди. Халкъгъа билим, жарыкълыкъ келтирер ючюн ол кесини халал

кыйынын, заманын да аямаганды. Акъбайланы Исмаил - жарыкъландырыучу, устаз, дин къуллукъчу, назмучу – хар тутхан ишин да бирча тынгылы этгенди. Аны халкъгъа назмучуча белгили этген тамсиллери бла бир къауумун ол И. Крыловдан кечюргенди/ табиьгъатха жораланган назмулары болгандыла. Исмаилны «Сакъла, кесме!» деген назмусу уа бюгюн жазылгъанча эшитиледи: «Сакъла, кесме, агъач бизге алтынды, Сакъла, кесме, иссиликде салкъынды...» Назмуну быллай тизгинлери бюгюн да тамата тёлюню эсинден кетмегендиле. Нек дегенде, бу назму Акъбайланы Исмаил бла Абайланы Исмаил жарашдырып 1926 жылда Москвада басмаланган «Бизни байлыгъыбыз – бизни жерибиздеди» деген окъуу китапларында басмалангандан сора, халкъгъа кенг жайылгъан эди. Совет власть аякъ тирегенде, Исмаил битеу ырысхысын ара мюлкге ётдюрюп, кесине Баталпашинскеде жаланда бир юйюм къоюп, жамауат жашаугъа тири къатышады. Исмаилны хайырындан «Таулу джашау» – биринчи къарачай газет, окъуу китапла да басмаланып тебирейдиле. Окъуу программаланы, жангы алфавитни къурашдырыуда да Исмаил бек уллу кыйын салганды. 30-чу жыллада, репрессияла башланганда, Исмаил Тебердиге къайтады. Алай мында да жокъ эди Исмаилгъа тынчлыкъ. Аны 1937 жылда тутуп, тюрге атадыла, кёп да турмай, илишанга саладыла. Алай эди къадары къарачай-малкъар халкъны закий уланыны. Халкъына кёп жаны бла да жарагъан, аны тарых магъаналы ишлерин тындыргъан Акъбайланы Исмаил «халкъ душманы» ат бла жоюлуп кетгенди дуниядан. Алай аны жарыклыкъгъа элтген жолда жандыргъан нюрю бюгюн да ёчюлмей, тёлюден-телюге ёте барады. Аны назмулары, китаплары бюгюн да халкъгъа жарагъанлай турадыла. Фахму бла адамлыкъ ёлюмсюз болгъанларына Акъбайланы Исмаилны чыгъармачылыкъ къадары шагъатды.

Каппушланы Асланбекни жашы Ахия (1905–1986) Эски Джёгетей элде туугъанды. Анадан ёксюз къалгъан жашчыкъ «къара таныргъа» мурад этип, нёгерлери Батчаланы Даут, Созарукъланы Рамазан бла бирге Кёнделен элге келеди. Бу медиреседе ислам алимлери Ахметланы Юсуф, Энейланы Алий, Гочаланы Адыхам дерс бергендиле.

Кёнделен элни медиресесинде Ахия кёл салып окъугъанды, алчы сохталадан бири болганды. Шехиртликни, сохталыкъны да тауусхандан сора, Совет власть кюч алгъынчы, Кёнделенде межгитде имамлыкъ этип тургъанды. Дин къуллукъчуланы ызларындан болгъанларында, туугъан элине къайтады. Фахмулу дин назмучулугъун, уллу билимин жашырып кёп жылланы тургъанды.

Уллу Ата журт урушну къазауатына къатышхан Ахия эфенди кёчгюнчюлюкню кыйын жолларын да сынаганды. «Ёксюзлюк, кёчгюнчюлюк, ёлум, ёксюз асырагъан кыйынлыкъландан озмай, миллетине келген кыйынлыкъланы артыгъы бла кётюреди», – деп жазганды Ахияны къадарыны юсюнден Биджиланы Сакинат.

Бирси дин къарындашларыныча, Ахия эфендини да уллу китапханасы болганды. Кёчгюнчюлюкню кезиуонде Ахияны китапханасы чачылганды, китаплары ажашхандыла, Къыргъызны Талас шахарында

жашагъан кезиуюнде ол жангъдан китапла жыйышдыргъанды. Сюр-гюнден къайтхандан сора Абуқкъабакъда жашагъанды.

Каппушланы Ахия эфенди чыгъармачылыкъгъа уллу кюч салгъанды. Аны назмулары, зикирлери, «Ийман-ислам» поэмасы къарачай-малкъар дин поэзияны жорукъларына кёре жазылгъандыла. Исламны ниет-лерине кертичилик, иште, ниетде тазалыкъ, дуняны хаухлугъуна, ахыратны хакълыгъына ийнануу дегенча затла Ахияны чыгъармачы-лыгъыны тамалларыдыла. Анга дери бола келген поэзия төреге таянып, Каппушланы Ахия «Ийман-ислам» поэмасын жазады. Ислам динни инсанлагъа салгъан борчларын ачыкъларгъа кесича итингенди. Назму-чу бу ишинде ана тилни байлыгъы бла толлу хайырланганды. Аны бла бирча назмулада арап сёзле, айтымла, сёз тутушла да кёп тюбейдиле. Ол чурумну сылтауу да эрттегили дин поэзияны традицияларындады. Араб тилни, поэзияны уста билген назмучуларыбыз Къуранны, ислам динни тамалларын ачыкълай туруп, араб философиядан келген ангыламла-гъа таяннгандыла. Ол ангыламланы къарачай-малкъар тилни юсю бла жетишдирилмасала, кёчюрмей къоюп, назмуларын окъуй туруб а, хар бирин ангылата болгъандыла.

Каппушланы Ахияны назмуларыны асламысы жахилликге къаршы жазылгъандыла, жалгъан «дин адетлени» сёгедиле. Назмучу жашаугъа къарамын баямлай туруп, уллу философия магъанасы болгъан соруугъа жууап берирге итинеди. Хар не да, ол санда адамны къадары да Аллахны къолунда эсе, аны баш эркинлиги бармыды? Жокъ эсе, ол жууаплымы-ды этген ишлерине? Бу терен магъанасы болгъан соруугъа Ахия эфенди адамны жашауда хаух къонакъ этип, Аллахны уа къадарланы ишлеген къонакъбайча суратлайды.

«Къонакъланы рысхы бла

Къонакъбай сынап кёреди», – деп чертеди Ахия эфенди.

Жашаууну ахыр кюнлерине дери, эки кёзю сокъур болгъанына да къарамай, чыгъармачылыкъны къоймагъанды. Тёгерегинде, тийресинде, элинде, башха жамауатлагъа да Къуранны магъанасын, динни излемле-рин ангылатханлай тургъанды. Кёп сохтасы болгъанды. Чыгъармалары эки кере энчи китап болуп басмалангъандыла (1990, 1993 жыллада).

БИТТИРЛАНЫ Тамара.

СОЗАРУКЪЛАНЫ Нори

Къаргъа бѣа кѣзѣрчѣн

Тамсил

Къанатларын терк къагъа,
Тюгю кюнде жылтырай,
Ашыгъыш, уясына
Учуп бара тургъанлай,

Кѣгюрчюнню аллына
Чыкъды, жолундан тыя,
Ишсиз, эрикген Къаргъа,
Талпып кесин махтаргъа:

“Къанатларым – къап-къара,
Ёшюнюм а – чиммакъ акъ,
Тюз да мени кѣргенлей,
Сюйюнеди Дуадакъ!

Къарыуум бар, кючюм бар,
Кимден кемди сюегим?
Жолумдан бек терк учар
Жашауда сюймегеним!

Нек этелле илгиздик
Мени, сюймей, адамла?
Не уа тилчи чыкъын
Ушаймыд ашхылагъа?

Ал да къара Гугукга –
Алдауукъчу, жапысыз,
Эришип Гугурукга
Болду, харип, жукъусуз.

Къычырыкъ, сыйыт эте,
Къарылгъашчыкъ,насыпсыз,
Кюрешди юй ишлерге
Багъанасыз, чардакъсыз.

Быллай болумсуз жанла,
Дагъыда бир къауумла
Манга тенглик тутаргъа
Этедиле умутла...”

Сѣзюн бѣле Къаргъаны,
Сабыр айтды Кѣгюрчюн:
«Мен айтайым къалгъанын,
Ёпкелеме аны ючюн.

Ариулугъунг ючюннге
Махтау излеп кюрешме,
Базып къара кючюнге,
Онглума деп сѣлешме.

Бу къауумгъа кѣл салмай,
Жарсып сѣлеше эсенг,
Кимледиле тенглеринг,
Боллукъ эди билдирсенг...»

Ашыкъды бек Кѣгюрчюн,
Уясына жол салды,
Мудахлыкъ басып кѣлюн,
Къаргъа сагъышлы къалды.

Кетерик кетсе...

Тамсил

Табийгъат салгъан жорукъну бузуп,
Жылда эки чакъ этедиле дау,
Бири бирине бурун тургъузуп,
Кюрешедиле болургъа чырмау.

«Кетерик тройюлме къуллукъдан», – дей,
Гёжепсингенди къыш, хыршыланып,
Жаз да: «Къора», – дей, ыхтыра, чимдий,
Къыстап кюрешди аны, къадалып.

Оноу керекли болгъанын эслеп,
Даучулагъа Кёк къатылгъанды бек:
Кюкюреп, жашнап, «былай болсун» деп,
Экисине да айыргъанды чек.

Ма андан бери (айтыугъа кёре),
Болсала да ёч мур-мур этерге,
Эки кезиуню, излемей тёре,
Бири келеди, бири кетерге.

Адамладан да кетерик кетсе,
Келлик да келсе билген ишине,
Биреу биреуню хатерин этсе,
Апчытмаз эди киши кишини.

Хуртмет санга

Гимн

Ёхтем Къарча башчынг болгъан миллетим,
Алан журтха нюр тегеди келбетинг,
Тарых ызынг – оюмлулукъ, батырлыкъ,
Кетмез шартынг – тюзлюк, тенглик, адамлыкъ.

Эсиу

Табийгъатынг Минги таулу, Къобанлы
Хауанг, хансынг бирча дары-дарманлы,
Мен жашайма, быллай журтдан кюч ала,
Алан туудукъ болгъаныма къууана!

Хурмет санга, жарашыулу тау халкыым,
Нарт юзюгю Къарачайым-Малкъарым,
Къонакъ келсе, туз-дам тежей, тёр берген,
Къоншуланы багъалагъан, шох кёрген.

Эжиу

Жамауатынг жигит, жигер, табышли,
Тёлюлеринг – бабалагъа тийишлы.
Сёзюнг керти, иннетинг тюз, тилинг бай,
Мамырлыкъда жаша, Малкъар-Къарачай!

Эжиу: -

Сюсюнчюлюк сакълайды

Бузла эрий, куртла бола аздан-аз,
Жылы хауа ауушдура сууукъну,
Жууукълашды энтта бир кёзююлю жаз,
Хар инсанны эте ахшы умутлу.

Хыны кыш да энди болгъанды кымсыз,
Тау башлагъа жанлай, артха атлайды,
жашил жазны ал атлысы – герге –
Ариу жырлай, «сююмчюлюк сакълайды»

Жылны хар бир чагъын кёзюу келтире,
Берекетли жер тегерек бурулад,
Бёленнгенча биринчи сюймекликге,
Алтын чирчик бутакъчыкъда къубулад.

Къарачайым – Малкъарым

Жыр

Деу аланла зорчуладан, жауладан
Кёп ёмюрню узагъына сакълагъан,
Сейир журтну эркетете, ийнакълай,
Сиз жашайсыз, Малкъар бла Къарачай!

«Бу дунияны жандети» деп аталгъан
Тау жеригиз махтау бла айтылгъан.
Сууларыгъыз – тамам кюмюш белбау,
Къууанчыгъыз – эки башлы Минги Тау.

Эжиу:

Къарачайым-Малкъарым,
Эгигиз да – эки учар къанатым,
Бир миллетден жаратылгъан эки халкъ,
Жашайсыз, бир-биригизге болуп жакъ

Таматаны сыйлап, орун бергенле,
Тиширыуну ана къачын кӛргенле,
Къартларыгъыз – тюз оноулу, келбетли,
Жаш тӛлюгюз – тау намыслы, адепли.

Къыйын кюнде шуӛхларын сатмагъан,
Башхалагъа сауут алып чапмагъан,
Тюзлюк жолда тенг атлагъан эгизле,
Зорлукъ, ачыу сынамагъыз ёмюрге!

Эжиу:

Чалгъыгъа эрттен

Бӛлек адам биригип,
Турналача, тизилип,
Ишге бирча берилип,
Чаладыла, керилип.

Илгиздик бӛденеле
«Дюр-дюр» эте учалла,
Къышлыкъны теренине
Чалгъыладан мачалла.

Къурч чалгъыла зынгырдай,
Эрттен чыкъдан жылтырай,
Къалын хансха баталла,
Чалып, чалып аталла.

«Теке» да ишин эте,
Уллу жолгъа эс бӛле, –
Бир жолоучу ётсе деп,
Анга адет этсе деп.

Жырлай жыйын тамата,
Эжиу эте къалгъанла,
Жӛрмелеча, бурула,
Таманлана бурула.

Кюн таякъчыкъ, ышара,
Жууунады танг чыкъ да,
Гокка хансчыкъгъа тийип,
Анга жылыуун ийип.

КЪЫШ ЭЛБРУСХА ЁРЛЕТЕНЛЕ

Совет Союзну заманында, бир белгили кюннге жоралап, уллу ишле тамамлап болгъандыла. Озгъан ёмюрню отуз бешинчи жылында СССР-ни колхозларыны биринчи битеусоюз съездлери бола эди. Анга атап, республиканы бек айырмалы, жигит къаячылары Элбрусну эки тѣпесине, ызы бла уа Казбекге да чыкъгъандыла.

Ала онтогъуз адам бола эдиле. Аладан жангыз бири оруслу эди – доктор жаш Владимир Лещинский. Къалгъанлары уа – таулула. Кеслери да онжетиси элбрусчула, бирлери уа Бызынгъдан – Толгъурланы Ибрагим. Элбрусчула уа быладыла: Хажиланы Сейит, Тилланы Юсюп, Къочхарланы Тахир, Къочхарланы Магомет, Хаджиланы Таукай, Хажиланы Сюлемен, Хажиланы Хасан, Хажиланы Чотай, Хажиланы Омар, Жаппуланы Наны, Жаппуланы Исмайыл, Жаппуланы Нашы.

Быланы биргелерине эбизе жаш Давид Гавашели да болгъанды. Аты, тукъуму эбизе болгъанлыкъгъа, туугъандан бери да бизде жашагъанды. Тилибизни да бек уста биле эди. Танымагъан анга таулу дерик эди ансы, башха адамды деп айтырыкъ туююл эди.

Бу жашлагъа дери къыш Элбрусха адам чыкъмагъанды. Ол бир да болмагъанча къыйын иш эди. Бу заманда тау башында угъай, этеклеринде окъуна сууукъла, боранла адамлагъа кѣз ачдырмайдыла. Болсада, аладан да къоркъмай, артха турмай, чынтты таулу жашла Европаны бек бийик чукуюна чыгъаргъа таукел боладыла. Аланы ол ишлерине къараргъа Москвадан экеулен келедиле. Аладан бирлерин – Владимир Еланчикни энчи тау отрядны таматасына саладыла. Ол, баям, быллай иште сынауу болгъан адам болур эди. Бир къауум кюн жашла жарау этгендиле.

Экинчиси Виктор Вальцев а отрядны завхозу эди. Ол аланы ашларына, сууларына, кийимлерине къарагъанды. Къышда таугъа чыгъарыкълагъа энчи кийимле керек эдиле. Мында уа аллай зат жокъ. Москвачыла аланы Италиядан келтиртедиле. Бир-бир суратлада бѣркле, кѣзлюкле кѣрюнюп турадыла.

Элбрус эл Советни председатели Сотталаны Салих да былагъа къолундан келгенича болушуп тургъанды. Ары-бери барыргъа туюшуп, улоу керек болса, башха жумушларына да къарагъанды. Врачлары да кюннге эки кере: эрттен, ингир жүреклерине тынгылагъанды, къан басымларын ёнчелегенди.

Онтѣртюнчю январьда, отуз бешинчи жыл къаячыла, ол санда онжети таулу жаш, бир эбизе, бир да оруслу врач, Минги тауну эки чукуюна да чыгъып къайтадыла. Къыйналгъан этген эселе да, бирини ачыгъаны, заран туюшгени да болмагъанды. Элде халкъ жыйылып, уллу той-оюн этип, алай тубеген эдиле.

Къаячыланы, юйлерине да жибере турмай, тюзюнлей Дюгерге алып кетедиле. Анда да кѣп турмай, Казбекге (Къазмантау) ёрлейдиле эм андан Москвагъа телеграмма жибередиле. Къышда эки таугъа да

чыгып кыйтхан жашланы намысларын-сыйларын кѳредиле. Алгъа бек кѳтюрюп да турадыла. Хажиланы Сейитге бла Тилланы Юсюпге Тегенеклиде туюплю-башлы юйле да ишлетедиле. (Артда Юсюпню юйюн ыргы басхан эди.)

Болсада бир-бир уста кыаячыланы кыадарлары жарсыулу болганды. Жаппулану Исмайыл, 35 жылда Минги таугъа жыйын бла кетип, ажымлы ѳледи. Жаппулану Сейитни бла аны жашы Омарны 41 жыл декабрь айында тутадыла. Сейитни тамата жашы Газот урушда болганына да кыарамай. Немислиле бу тийрелеге жууукълаша башлагъанларында, ала тургъан тюрмени Каспий тенгиз тийресине кѳчуредиле.

Анда бара тургъан жеринде Сейит кыарыусуз болады да, солдатла муну арбагъа миндиредиле. Тутмакыла алгъа кетедиле, арба уа артда кыалады. Омар атасына, ызына бурулуп, кыарай-кыарай барады. Арба тынчдан-тынч келе, кыарап кѳрмезча кыарангыда жутулады. Ингир ала тутмакыла солургъа олтургъан жерге арба да жетеди. Алай Сейит анда жокъ эди. Омар, аны кѳргенден сора, асыры кыйналгъандан, ол кече окъуна жюреги жарылып ѳлгенди.

Сейитни уа солдатла, артха кыалдырып, кечикдирип, ѳлтюрюп кыйгъандыла. Кыартланы, кыарыусузланы алай эте баргъандыла. Аны кыарындашы Таукай да айтылгъан кыаячыладан бири эди. Минги таугъа кѳп адамны чыгъаргъанды. Азияны кыйынлыкъларын да сынап, андан да сау-саламат кыйтып, 96 жыл жашап ѳлгенди.

Тилланы Юсюп да бек эрттеден бери жол уста эди. Жюзле бла адамлагъа Элбрусха жол кѳргюзтгенди. Малкыар тауланы ариулыкълары бла

шагъырей этгенди. Аны кесин, къарындашын, эгечин да тутадыла. Бираздан эгечин эркин этедиле. Ол артда кёчгюнчюлюкде, Къазахстанда ауушханды. Къарындашладан а бири да сау къайтмайды.

Хаджиланы Хасанны да эки кере окъуна тутхан эдиле. Азияны да сынагъанды. Андан къайтхандан сора Тырнауузда жашап тургъанды. Анда ёлгенди. Хажиланы Чотай да кёчгюнчюлюкню сынагъанды. Бери келгенден сора, ол да Тырнауузда жашап тургъанды. Анда ауушханды. Эки жашы къалгъанды.

Толгъур улу Ибрагим да кёп жыйынны чыгъаргъанды Минги таугъа. Аны бла баргъанладан бир адам да ачымагъанды. Ол 1942 жылда урушха кетеди. Андан а къайтмайды. Къатыны, къызы бар эдиле. Юй бийчеси Ибрагимни урушха ашырып келген кюн ауруп, андан иги болмай ёледи. Къызы Нальчикде жашайды.

Къышда Минги таугъа чыкъгъан жашланы къадарлары алай болгъанды. Алгъа сыйладыла, бийикге кётюрдюле. Ызы бла уа къаядан энишге атханлай этдиле.

Ол жыл аладан сора да Минги таугъа жети таулу къыз чыгъадыла. Ала быладыла: Хажиланы Сейитни къызы Гезам, Залийханланы Танайны къызы Эрзуан, Залийханланы Ахматны къызы Кизий, Хажиланы Даутну къызы Абидат, Хажиланы Чукайны къызы Жюзюм, Байдаланы Зекерияны къызы Таужан. Жарсыугъа, жетинчилерини атын тохташдыралмагъанбыз.

Башында атлары сагъынылгъан къаячыла къышда Минги таугъа, ызы бла Казбекге чыгып, уллу жигитлик этген эдиле. Аладан сора да алай кёп жашларыбыз болгъандыла. Аланы барын да атларын жыйышдырып, районда музейлеге салыргъа тийишли эди. Келген адамла кёре, эсде тутар эдиле.

ОСМАНЛАНЫ Хыйса.

Къуш уясы Хабазым

Хабаз бек ариу тау эллерибизден бириди. Хабазгъа кире келген жерде, тау башында Агойланы жери деп жер барды, ариу чаллыкълы жер. Будай ёсдюрюп, артдаракъ жыллада уа картох ёсдюрюп да болгъандыла. Уллу мал, тууар, ууакъ аякълы мал да тутхандыла.

Балыкъ суу Хабазны чегет жанына бла кюнлюм жанына айырады. Балыкъ деген битеу да тюрк тилледе «чабакъ» деген сёздю. Чабагъы да бек сыйлы чабакъладанды – ала чабакъ, неда бий чабакъ. «Уллу Аман къол», «Гитче Аман къол» деген жерле да бардыла. «Къызыл къол» деген дорбунлу къаялада къой орунла болгъандыла, Уяналаны Татарны бла аны юч къарындашыны къошлары да анда эдиле. Мени къарт анам айтханнга кёре, аланы минг къойлары болгъанды. «Мезекей» деген ариу жерде эл къой къозула тутуп болгъандыла. Бир кере алайда къошлагъа от тюшюп, кёп мал кюйгенди. Аны ючюн алайгъа «Къойла кюйген» деп да айтадыла. Хабазчыла ол жерледен сора да «Ауар сырда да» мал тутуп, бишлакъ этип, жау чайкъап болгъандыла. Артда уа алайда сют заводла да ишленгендиле.

«Жашла кетген» деген жер Балыкъ сууну бек тар жерлеринден бириди. Алайдан, кесине базынып, кёп адам секирип ёталмагъанды. Бир ненча жаш алайдан секирип ётебиз деп, суугъа кетгендиле. Тиширыу болуп жангыз Отарланы Абийса ётгенди деп элде аллай хапар айтыучудула... «Мушт» деген жерде, буруннгулу таулула алтын сюзюп болгъандыла. Алтындан бек сейрлик затла этгендиле.

«Ташчалман» – деген жерле, бичен этген жерледиле. Чегет жанында, ары тюбюнден кире баргъан жерде уллу ариу юй болгъанды. Чегетни жери да, ол юй да Гюржубий деген бийни эди. Ол чегет жанына мал ётдюрюрге окъуна къоймагъанды. Къарачайдан келип, жангы юйюк къурагъан Герюкланы Хажымырзагъа сабанлыкъ жер бергенди, шуёхлукъ да жюрютгенди.

Айтыугъа кёре, Хабаз эли, кёчгюнчюлюкге дери окъуна жети кере тюп болуп, жангыдан къуралгъанды. Озгъан ёмюрледе Хабаз эли «Жарашты Жюнюс» деген бийни жери болгъанды. Кеси да сахар эди дейдиле. Шагъатла къайда десегиз, «Сюйреучю» деген жерде уллу юй ташла бардыла, ассыры тик жерледен, алайдан гебенлени суйреп тюшюредиле. Жарашты Жюнюс ассыры байдан, алтыны, кюмюшю дунягъа сыйнмай болгъанды. Душман къыралгъа киргенде, байлыгъым душманнга къалмасын деп, «Мезекей» аягъында къара къаяны жарылгъанына къуйгъанды.

Бу жерле мени жерлеримдиле деп, Тюрк ёмюрде да даулап тургъанды. Хабаз бек буруннгу элледен болгъанны шагъаты: эски, буруннгу къабырланы юслерине дагъыда къабырла салынып, бир ненча къатдыла. Элни баш жанында Огъары элде, биз, сабийле, къалакъ ташны юсюнде жатып, кюннге кесибизни къыздырсакъ, къарт аналарыбыз тюшюгюз, ол къабыр ташды деп, кёп урушхандыла.

Жаш тёлю элни хар ташын сюрerge, таныргъа, сакъларгъа керекди. Ол хар таулуну да борчуду.

Сейирлик хапарла

Хабазда Сибилчи хажи деп бир киши кьойларын кюте болгъанды. Ол диннге бек кьаты эди.

Бир ингирде Тейри эшиги ачылып, ол, абызырамай, тилек этгенди.

– Алгъышымы, кьаргъышымы да кьабыл эт, – деп тилегенди хажи. Андан сора Сибилчи хажини алгъышы, кьаргъышы да кьабыл болуп баргъанды. Бюгюн окьуна бир-бир тиширыула кьызларына: Аллах ючюн, Сибилчиден юлюшюбюз барды, керексизге кишини кьаргъагъан иш этмегиз, – деп юйретиучюдуле.

Сабий оюнла

Алгъын ёмюрледе таулу сабийчикле, ата-аналарына болуша, кьуруда жумуш этип турмагъандыла. Ала ойнаргъа да бек суйгендиле.

Къыш бузда ашыкъ ойнагъандыла, хайнух бургъандыла. Таулу сабийлени жазда кёп оюнлары болгъанды. Бек суйген оюнлары уа чюйке оюн эди. Уланла уа ат ойнатхандыла, чариш этгендиле. Кюз артында элни ортасында узун чыпын орнатып, аны башында тюрлю-тюрлю омакъ затла, сыйлы затла, татлы затла да такьгъандыла. Саугъалагъа ётюрле, чёрчекле жетип болгъандыла.

Ариу кюпес, гюлменди не кьумач журун алалгъан анасына, эгечине, суйген кьызына берип болгъанды саугъасын.

Бурунгу таулуланы саулукълары

Малкьар халкьны саулукъгъа кьарагъан уста кьартлары кёп болгъанды.

Къаны азайгъаннга алма, кьозу ашатхандыла, чум, улёкьу сыгъып, сууун ичиргендиле. Къаны азайгъаны саусузгъа мурса хычин да этгендиле. Сууукъла тийип ауругъаннга нарат чайыр чайнатхандыла, исси сютге кьошуп да ичиргендиле. Уста тиширыула кьаратон кьатынланы эрттенликде эртте ач кьарангылай сылап болгъандыла. Тери аруулары болгъанны жылы гара суулада жууундургъандыла. Кеси халкьыбызны угъай, черкеслени (ол заманда кьабартылы деген сёз жокь эди), саулукъларына да бакьгъандыла. Ала бютюнда кичиу аруудан бек кьыйнала эдиле.

Баш аруудан кьыйналгъанладан кьартыкь алгъандыла. Кьартыкь алыу – къан ийиудю. Усталарыбызны къан ийиучю алтын-кюмюш кереклери болгъанды. Анам: «Онжыллыгъымда, ауруп, кьартыкь бир кере алдыргъан эдим да, кьарт болгъунчу, башым арумай тургъан эди», – деучюдю. Ай, ийсагъан, бир кьартыкь алдырыр эди деп да термиледи. Артыкь да сынганнга, чыкьгъаннга уста эдиле кьартларыбыз. Шёндю да барды аллай устала.

Жилян ургъан адамны жарасындан къанын эмгендиле, уу жайылып кетмесин деп. Жилян ургъанны къобаргъа къоймагъандыла. Сора айрандан ичалгъаны тенгли ичирип, жукълатхандыла.

* * *

Заманы озуп, сѐлешген эталмай тургъан сабийни бизни аммаларыбыз, аякъчыкларындан тутуп, баш тѐбен айландыргъандыла да, гыллыу кѐшорден ѓтдюргендиле.

* * *

Таулу къызланы чачлары узун да, къалын да болгъандыла.

Къартла:

– Мант ашагъыз, чачыгъыз жылтырауукъ да, узун да боллукъду, – деп айтхандыла.

Бек тюшген чачны тузлу суу бла жууа эдиле.

* * *

Сабий къызгъа кѐк сохан ашаргъа къоймагъандыла, замансыз жетерикди деп.

* * *

Къыз тиширыуну аякълары уллу болсала: «Къул тукъумдан чыкъгъаны билинип турады», – деп болгъандыла. Аны ючюн ѓсе тургъан сабий къызчыкълагъа тар чарыкъчыкъла кийдиргендиле.

* * *

Тамагъы неда ѓпкелери ауругъан саусузгъа борсукъ жау да, ала чабакъ да ашатхандыла.

* * *

Кесекле тийген саусузну сыртына теке жау жагъып болгъандыла (бу дарманны сакъ этерге керекди).

Къартланы таурухлары

Къарт анам Уяналаны Гокка кимни юсюнден айтханын унутханма, ол быллай хапар айтыучу эди: «Бир таулу эр киши урланган маллары излей, таулада кѐп айланганды. Малларын да тапмай, элге кечигип келе, ол от жарыкъ кѐрюп, ары баргъанды. Барса, омакъ жыйыркълы ариу тиширыула бла ушагъыулу эр кишиле от тѐгерегине олтуруп, ашай, иче. Малларын излеген салам бергенди. «Ой, жууукъ бол, бизни бла ауузлан», – дегендиле ала. Шапа жаш, аллына хычинле салып: «Айтычугъузну айтма», – дегенди.

Ол киши асыры арыгъандан бла асыры ачдан терк окъуна хычинден

кѡба: «Бисмилляхи», – деп ийгенди. Олсагыат от да, ариу тиширыула да, кишиле да думп болгъандыла. «Ол хайырсызла кѡлума сыгын тут-дургъан кѡре эдим. Ачлыгъымы, арыгъанымы да унутуп, элге букъу туман болуп жетген эдим», – дей эди кеси.

* * *

Ким билмейди гыранча жаулукъну (Гыранча – граница, из-за границы деген сѡзденди, баям) таулу тиширыула чачакъла тигип, тухтуй туйюп ,аллай жаулукъланы бютюнда ариу этгендиле.

* * *

Тиширыула гюлмендилени башларына кысып болгъандыла. Бютюнда бек жангы келген келинле кѡру купесле (купес – купец деген сѡзденди) кысып турмагъандыла. Къызла, омакъланып, инбашларына атып да болгъандыла аланы. Бир аш-азыкъ этгенде болмаса, малкъарлы къызла хазна жаулукъ жюрютмегендиле. Гюлмендилени Тюркден, Азейрбаджандан, Дагъыстандан да келтире эдиле. Тюркча айтханда: гюлменди гюл менде, мени юсюмде гюл деген магъананы тутады. Дарий кѡумач бла къатапа кѡумач бек жюрютюлгендиле.

Таулу тиширыула жюн ишге уста болгъанлыкъгъа, кеслери эшген омакъ, кѡрча акъ жаулукъланы кысмагъандыла. Кѡру чындай болмаса, жюн затны, ыспассыз этип, жюрютмегендиле.

Бурунгу таулу адетле

* * *

Таулу тиширыула кече, кюн да ишлеп турмагъандыла. Ала, санлап бирде кеслерине не сабий, не эр киши кѡшмай, байрам этгендиле. Эт хычинле, неда чюгюндюр хычинле, неда мурса хычинле этип, алапат малкъар халыуа да биширип, кеси кеслерин сыйлагъанадыла, той-оюн этгендиле.

* * *

Таулулада изеу деп болгъанды. Хайт деген жашла, кишиле уллу иши болгъан адамгъа (юй ишлеген дегенча) жыйын болуп баргъандыла. Тиширыула уа кими лѡкъум, кими гыржын, кими эт биширип, кими айран, бишлякъ келтирип, ишлегенлени сыйлагъандыла.

Бир бирлерине чалгъы чалып, дырын жыйып да болгъандыла.

Тау элдеде изеу болушлукъ бюгюн да жюрюйдю.

* * *

Сабийни хыли этгенин кѡрселе, кѡру къартла угъай, хар ким да, аны сабийи, муну сабийи деп кѡрамай, кылыкъгъа юйретгенди.

Тас болгъан жашчыкъ

Уллу ата журт башланыр аллында, юйлеринден узакъ болмай, суу боюнунда уллу ташны къатында ойнай тургъан алтыжыллыкъ жашчыкъ тас болуп къалгъан эди. Хабазны уллусу, гитчеси да, аягъы юсюне болуп, жашчыкъны кѣп излегендиле. Балыкъ сууун да къармап, жукъ табалмагъандан сора, тюнгиюлюп къалгъан эдиле.

Урушну, кѣчгюнчюлюкню да сынагъан халкъыбыз, онюч жылны сюргюнлюк сынап тургъан халкъ туугъан жерине къайтады. Бирле, оюлгъан, чачылгъан юйлерин жангыдан ишлеп, бирсиле киргинчиледен кеслерини юйлерин сатып алып, ата-бабаларыбызны жерлеринде жангы жашау этип башлайдыла. Колхозла къураладыла. Ауар сыртында колхоз къышда къабартылыла кѣп эдиле. Таулу тиширыула ийнек саууп, бишлакъ, къаймакъ, айран этип, колхоз иште тири урунадыла. Кюлени биринде бир черкес малчы жаш: «Мен нек эсе да кесими таулу халкъдан сунама, сизни тилигиз манга бек жууукъ да хычыуун да кѣрюнеди» – деп, анда ишлеген бир огъурлу, таулу тиширыугъа ичин ачды. Ол тиширыу Зухра эди, тѣрт ѳксюз къолуна къарагъан.

Зухра, жашха жарсып: «Элге къонакъгъа кел да, тѣгерекге-башха къара, эсинге жукъ тюшер эсе уа. Соргъан-сурагъан да эт, уруш аллында алты жыллыкъ жашчыкъ тас болуп, биз аны таш юсюнде къалпакъчыгъын тапхан эдик. Анасы бюгюн да жиягъанлай турады». Черкес жашны Улбашлары жашагъан жерге (жашчыкъ алайда тас болгъан эди) элтедиле. Жаш, ол уллу ташны кѣрюп: «Ма, алайда къамичи бла ойнай тургъанымлай, бир атлы жете келип, мени сермеп, ат боюнуна алгъан эди. Сора жамычы тюбюне букъдуруп элтип барып, бир кишиге берген эди. Ол да жамычы тюбюне букъдуруп башха элге жетгинчи, атын чапдыргъанлай барады да, мени сабийи болмагъан къаратон эгечине береди. Артда мени кесине жаш этген анагъа сабийле туугъан эдиле. Мен тилими да, къайсы элден болгъаным да, сабийликден унутхан эдим. Алай бир жол къарындашларым бла мен, чек тарта, даулаш болабыз. Ол заманда бир къарындашым ачыуланган къызыуу бла мен аладан болмагъаным айтып иеди. Сиз манга: «Нек мудахса былай?» – деп сора-сора тургъансыз, мен а тау тилни ариу макъамы таныш кѣрюнюп, аны тансыкълай эдим.

Жашны анасына кѣргюзтгенлей окъуна, ала бир бирлерин таныйдыла. Къурманлыкъгъа жыйылгъан элчиле, жууукъла да: «Эллинге, жеринге, тукъумунга кѣчюп кел дегенлеринде : «Угъай, айып этмегиз, мен ѳсдюрген атамы тукъумун жюрютеме, юйдегим, сабийлерим да алай. Кесим да жаш адам туююлме, асыры кеч табылгъанма. Анама келе-келе турлукъма, жууукълукъ да жюрютюрюкме», – деп айтхан эди.

Бу хапарны мен Хабазчыладан эшитип билеме.

Къарт аммамы керти болгъан хапары

Урушну ал жылларында колхозну жылкысы тас болгъан эди.

Табылгъан эр киши жылкыны излей жайылады. Мени юйдегим да чечен жанына барайым деп, атына минип кетеди. Кече сабийлени да тынчайтып, тышына къулакъ салып турама. Эшикге да чыгъама, алай, не медет, кымылдагъан жокъ.

Тангнга кёз кысмай чыгъама.

Экинчи кече уа тюнгиюп, бир да иги хапар сакъламайма.

Ючюнчю кече халкъ тынчайгъандан сора, мен да жукъу кысып къоймагъы эди дей тургъанымлай, эшикден мен танымагъан бир ауаз келеди: Ол ауаз «Гокка» деп, атымы айтады да, манга боллукъ болгъанды деп чыгъама: «Кел, жууукъ бол, ким эсенг да», – дейме адам эслемесем да. Тюрслеп къарасам, арбазда челек, къошун тагъыучу узун агъачны кыйырына олтуруп, эки аягъы да жерге жете, адамгъа ушагъан бир затны кёреме. «Бар да тынчай, бусагъат эринг жетеди», – дейди да, ол думп болуп къалады.

Танг эрттен а ат кишнеген, ат туякъ тауушдан уянган эдим. Жылкы да табылып адамым да юйге сау-саламат жыйылгъан эди.

Къарт аммаларыбызны сейирлик затлары

Мени къарт анам Уяналаны Татарны кызы Гокка бир намазын къоймагъан, терс адамгъа терслигин артха салмай айтхан, намыс ала да, бере да билген, алай акъыллы тиширыу эди.

Бир жол мен къарт анам бла «Къулакъ ичинде» (Хабазда аллай тар, ариу да жерчик барды) бахчабызгъа бара тургъанымлай, бир уллу жилияны кёрдюм, къарт анам, дууа окъуп, жилияны бара тургъан жеринде жукълатып къойгъан эди.

Туман кюн адам болмагъан жерде, биреу атынгы айтып сёлешсе, хыны этме. Неда, билмей тургъанлай, къулагъынга атынг чалынса, юйден чартлап чыгып: «Сен кимсе?» неда «Не этесе?» – деп къаты сёлешсенг, ол къаргъап кетеди. Ариу ён бла: «Кел, юйге жууукъ бол», неда «Байча, Байча», – деп чыкъсанг, алгъыш этип кетеди, - деп, къарт анам алай юйретиучю эди.

УЛБАШЛАНЫ Саният.

***РАХАЙЛАНЫ Диана**
Бызынғы эл, 8-чи класс.*

*БҮҮТӨСЧЕ ДА
БҮИР ЖАРЫКЪДЫ АЙ*

Жангы терекле

Узакъ болмай
Бызынғы суудан
Ёсе эдиле терекле.
Ай жарыкъдан,
Кюн жылыудан
Тюйюл эдиле керекли.

Ёсе эдиле ала
Жаз сайын,
Къурмашча чагъа.
Ашай эдиле алмала
Келгенле
Терек бахчагъа.

Алай
Тынчлыкълары бузулду.
Кёк, кюкюреп,
Жашнады-жанды.
Билмей тургъанлай
Буз урду,
Тауда къыяма айланды.

Чапыракъ жилямукъла
Тёге,

Бутакълары ууалдыла.
Тёзалмай
Ауур желлеге,
Терекле
Аууп къалдыла.

Къабыл болмай
Тилекле,
Тюнгюлдюле умутларындан...

Онюч жылдан,
Жангы терекле
Ёсдюле тамырларындан.

Жашил бутакълары
Шууулдай,
Чайкъалалла
Терекле желде.

Бюгече да
Бир жарыкъды ай,
Мамыр жашау
Тохташып жерде..

Таулу халкъ

Шумерледен,
Аланладан келген
Жигер халкъым,
Жашайса сен төрде!
Къыйынлыкъгъа тѣзе,
Чыдай билген
Халкъым,
Кѣп апчыдынг сен ёмюрде.

Сюргюн ачыу
Кѣтюртмей башынгы,
Турдунг,
Кѣлюнг жарсыуладан толуп.
Алай къайтдынг сен
Туугъан ташынга,
Ийнаныуунг
Жол чырагъынг болуп.

Ата журтха
Эте керти къуллукъ,
Эркин жаша!
Уллу насыпды ол.

Алай, Кязим айтханча,
Къыйынлыкъ
Тауларынга
Бир тынч табар жол.

ЧАМХАНА

ЖУРТУБАЙЛАНЫ Махти

ИЙМЕНЧЕК

Тау эллени кьайсында эсе да бир ийменчек, уялчакъ жаш болгъанды. Айхай да, бек сюе эди тойгъа чыгып, тепсеп, жырлап, аты да айтылып, кьызланы эслерин да кесине бурургъа. Не медет – уялчакъ эди.

Сора элде уллу той болады. Жашла ары тебирейдиле, ол уялчакъгъа да кел дейдиле. Барлыгъы да келеди, уялгъан да этеди. Арсар бола кетип, бир сылтау айтады да, бармайды. Юйде кьалады да, сокъуранады, ар-базгъа чыгъа да кьайта турады, той, кьобуз тауушланы эшите.

Той да бир заманда бошалады. Уялчакъ жаш орамда суюлип, андан келген негерлерине сорду, дейди:

- Кьызла мени тойда сураймы эдиле? – деп.

АЙЫУНУ ЫЗЫ

Тёрт-беш холамлы бир кере уугъа баргъандыла. Сора, айлана кетип, айыу ызны эслеп, тебирегендиле ол ыз бла. Бир кесекден, суу боюнунда, ыз тас болгъанды. Кьарасала – айыу сууну ол жанында. Дагъыда, анга да эс бурмай, даулашып башлагъандыла, дейди, бирлери айыу бери таба кетгенди деп, бирлери уа – угъай бери таба деп.

«Айыуну кёре эдиле да, ызын ызлай эдиле» деген сёз андан чыкыгъанды.

ЭБИЗЕНИ ЖАЗА ЖЕТДИРЮУ

Жигит жашла, жыйын болуп, жортууулгъа жюрюген заманда эбизелени кьолларына бир таулу тюшгенди, жесирликге. Жашны зынданнга атхандыла. Кёп хата этген болур эди эбизелеге, экинчи кюн тышына чыгъарып, муну жояргъа керекди деген оноугъа келишгендиле. Кьалай бла дегенде уа, араларында даулаш башланганды. Бири башын кетерейик дегенди, экинчиси кьаядан атайык, ючюнчюсю асмакъгъа асайык, не билейим, дагъыда ким не айтды. Бири айтханны бири унамай, даулаш узакъгъа созулду. Ахырында бир кьарт эбизе айтды, дейди:

– Бу адам бизге кёп хата, кёп палах келтиргенди. Сиз айтхан затла бары да бошдула, асыры тынч ёлюмледиле ала. Бу аманлыкъчыны кьыйнап, термилтип ёлтюрюрге керекди.

– Да аллай амал бар эсе, айт, – дегендиле.

Сора кьарт эбизе айтды, дейди:

– Бу таулуду да? Таулуду. Таулуну уа жан сакълагъан жан дарманы айранды. Келигиз мынга аш да, суу да берейик, айран а бермейик. Ма ол заманда термилип, кьыйналып, азап сынап, кеси ёлоп кьаллыкъды, – дегенди.

АШ ЮЛЕШУ

Ючеулен, жолоучула болуп, бара болгандыла. Бара кетгендиле да, жол жанында бир зат ашайык деп олтургандыла. Азыклары уа – бир къаз бла бир тауукъ. Таматалары ашашлы, кеси да хыйлачы кишичик эди да, айтханды нёгерлерине:

– Ашны, адетге кёре юлешип, алай ашаргъа керекди. Адетни бузгаргъа жарамаз.

– Да сенсе тамата, сен юлеш, – дейдиле.

– Адет айтханы уа олду: «Къаз – бир адамгъа да аз», – аны да айтып, къазны кесине алганды да, сора: «Тауукъ – эки адамгъа зауукъ» - деп, тауукъну нёгерлерине бергенди.

ЖАНГЫЛЫЧ

Биреулен жолда бара, жыгъылып, бутун сындырганды. Жол жанында жатып, ынычхай тургъанын эшитип, озуп баргъан адам, жаны ауругъан болур эди, чабып келип, анга болушургъа кюрешгенди:

– Бекми ауруйду, харип? Кел, кел, болушайым, эл узакъ тнойолдю, бусат юйюнге жетдирейим.

– Айхай, къобалсам а, – дейди ол да. – Бутум сыннганды сора уа.

Болушургъа кюрешген, аны да алай къюп, сокъуранып айтды дейди:

– Бутунгму дейсе? Мен а тишинг ауругъан сунуп, чабып келген эдим.

ЧЮЙЮТ КЪАРГЪЫШ

Саусузла юйюню арбазында эки таулу къарт ушакъ этедиле. Ол затны, бу затны юсюнден айта келип, башха миллетлени адет-къылыкларын сагъына кетгенде, бири сорады:

– Чюйютлюледе эм уллу къаргъышха не саналады, билемисе?

– Билмейме, оллахий.

– Чюйютлю, бир суймеген адамына къаргъыш этеме десе: «Юйюнге къоян кирсин!» – деучюдо.

Бир къылыксыз, къаргъыш болур чюйютлюлени къаргъышлары деп тургъан таулу, аны эшитгенде:

– Тейри, мен а ол къаргъышдан бир да элгенмез эдим. Юйюме аслан, къаплан кирмесинле ансы, къоян а анда жашап окъуна турсун! – деп, къол булгаганды.

– Къоян алагъа не эсе да бир бек харам жаныуар кёрюне болур, бизге тонгуз кёрюнгенча. Мен санга бир хапар айтайым.

Ныкалай заманда бизге, Быллымгъа, Шамайыл деген бир саудюгерчи келиучю эди сатыу-алыу этерге. Къумач-быстыр, къашык-аяк, ууакъ-тоек келтире эди, эки эшекге жюклеп. Жол а Басхан сууну башха жаны бла барганды, Быллымгъа ётеме деген адам гыллыу кёпюр бла ёте эди элге.

Бир жыл, жаз башында, биягы Шамайыл келгенди. Айхай, ол кёпюрден ёталса уа! Эшеклени ётдюрген угъай, кёпюрге атларгъа кьоркьуп, сюелип тургъанды алайда. Сууну да кьутуруп келген заманы. Тура келгенди, элден бир адам кёрюнмезми эди деп, эшеклерин да, кесин да ары жанына ётдюрюрча. Айхай, жан кьымылдамайды.

Сора, Шамайыл кьараса – таудан энип келеди Журтубайланы Кёккёз деген бир мараучу. Шамайыл бла Кёккёзню аралары уа алапат тьойюл эди. Шамайыл муну алдагъанмы этгенди, билмейме, не да болсун, Кёккёзню анга бир дерти уа болгъанды. Къарагъанлай окьуна билгенди Шамайылны кёпюр кьулагъында нек мычьп тургъанын, алай, билмегенча этип: «Жол болсун, Шамайыл», – деп, ол да жукъ айтхынчы, жаны бла озуп кетгенди. Саудюгерчи хахайны басханды:

– Кёккёз, алай бир тохта, маржа, кетме! – деп.

– Не болгъанды, не этесе?

– Не замандан бери турама бу кёпюр кьулагъында! Жанынга кьурман болайым, эшекчиклерими ол жанына бир ётдюр!

– Да кесинг нек ётдюрмейсе? – деп сорады Кёккёз.

– Айхай, суугъа къарагъанлай, башым тегерек айланады. Болуш, маржа!

Кёккёз, андан сора сёз кьошмай, эки эшекни да, ала да тиреле-тиреле, кьыйналса да, башха жанына ётдюрюп, кетип тебирейди. Шамайыл бютюнда амалсыз болады – жюгю-хапчугу сууну бир жанында, кеси уа башха жанында кьалып. Кьычырады биягы:

– Къайры кетип бараса, Кёккёз? Мен а кьалай ётейим? Къайт, маржа!

Кёккёз дагыда къайтып келеди да, чьойютлюню кьолундан тутуп: «Кел, хайда», – дейди. Бир-эки атлагъанлай, Шамайыл не ары, не бери тебалмай, Кёккёзге жабышып кьалады. Ол а, кьоллюгюн тья:

– Кел, келе эсенг! Эшеклеринги да сьуйреп кьюден ётдюргенме, энди сени да сьуйреп айланмасам а! – дейди.

– Бараллыкъ тьойюлме, экибиз да ёлмейик, бараллыкъ тьойюлме! – дейди Шамайыл. – Кёзлерим кьарангы этип, къайры атлагъанымы да кёрмейме.

– Да мен а не этейим сора? Сени кёк бла учуралыгъым а жокьду, оллахий.

– Уй, атангы жаны ючюн, сыртынга миндирип ётдюр!

Аны эшитгенлей, Кёккёз, бютюнда ачыуланганча этип:

– Хоу ма былай, сен ёлмегин! Атангы кьулу болурма, сени сыртыма миндирип айланыргъа! – деп, биягы кетип тебирейди.

Жазык Шамайыл жалына, тилей кетеди да, ахча телейим дейди ахырында. Телейди да, Кёккёз аны сыртына миндирип, барады, алайсыз да чайкьала тургъан кёпюрню андан да бек чайкьап. Шамайыл да, кёзлерин кьаты кьысып, «оу, анам!» дегенлей, кёпюрню ортасына жетедиле да, Кёккёз тохтап кьалады.

– Нек тохтадынг, бар, терк бар! – деп тилейди саудюгерчи.

– Сагъыш эте турама, – дейди Кёккёз.

– Мындан сора сагъыш этер жер тапмаймыса? Жаным чыгъып кьалады, бар! – деп тилейди Шамайыл.

– Угъай, жууугъум, бармайма. Тьош юсюмден.

– Не болгъанды, нек тьошеме? – деп, саудюгерчи дьгаласха кьалады.

– Тюшмей эсенг, суугъа атып иерикме. Киши кёрлюгю жокъ, хапчукларынг да манга къаладыла, ох деп жашайма сора, – деп, Кёккёз муну бютюнда алындарады.

– Уй, алай а къалай этип къоярса? Бусурман адам ушайса да! – дейди, жилярыгъы да келип, Шамайыл.

– Охо, этмем. Алай сыртымдан а тюш. Элден къарап, бизни кёрген не айтыр? Кёккёз къайда эсе да бир чойютлюню сыртына миндирип, жортуп айланады деселе, мен юйден къалай чыгъарыкъма, башыма бёрк кийип? Хайда, тюш, тюш! Неда ахча тэле энтта.

Шамайыл терк окбуна бир ахчаны чыгъарып, Кёккёзню хазыр орунуна сугъады. Кёпюрден ётедиле да, Шамайыл эс табады.

– Ох-ох-ох! Алан, сен а не аман адам эдинг! Сенден аман адамгъа бир да тюбемедим, - дейди. – Санга мен бир уллу къаргъыш этмей къоярыкъ туююлма.

– Тохта, сыртыма да миндирип, сени бери ётдюрюп, дагъыда менми болдум аман адам? Экибизден аманны дерем, дагъыда къояма... Къаргъыш эте эсенг а, этчи, бир тынгълайым.

– Юйюнге бир аман къоян кирсин! – дейди Шамайыл кёлло бла.

– Айхай, бизде эр кишиледе къаргъыш этген адет жокъду. Алай мен да санга бир аман айтмай къояллыкъ туююлма, сенича уста айталмасам да.

– Айтчы да бир! – дейди Шамайыл.

– Ма тюз бусагъатда, былайчыкъда ёлюп къал!

– Уй, сен а, къаргъыш эте билмейме деп, не аман тапсыз айтып къойдунг!

ЖУУАБЫ БОЛМАГЪАН СОРУУ

Эртте бир къарачайлы, Малкъар, Малкъар деп эшите келгенди да, тейри адамы, кесим барып, не жер эсе да бир кёрмей къалмам деп, жолгъа атланганды. Бара кетип, Басхан аузуна келгенди.

– Бумуду Малкъар?

– Угъай, Малкъар ол жанындады.

Кетгенди да, Чегем аузуна жетгенди.

– Бумуду Малкъар?

– Угъай, Малкъар арлакъдады.

Алай эте, Холамгъа, андан Бызынгыгъа баргъанды. Ала да туююл Малкъар. Ахырында Малкъаргъа келгенди да, биягъы сорууун соргъанды.

– Хау, Малкъар деген буду, – дегендиле.

Сора къарачайлы айтды, дейди:

– Ыхы, Къарачай Къарачай болсун, Малкъар Малкъар болсун, бу ортада хылы-мылыла уа къайдан чыкъдыла?

БЕППАЙЛАНЫ Муталипни лирикасы

Малкъар халкъны жазыучулары, тарыхны кыйын заманларында литературагъа келип, сёз искусствобузну ёсдюре, кеслери да ёсгендиле. Литератураны от жагъасына 30-чу, 60-чы жыллада келгенлени ичлеринде маданиятчылыкъларын табийгъат берген закийлик бла бирикдиргенле аз туююлдюле.

Фахмулары асыры озмагъанла да жазыучулукъ жумушларын къолларындан келгенча тамамлагъандыла, тамамлай да жашайдыла.

Бизни ана литературабызны тири айнытханла юч-тёрт тёлнюо келчилеридиле. Закийлик, фахму неда сёз искусствогъа юлюш къошуу жаны бла къарагъанда, ала бир тизимеде туююлдюле, алай барысы да бирча къыралны саясат къатылыгъын сынагъандыла. Анга кёре къыраллыкъгъа бла аны саясатына, ниет жорююшне чыгъармаларын да жоралагъандыла. Кими къыралны ниетине, ол айтханнга ийнанып, кими уа саясат мардалагъандан чыгъаргъа фахмусу жетмей.

Не тюрлю эсе да, биз не ары-бери десек да, къачан да къырал жазыучуланы кесине бойсундура билгенди, анга итинмей да къалмагъанды. Ол жаны бла социалист къыраллыкъ литературагъа башхаладан эсе бегирек сагъайып болгъаны да кертиди.

Россейни кёп махтаулу жазыучулары къыралны ниет жорююшне, аны чакъырыуларына алданып, халкъларыны ниет миллет эслерин сансыз этип неда чёкдюрюп да сёлешгендиле. Малкъар халкъны жазыучулары, поэтлери да ичлеринде болуп.

Бюгюнледе анга айып этерча туююлдю: къыралны миллет саясаты миллетлени энчиликлерин, адетлерин, тёрелерин унутдуруп, «социалист жорукъланы» неда «адетлени» тохташдырыргъа кюреш бардыргъан заман эди ол. Жарсыугъа, Шимал Кавказны, Дагъыстанны да кёп литературалары анга «тирилген да» этгендиле. Болсада 1960 жылла литературабыз миллет энчиликлеге бла миллет эсге ал бургъан жылла эдиле.

Шимал Кавказны халкълары туугъан жерлерине къайтханлары бла байламлы миллет эс жангырып, литературасын да жангыртханы барыбызгъа да баямды. Былайда биз миллетни эсине, сезимине жангы ышанла, шартла къоюлгъандыла дегенден айтмайбыз ол сёзлени. Аны белгилегенибиз: халкъ, кеси кесин тынгылы ангылап, ким болгъанын билип, иймениулюгюнден азатлана башлайды демекликди. Ары дери ыспасын чыгъармай тургъан адет-тёрелерин, ниет ырысхыларына таянып, миллет ниетни кючлеп, тынгылы тохташдырырча жол бла айныйды.

Болсада алыкъын малкъар халкъны сёз искусствосу саясатдан, тап, текъотодан, партиягъа кёзбау этиуден азатланмагъанды. Ол угъай, мил-

летни туугъан жеринден кыстап, халкъны тойсуз-кнойсуз социализмни идеологиясына, жалгъан чакъырыуларына шежда кылыу кѣп чыгъармаланы суратлау-ачыкълау мадарларын белгилегени кертиди. Былайда не Къулийланы Къайсынны, не Отарланы Керимни окъуна энчи айтырча туйюлдо. Литературагъа ол жыллада келгенлени къаууму да партия, кырал саясат белгилеген, ол эшитирге суйген ыспасдан азатланмай, иги кесек жол кыдыргъанды.

Сѣз искусствода «партиялыкъ» жазычуланы алыкъын ычхындырмай, мардалыкъгъа сыйынырларын излей эди. Азатлыкъ деген татлы, хычыуун сѣз, бир умут этгенча, терк тохташып къалмайды.

Малкъар халкъны литературасы, узакъ жол кыдырып, кѣп тарых ауушлагъа шагъат бола, миллет ниетге толусунлай 1980 жыллада табыннганды дерге тийишлиди. Ол жаны бла элли (50) жыллары энди толгъан неда тола тургъан поэтлерибизни (Беппайланы М, Додулары А., Ёлмезланы М., Бегийланы А.) атларын энчи айтыргъа керекди.

Биз былайда 60-жыллыкъла бла 50-жыллыкъланы ёрюш этер муратда туйюлбюз. Бусагъатлада жахил окъуучула неда чамланыулары кыйнагъан «кесаматчыла» 60-жыллыкъланы къагъып, эниш этерге кюрешип сѣлешедиле. Алай жахиллени айтханлары-къалгъанлары да кишиге керек туйюлдо.

Миллетибизни чынтты интеллигенциясы, билимли инсанлары сѣз искусствобузну от жагъасына 1960 жыллада келгенле кимле, къаллай жазычула болгъанларын эртте билип, ангылагъандыла. Тюзюн белгилегенде уа, хар заманда айта келгенибизча, бизни литературабызны 60-жыллыкъ поэтлерибиз бла жазычуларыбыз айнытханча, башхала Шимал Кавказда ёз искусстволарын айныталмагъандыла. Ол да кертиди, хакъды.

Уллу орус халкъ къубултхан А. Вознесенскийни, Е. Евтушенкону, Р. Рождественскийни неда Р. Казакованы, Н Рубцовну тизмелерине къошуп, атларын айтырыкъ поэтлерибиз бла жазычуларыбыз. Тап, 60-жыллыкъланы чыгъармачылыкъ ишлери алай тири, тынгылы айнымаса эди, аладан 9–10 жылгъа кичиле литературабызны тѣрюне ёталлыкъ туйюл эдиле. Таматала кичилеге устазлыкъ эте, тѣлюле алай ёседиле.

Бизни ана литературабызда тѣлюлени устазлыкъ байламлыкълары не заманда да тынгылы бола келгенди. Алай устазлыкъ бла байламлыкъ ушашлыкъ туйюлдо сѣз искусствобузгъа 1970 жыллада неда андан да кечирек келгенле, (Беппай улу, Доду улу, Бегий улу, Ёлмез улу, Гекки улу). Мечиланы Кязимни, Къулийланы Къайсынны эм 60-жыллыкъ поэтлени бла жазычуланы тѣрелерине таяна къанатланнган эселе да, литературабызда энчи ызларын ызлагъандыла, кеслерини энчи жазычулукъ бетлери ыспасха тийишли болгъандыла. Аны айтханым – 60-жыллыкъланы бла 50-жыллыкъланы байламлыкълары шарт сезилгенча, башхалыкълары да хар окъуучугъа туурады. Ол энчилиг а аланы тюрлю-тюрлю мардалыкъладан азатлыкъ бла бирге чирчикленип тамырланнганды. Былайда биз саясат, тил, назму жорукъладан азатлыкъны юсюнден айтабыз. Бек башы уа, баям, саясат кырал ниет тежелегенден азатлыкъ болур. Ол жаны бла Беппайланы Муталип поэзиябызны энчи тизмесинде турады.

Поэт эртте тохташхан жорукъланы ыспассыз этмей эсе да, алагъа баш ургъанладан туююлдо: ол жаланда туугъан жерине, миллет ниетге баш урады. Аны поэзиясыны къанын жюрютюп, жюрегин ишлетген туугъан жерине бийик суймеклик бла халкъгъа улан кертичилигиди. Беппай улугъа аладан сыйлы, багъалы шарт жокъду. Барысын да белгилеген, тамырландыргъан, жашауну чархын буруп, суратлау бояуланы излетген, сайлатхан да олду. «Элбруслу Малкъарым» деген китабын ачхан назмусуна «Таулулукъ» демеклик миллетни уланы демекликге тенгди. Халкъны инсанына алай айтдыргъан ышанла кѣп тюрлюдюле, болсада бек башы туугъан жеринге сакълыкъды, аны бла ёхтемлене билмеклик ди. Поэтни ол ийнаныууна хар сѣзю шагъатды. Бири бири ызындан тизилип айтылгъан сѣзлери Беппай улуну сезим теренлигин ачыкълауда усталыгъын тынгылы кѣргюзтедиле.

*Сагъышымса,
Алгъышымса,
Жан-жанымда,
Къан-къанымда –
Балкъарым.*

*Чегемимсе,
Билимлимсе,
Тау къушумса,
Кийиклимсе –
Балкъарым...*

Ата журтну юсюнден Муталипни быллай тизгинлери айный баргъанлары къадар, окъуучуну, мукъуладисча, кеслерине тартадыла. Намаз къыла туруп шыбырдагъанча, дууа окъугъанча, Аллахдан тилек этгенча эшитиледиле. Башхача айтханда уа, Малкъарны ненча береги, бутагъы, ташы-шауданы бар эсе да, поэт да анча сѣз, ачыкълау мадар табады дерге тийишлиди. Кѣп шартлы, минг бетли, ышанлы Ата журту Беппай улун ненча бояу, суратлау-ачыкълау мадаргъа кѣллендиреди. Поэтни сезим, суймеклик теренлиги чексиз болгъаныча, ачыкълау мадарланы да чексиздиле деп да кесаматларчады. Акъыл, сабырлыкъ эсе, жюрек ырахатлыкъ да Муталипни лирика жигити Ата журтундан, аны табийгъатындан излейди, инсанлыгъын аны бла байламлы сезеди. Адамны инсанлыгъы туугъан жерине суймеклигинден энчи этилмейди:

*Узакъдан келди таулу,
Тузакъда болуп даулу.
Шам Чегем, санга – жолу:
Къучакълай онгу, солу.
Къууанчдан топна-толу
Кѣзлери, бети, къолу!
Чѣп, тау да – жансарыулу;*

**Кёк, жер, суу да – аялуу;
Тауларын кёрдю таулу!**

(«Тауларын кёрдю таулу»)

Беппайланы Муталипни Ата журтуна бла инсанлыкъгъа жораланган назмуларын окъугъан Къулийланы Къайсынны «Таулу болгъаным ёхтемлигимди» деген чыгъармасын эсине тюшюрмей къоярыкъ туююлду. 1940 жыллада алай айтып жазар ючюн кишилик бла миллетине терен суймеклик керек эдиле. Шимал Кавказны кёп жазычулары бла поэтлери аллай атламлагъа базиналмагъандыла – анга базынганладан бири Къайсын эди, жан тынчлыкъ бла саясатха текъоталыкъдан эсе миллет ёхтемлигин сайлагъан. Бусагъатлада миллетинг бла ёхтемленесе деп, кишини къара чёпге тюшюрмейдиле. Болсада миллет ниет хазнала бла ёхтемлене билмеклик хар инсанны эсин, сезим байлыгъын тынгылы жарытады деп да тохташдыраллыкъ туююлбюз. Ол себепден Муталип Къулий улуну махтаулу төрелерин заманнга кёре тири айнытханынымагъанасы уллуду. Бюгюн да поэтни назму тизгинлерин, сёз сайлауда мадарлыгъын туугъан жерине бла миллетине сакълыгъы жарытханын эсге алсакъ, Беппай улуну философия жибин толу ангыларыкъбыз.

Туугъан, ёсген жерини инсаннга, саулай миллетге да астрологиямагъанасы болгъанын малкъар поэзияда Къулийланы Къайсын кёп назмуларында ачыкълагъанды. Биз аны юсюнден жаза тургъанбыз Алай Муталип жерни бла халкъны ол байламлыгъына кимден да сакъды деп белгилерге керекбиз. Былайда «байламлыкъ» демеклик, эштада, таммыкъ эталмаз. Беппай улу «туугъан жер» бла «миллет», «халкъым» деген ангыламланы бир бирден айырмайды. Халкъны миллет даражагъа чыгъаргъан туугъан жериди, алай аны жарытхан ангыламладыла. Андан болур, поэтни назмуларында ол эки «сыфат» алышына, бири экинчисине ёте, чыгъарманы жүрюшюн белгилейдиле. Башха жаны бла къарагъанда уа, хар инсанны жулдузу, ташы-тереги барды деген оюмну къабыл кёрюп, аны да тынгылы айнытады:

**Бюгюн жыр айта кюнюм:
Талада назик гюлюм,
Назылы майданларым,
Жулдузлу шауданларым,
Кийикли къауданларым.**

(«Теп, тенсе, шыйых Балкъар»)

Беппай улуну лирикасында адам кеси да Ата журтуну бир бутагъы, тереги- ташыча ачыкъланган назмулары аз туююлдуле, болсада асламысында инсан дуния къудуретин сыйындыргъан, табийгъатха бийлик этген жанча кёргюзтюлюнеди. «Бардыла адамла да, къанатла да» деп андан жазады поэт. Неда:

*Жулдузну учуу,
Черекни бу чуу,
Челекни бушуу,
Ожакъны шуу-шуу,
Тирмени жуу-жуу –
Къартчыкъны булжуу!*

Анга кёре, кюн, ай, жулдузла табийгъатны, инсанланы бетлерин жарыталгъанларыча, адам да аланы кючлеринден кем къалмагъанды:

*Тёр жердеди тамата,
Тёппеси кюн къамата;
Лакъырда, оюн ата,
Уянса ол – танг ата!*

*Жарыкълыкъ бере, жарыу,
Хар кимге керек жаныу!*

(«Жашла, жаныу»).

* * *

Беппайланы Муталип тарых суратлау оюму тынгылы тохташхан поэтди. Дунияны, табийгъатны кёп бетлилизин кёргюзтюрге итинген-нича, халкъланы узакъ тарыхларын билирге, аны тынгылы ачыкъларгъа да итинеди ол. «Ата-бабаланы тамырларына жоралап», «Кюл-Тегин» деген поэмаларын андан жазгъанды Беппай улу. Малкъар халкъгъа къалай къуралгъанды, узакъ заманлада ол кимни къанат тюбюнде эди, уллу тюрк дуняны бир тюрлю бутагъы эсе, бутакъ терегинден нек айырылды, зорлукъ, артыкълыкъ къайдан келди дегенча соруулагъа жууап излей, поэт тарыхны жолундан таймай, ёмюрлени теренине кирип, басымлы сёзюн айтады. Бусагъат кюнледе миллетибизни эслилигине бла бирлигине термиле, поэт къарыусузлукъну баш сылтаун бирлик бла миллет ниет болмагъанында кёреди:

*Тынчды жукъаны
Бирге жыйгъан,
Тынчды инче затны
Къойгъан...*

(«Билгич Тоныскую»).

Тарых болумланы, окуяланы тинте, бизни бюгюнню жашаубузгъа къайгъыргъанын да жашырмай жазады. Тап, поэт аны юсюнден ачыкъ айтмай эсе да, миллетни жарлы этип жойгъан, чачхан оноусузлукъду, тёзюмсюзлюк бла билимсизликди деген оюмну ачыкълап, аны экинчи поэмасы «Кюл-Тегинде» да айнытады.

лып урчукъ ийирген тиширыуну иш кёллюлюгю тынгылы ачыкъланады, аны сыфаты таулу тиширыуланы сыфатлары бла толу келишеди. Ол юйюрюн «Чирик бай этерге» кюрешеди деп да айтырчады. Алай кеси кыйыны бла от жагъасын жарыкъ жандыргъан тиширыу тарыхдан кенгдемиди? Иш анда да туююлдо: аз-аздан, тизгинден тизгинге ёте, урчукъ бургъан тиширыу «тарыхны атламларын белгилеген, тарыхны бургъан» тиширыугъа тенг этиледи. Неда кыстау бурулгъан урчукъ – башха туююлдо – ол «бурулгъан, жюрюген тарыхды» дерге керекди.

*Кечесин эрттенине –
Тарыкъмай,
такъгъанлай...
Жанын аямагъанлай –
юзмелтге
къошханлай...*

деп да поэт андан жазады. Неда:

*Урчукъгъа къапланганлай,
Халкъын къутхаргъанлай!..*

Инсанланы жумушлары, ишлери, усталыкълары, акъыллары, эслери бирге къошулсала, хар инсан къол кыйын бла миллетине жараса, ол туююлмюдю тарых деп кесаматлайды Беппай улу.

Башында айта келгенибизча, тарых сураглау оюму тынгылы тохташхан поэт дуняны кёп бетлилизин, аны санауу тауусулмагъан бояуларын ким да махтау берирча жютно кёреди. Муталипни кёз къарамына сыйынган тала тенгди, анда жюрюмеген, кымылдамагъан, жортмагъан неда кёрмеген – агъармагъан зат жокъду. Жаны болгъан, болмагъан да – гумулжукдан, сенгирчекен башлап, къанатлылагъа, тенгизге, гъаршха дери. Алай барысы да байламлыдыла, жашау шынжырны тогъайларыдыла. Бири къораса, экинчисине – ючюнчюсюне заран келеди. Жашаудан, табийгъатдан къарагъан лирика жигитни жюрегинде да мудах, шургулу сезим къозгъап, назмуланы бушуулу макъамлы этедиле:

*Къарт ием бла бирге
Суюючем эритирге,
Оюмда биригирге,
Кюлкюге берилирге,
Оюнда керилирге,
Ишлеге жегилирге –
Къарт ием бла бирге!
Къарт ием бла бирге
Энди онг жокъду тюберге,
Кюн ахишы болсун дерге.*

(«Эски юй»).

Юлгюге алгъанда, Беппай улуну ол кез къарамы «Не да барды», «Хар зат аздан» деген назмуларында да сылтаусуз ачыкъланады. Болсада Муталип, жашауну кезге илиннген ууакъ неда уллу шартларына тирилип, аланы энчиликлерин ачыкълар муратда жазмайды чыгъармаларын аз, гитче затланы неда табиьгъат шартланы кёргозтюуден башлап, магъаналы ниетни аякъландыра билмеклик поэтни назмучулукъ жоругъуду. Кертиди, окъуучула аллай жорукъ малкъар литературада эртте тохташханды дерле. Былайда даулаш жокъду. Алай аны хар ким кесича бойсундурады. Ол жаны бла Беппайланы Муталипни усталыгъына энчи эс бурурчады. Сёз ючюн, «Жабышмакъ» деген назмуда табиьгъат шарт поэтни кезюне илинир-илинмез фикирни къабындырып, учундуруп, кюнде-кечеде инсанланы тил тюплеринде айланнган ниетни юсюнден шатык да, жангы да сёз айтдырады:

*Къолда –
Жабышмакъ:
Бирге жабышмакъ,
Женгилди
Артмакъ –
Аякъ
Арытмакъ.*

Асламында поэт назмуларын юч-тёрт тизгинден неда сёзден къурап да чекленеди, «Кюзгю будай – кюзгю», – дегенча. Болсада, сёзге къырслыгъы фикирине такъырлыкъ этмейди – поэт муратына жеталады, ол угъай, аллай тизгинле уллу чыгъарманы къыйматын тутуп, даражалары бла нарт сёзлеге жууукълашадыла. Неда, Муталип кеси айтханча, алагъа омакъ жасалгъан минчакълачадыла дерге керекди.

* * *

Беппай улуну поэзиясы окъуучу юйреннген, малкъар литературада тохташхан суратлау сыфатлагъа бла жорукълагъа сыйынмайды эмда табылмайды. Асламысында аны назмулары жагъаларын жыртып-талап, чачакъланып, эски ызларындан жангыларына тегюлюп, кеслерин тыйдырмай баргъан тау суучукълагъа ушайдыла. Аланы зынгырдаулары да биз эшите келген «жыр макъамладан», эжиуледен башхадыла, шош, сыйдам макъамлагъа юйреннген къулакъла бюсюреп, бюсюремей да сакъайырча.

Былайда Муталип «акъ эркин» (верлибрле) назмула жазады, демеклик тамамлыкъ этмейди. Нек деп, соруу салгъанда, малкъар халкъны лирикасы, Къулийланы Къайсын айтычулай, «акъ назмулагъа» эртте юйреннгенин белгилерге тийишлиди: верлибрлени Созайланы Ахмат, Моттайланы Светлана, Байзуллаланы Алий тынгылы хайырланадыла, аладан жашыракъла Додуланы Аскер, Бегийланы Абдуллах, Ёлмезланы Мурадин да жаза турадыла. Беппайланы Муталип да «акъ назмуладан» къачмайды.

**Къап-къара таш,
Сап-сары ай,
Къып-къызыл кюн,
Кём-кёк да кёк.**

(«Чабаклыда»).

Алай Беппай улу ол тюрлю назмулагъа артыкъ ёч туюндю: поэт тамырлы, толу, къуралгъан, афиксли рифмалагъа эркин таянады, аланы сайлапды, дерчады. Иш рифмалада туюндю. Муталипни лирикасы, кертиди, малкъар поэзияда энчиди, окъуучуну кесине тарта эсе да, ол энчилиги бла тартады. Бир-бирле, сёз искусствогоъа жахил кёз бла къарагъанла, была не къужур назмуладыла деп да айтырла. Ол да хакъды. Алай «къужур» эселе да, бюсюреуге, махтаугъа тийишлидиле. Анга кёре айтханда, Беппай улуну чагъармалары бизни сёз искусствобуз, миллетни эси да ёсгенлерин кёргюзтедиле.

Миллетни сурамы, эстетика-суратлау излеми тири айнымаз эди, «къужур» назмула къанатланмаз эдиле, тап, къанатлансала окъуна, дуня жарыгъын кёрлюк туюнюл эдиле – биз не ары-бери десек да, миллет эни жюрюшюн сезип, анга бойсунмай да къалмайбыз. Башха жаны бла къарагъанда уа, фахмулу жазычу, поэт окъуучуланы ызларындан сюркелмейди – ёз ызындан элтеди, сагъыш этдирирге, ангылауун ёсдюрюрге юйретеди. Поэтни чыгъармачылыкъ ишини магъанасы аны инсан бийиклиги бла байламлыды, миллетини ниет хазнасын жангырта билгени бла. Поэт дегенинг жамаутны сейирсиндирала эсе, аны адамлыгъы да бийикди, закийди дерге керекди. Беппайланы Муталип аллай поэтди. «Мардагъа», «жорукъгъа» сыйынмагъан назмула жаза эсе ол, окъуучулагъа ышанып жазады, миллетибизни ангылаууна ийнанып.

Сёз искусствону баш шартларындан бла илишанларындан бири тилде, тилге усталыкъды. Аны хар ким кесича ангылайды, кими эски сёзлени билгени бла байламлы этеди, кими сыйдам, «омакъ» жаза билмеклик бла. Алай, биз не ары-бери буруп кюрешсек да, тилни жюрюшюн белгилеген фикирди. Жангы, терен, оюм, фикир тилни жангыртып, анга энчи тамгъа ыз салады. Муталип да тил усталыкъгъа поэтча къарайды.

Жыйырманчы жыллада уа уллу орус поэтлени къаууму хар не тюрлю сёз да поэзия кибикди, аны макъамын, музыкасын билирге керекди, деп жазады Муталип, сайлагъан сёзлени магъаналарын да жангыртып, аланы «ич макъамларын», «жашырын тауушларын» эшитирге итинеди. Табийгъат, жашау болумла поэзияны отун къабындыргъанларыча, Беппай улугъа сёзле да чыгъып, бир бирлерин туудуруп, башхаларын къозлата, назму къурайдыла:

**Таулу Ана!
Тау Ана –
Намазлана,
Къуранлана:**

*Тау – Улана –
Таулулана –
Жанча жана!*

(«Ана»).

Бир-бирле быллай назму тизгинлени магъаналарын сёзле бла «ойнау» тунчукдурады дерге да болурла. Алай сагъыш да этип, эслеп окъугъан инсан поэтни муратын, ниетин да тынгылы ангыларыкъды. Ол угъай, сёзлени ырхындырмай, магъаналы ниетни шатык да, шуугут да ачыклай билгени ючюн авторгъа ким да бюсюреу берликди:

*сени амалтын –
Аммам алтын.*

Неда:

*Ана кызына,
Аман кызына,
Бир бек базына,
Элте ызына,
Ёз арбазына!*

(«Ана бара кызына»).

Ачыкъ, кысыкъ тауушланы келишгенлерин бла келишмегенлерин жыйышдырып, Муталип лирика жигитини ич ырахатлыгъын бла къууанчын табийгъатха, къудуретге эжиуча да ачыклайды:

*Тюзде ёсюле,
Тауда кюселе,
Токъ ёшюнлюле,
Ариу сюзюле,
Асыл сёзлюле,
Бир тап юзюмле –
Бишген жюзюмле...*

(«Жюзюмле»).

Кючю-къарыуу болгъан оюмгъа, фикирге сёзле инжи минчакълача тагъыладыла деп жазгъанды орус халкъны уллу поэти М. Лермонтов. Закийни айтханын Бепай улуну назмулары бла да байламлы этерчады фикир, сезим байлыгъы анга батырлыкъ береди, «сёзлени къууушдуруп, ойнатып жазаргъа базындырады», дерге тийишлиди.

Кертиди, сёзден сёз къозлатыргъа, туудуругъа, аланы тизерге, ойнатыргъа Муталип ёчдю. Анга кёре аны чыгъармачылыкъ ишини – поэзиясыны – тили «къуралгъан» тилди дерге керекди. Алай быллайда, Бепай улуну тил энчилигине кесамат эте, биз суратлау литература

эки тюрлю тилни хайырланганын унутмайкык. Къара сёз бла жазылгъан чыгъармаланы (роман, повесть, хапар) тили сабырды, юйюр-турмуш жашаугъа, табийгъат болумлагъа жууукъду. Ол тилни энчилиги жазгъан адамны (авторну) жюрек тебиюне, кыстаулугъуна, сезим кючюне басынчакълатмайды. Лирика инсаннич ишлешине, жюрек урунуууна бла къайнасына (эмоции) таянады. Лириканы тили поэтни ол илишанларына бойсунады, поэт сезим кючюн, къайнасын, ангылаун ачыкълар ючюн кеси къурагъан тилни хайырланыргъа эркинди, алай болмаса, анга поэт, лирик, деп да айтмаз эдиле. Беппай улу уа «къуралгъан» тилни кимден да эркин хайырланады. Кертиди, футуризмден кенгди дерге жарамаз («Минчакълачама, минг ачыгучама! Тюз къачыгучама!») Тап, бир-бирледе «эгофутуризмни» жоругъуна да табынады. (Э, мен Э!) Алай иш анда туююлдо. Поэтни тил, суратлау энчилиги аны итиниюлюгю бла байламлыды: Муталип кёзю жетген, эслеген щартланы неда окуяланы кёрюмдюлерине, сыфатларына алданмайды. Башында сагъыннганыбызча, табийгъатны, жашау къудуретни, аланы ёзеклерини жашырын «шыбырдашыуларын», «макъамларын» ачыкъларгъа бла эшитдирирге итинип, муратына да жетеди. Ол себепден Муталип аллитерацияны бла омонимлени онгларына неден да уллу эс бурады:

*Ай, талмай,
Айталмай,
Тал къалай,
Суу талай.*

(«Ай, талмай»).

Поэтни лирикасында аллитерация бла омонимлеге базынмагъан назму тапхан кыйынды. Асламысында уа поэт хазыр омонимлени хайырланмай – кеси къурайды:

*Хар бири бла
алам атлай, –
Къарачай атла –
аламатлай! –*

дегенча.

Быллай назму тизгинлени окъугъан Беппай улу тилни кючюн тынгылы хайырланырча амал излемейди, сёз искусствону аллында жууаплы жаймады, – деп айталлык туююлдо. Башха жаны бла къарагъанда уа, поэтни фахмусуна багъа бичиуде, анга кесамат этиуде жаланда назмула, чыгъармачылык иш эсеге алынып чекленмейди – авторну дуниягъа поэтча къарай, аны поэтча ангылай билгенини магъанасы наз мутизгинледен кем туююлдоле. Муталипни уа дуния къудуретине поэтлик кёз къарамы, поэтлик сезими махтаулу энчилик да излетеди. Беппай улу ол энчилигин, кишиге ушамагъанын да жашырмайды. Окъуучусуну аллында аны ниети тазады: мен къалай

эсем да, алай жазама, санга кѳабыргѳама жарашдырып кюреширик туююлме, суюсенг, кѳабыл кѳр, ангыламай эсенг а – менде терслик жокѳду дейди поэт анга. Ол да тюзѳду: жазуучуну борчу миллетни ниет ырысѳысын ѳсдюрюгеди, анга ююш кѳошаргѳады.Беппай улу аллай борчун толтурады – ангыламазла деп, ангыларча жазайым деген тѳре уа искусствода жокѳду.

* * *

Малкѳар халкѳны миллет поэзиясы улуу тарыхлы поэзияды. Аны айтханым: ол эртте тамырланнганды, кѳп ѳмюрлюкѳду демеклик туююлѳду: бир кѳауум миллет поэзияла эки-юч ѳмюрге жыйышдыргѳан сынауну малкѳар халкѳны лирикасы аз заманны ичинде жыйышдыралгѳанды дейбиз биз. Аны тѳрелери кѳайсы литературагѳа да юлгюлюк этерчадыла, кѳп тюрлю жорукѳла тохташдыргѳанды, суратлаау – ачыкѳлау даражасы бийикди. Биз жалаңда Мечиланы Кязимни атын сагѳынып кѳойсакѳ окѳуна, бир миллетге ол да тамамды. Алай поэзиябыз аны тѳрелерин да айнытханды: Кѳулийланы Кѳайсын, Зумакѳулланы Танзиля,Бабаланы Ибрагим, аламча, гѳаршча, кенг суратлау – эстетика дунияларын кѳурагѳандыла. Мокѳаланы Магометни, Гуртуланы Салихни, Созайланы Ахматны чыгѳармачылыкѳ ишлери бла бюгюнледе кѳайсы халкѳ да ѳхтемленирчадыла. Додуланы Аскерни, Бегийланы Абдуллахны, Ёлмезланы Мурадинни лирикалары миллетибизни сѳз искусствосуну тѳрюне чыгѳарча айныйдыла.

Болсада бир-бир поэтлерибиз окѳуучула эртте юйреннген сыфатланы, суратлау-ачыкѳлау мадарланы, жорукѳланы кѳатлагѳанлары да ѳтюрюк туююлѳду. Окѳуучу дегенинг алайды: не бийик сѳз искусствогѳа да ол юйренчек болуп кѳалады. Юйренчек болгѳан, кюнде, кечеде да омакѳ жасалгѳан суратлау-эстетика мекамда жашагѳан окѳуучу уа анга сейирсинмей, сансыз кѳарап башлайды. Иш ол даражагѳа жетмез ючюн жазуучу литературада жюрюмеген, окѳуучу алыкѳын танымагѳан суратлау-ачыкѳлау мадарлагѳа табыныргѳа керекди.

Беппайланы Муталип аны тынгылы ангылагѳан поэтледен бириди.

***ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
филология илмуланы доктору,
профессор.***

Азат драматургну азат пьесасы

19-чу ёмюрню ахырында орус драматургияны жангы ызгъа салгъан, адамны ич дуниясын сейирлик терен ача билген, аны жашау, кеси кеси бла да конфликтде тургъанын толу кёргюзталгъан А.П. Чехов «Чайка» деген пьесасында жаш жазыучуну аузуна быллай сёзлени салгъанды: «Жангы амалла керекдиле». Андан бери бир ёмюр ётгенликге, Чеховну, дууа кибик, айтылгъан сёзлери малкъар драматургиягъа сингмей тургъандыла. Драматургла жазгъандыла, реализмден таймай, неда бай нарт эпосуздан бир теманы, тарыхыбыздан бир белгили кезиуню, адамланы къадарларын пьесаны ёзеге этип.

Мен бу сёзлени реализмден къачып айтханлыгъым туююлдо. Алай битеудуня литература, драматургия да эрттеден бери жангы амалла бла айныгъанын эсге алсакъ, бизни авторланы да заман бла бирге атларларын излейдиле театрда ишлегенле. Баям, къараучу да анга угъай демез.

21-чи ёмюрню аллында Беппайланы Муталип, Чеховну излемина кертичи болуп, малкъар драматургиягъа жангы къан сингдиргенди дерге боллукъбуз. Ол аны жангы ыз, жанр бла байыкъдыргъаны болмагъанча къууандырады. Бу сёзлени айтдыргъан, малкъар драматургияда жангы этап башланнганына ышандыргъан, ийнандыргъан да Муталипни «Тау Белляу» деген пьесасыды.

Автор кеси пьесаны жанрын белгилемейди, фантастиканы, фантазмагорияны эркин хайырланнганлыкъгъа. Ол амалны сайлап, аны кючю бла кёргюзтеди мында болгъан сейир ишлени да. Окъуучу толу ийнаннган этеди жаланда ол форманы хайырындан танышдыргъанына автор жигитлери бла, аланы башха тюрлю ёмюрлеге тюшгенлерине да.

* * *

Беппайланы Муталипни «Тау Белляу» деген пьесасын окъуп башладым. Аны биринчи айтымы - сахнаны къалай тюрлю жарашдырыргъа кереклисин жазгъаны – толу ийнаныу берди мен къолума бек сейир кючю болгъан, уста жазылгъан пьеса алгъаныма. «Сахна къушну эки къанатыча жасалыпды: ол ачылгъан китапха, Элбрусха да ушайды. Бир жанында Донданы сагъатла бла жасалгъан отоуу, бирси жанында Атай бла Анайны от жагъалары» деген бир айтымда мен интриганы да сездим. Олсагъат аны окъуп чыкъмай амалым жокъ эди. Пьеса мен излеген, литературада, сахнада да терен магъананы тутхан, анга сейир кючню, кертиликни берген белгиледен толуду. Жаланда башында юлгюге келтирген айтымда сегиз белгини санадым: къанатларын жайып тургъан къуш – эркинликни, азатлыкъны белгиси, китап – ёмюрлюк акъылны, билимни белгиси, Элбрус – къарачай – малкъар халкъны белгиси, Донда – адам улуну уллу кючюню, хунерини белгиси, сагъатла – заманны тохтаусуз баргъаныны, озгъан ёмюрле бла бююннгю кюнюбюзню белгилери, Атай – къарачай-малкъар халкъны атасы, Анай – къарачай-

малкъар халкъны анасы. Битеу пьесада уа ала бир талайдыла. Алай баш белгиле жулдузлу бешик, сырпын эм аякъдыла - халкъыбызны ауур жыллада сакълап келген белгиле.

Автор хар жигитине тапхан, аланы халкъны тарыхында тутхан ызлары, борчларын кёргюзтген атларын да сагъынмай болмайма. Атайны бла Анайны башында келтиргенме. Эртур деген атны эки тюрю ангыларгъа боллукъду (эр+тур) эм (эрлей тур). Къалай алай эсе да, ол, къурч кибик, къаты адам болуп, халкъы ючюн не къыйынлыкъгъа да хазырлыгъы, аны фахмусу, таукеллиги жашырылынады атында. Къара кючлени башчысы Эртурну халкъына тынчылыкъ бермеген Кёсе-Бурунгукду. Кёсе къарачай-малкъар фольклорда къызгъанчылыкъны, хыйлалыкъны жыйымдыкъ сыфатыды. Сора «кёсе» деген сёзде башчы, бачама деген магъана да барды. Халкъда къырал башчыгъа Сталин кёсе дегендиле. Пьесада бачама бла Кёсе-Бурунгукну араларында байламлыкъ да сезиледи.

Муталип анга пьесада бютюнда уллу кюч береди, ол Эртурну антиподуду. Кёсе-Бурунгук Ибилисге тенгди. Кёсеге «бурунгук» деген сёзню къошуп, ол къош атха бурулады. Кёселей къалса, ол бизни эсибизге жомакълада тюбеучю кишичикни салады. Бурунгукну бурулгъуч, сыфатын тюрлендириучю, Ибилис деп ангылайбыз.

«Тау Белляуну» хар суратыны, аны баш жигити, Эртурну туугъанындан башлап, Аллахха тенг жаннга айланганыны юсюнден толу айтыргъа боллукъду. Алай бу статьяда борчум башхады. Мен мында Беппай улуну малкъар драматургиягъа, биринчи болуп, этген уллу къошумчулугъуна артыкъ эс бурургъа сюеме. Ол къарачай-малкъар эпосну темасын, жигитин (Ёрюзбекни къуйрукълу жулдуздан туугъанын, дуняда биринчи адам, темирчи Дебетни) хайырланып, кесини пьесасын алай къурайды. Алай ол эпосну жаланда кесича пьесасына къошуп къоймайды. Ол да, Деуэт да аны ёзегидиле, автор ёз фантазиясы, философиясы, кючю бла къурайды пьесаны конфликтин, аны айныуун да аланы хайырындан ёсдюреди. Мында бизни халкъны атлары айтылгъан уланларыны жашау ызларын, жигитликлерин да кёребиз. Алтынчы суратда болгъан иш эсибизге Сотталаны Адилгерийни келтиреди. Ол Сталин кёсеге жазгъан къагъыты ючюн тутмакъгъа, буз отоугъа атылып, анда сууукъдан бузлап къалмазча, кече узуну, къанын ойнатып, тепсеп чыкъгъаны бла автор Эртурну сыфатын ачыкълайды. Анга къарачай-малкъар халкъны, нарт жигитлени иги къылыкъларын береди. Кишилигин, таукеллигин тас этмеген Эртурну Деуэт сейир кюч бла да саугъалайды: ол жаныуарланы, таш-терекни тилин биледи, адам жаратыр онгу да барды. Пьесаны ахырында заманны къайры суйсе ары бургъан Донда Эртурну къолуну, акъылыны кючлери бла жаратылгъан гинжи болгъаны ачыкъланады.

Бу шарт окъуучуну, къараучуну да жюрегинде, акъылында да авторну кёз къарамына, жигитин Уллу Аллахха тенг этгенине ыразы болмагъан оюмла туудуругъа да боллукъду. Бу чыгъарма бла биринчи кере танышханымда, жетинчи суратына дери бир ишеклик туудурмагъан пьеса сегизинчисинде мени ауарагъа къойгъан эди. Беппай улу бла ушакъда ол

кесини философиясын ангылатды. Алай ол, авторча, инсаннга, малкъар халкъны келечисича, художникча, аллай оюм этерге, ол оюмну пьесаны баш идеясына бурургъа да эркинди. Бу ауур ишни автор ахырына дери айыпсыз жетдиреди. Ол да Беппайланы Муталипни бек уллу жетишимиди.

Былайда Кулийланы Къайсынны «Къыш эди» деген романындан бу сёзлери эсиме келедиле: «Къолгъа къалам ала, арсарлыкъны, уялчакълыкъны кесингден узакъ къыста, нёгерге жаланда жигитлик бла таукелликни къоюп, дуняда сен эм уллу жазычу кибик». Искусствону келечиси, уллу Художник неден да азат болмаса, ол тарыхда къаллыкъ чыгъарма хазна къурасын. «Тау Белляуну» автору ол азатлыкъга да жетгенди.

Битеу бу мен башында айта келген ишле, болумла, суратла фантастикагъа келишгенлери баямды. Алай «фантастика» деген сёз пьесагъа артыкъ келишмейди, анга дагъыда башха сёз тутхуч керекди. «Комедия», «трагедия» да узакъдыла «Тау Белляуда» айтылгъан ишледен, мында трагедиягъа жууукъ сурат болгъанлыкъгъа (бешинчи суратда кёчгюнчюлюкню кёргюзтеди). Драмагъа да сыйынмайдыла авторну фантазиялары, пьесаны ахыры асыры пафослуду, бийик муратлы жазылгъанды. Мен «Тау белляугъа» фантастикалы поэма деригим келеди. Фантастиканы юсюнден огъарыда айтылады. «Поэма» деген сёз, литература жанрча да, пьесада болгъан ишлени, аны баш муратын, жигитлени кюрешлерин, чыгъарманы баш идеясын да сыйындырады. Пьесаны жанрына поэма деп айтханны дурус кёрмезликле да болурла. Автор малкъар драматургиягъа жангы жанр кийире эсе, анга алай атагъанны терсге санар кереклиси болмаз.

Мен Беппайланы Муталипни «Тау Белляуну», кесаматчыча, бир къапха, жанргъа сыйындырыргъа излегенден жазмайма бу оюмланы. Ишексизме малкъар драматургиягъа фахмулу автор келгенине, ол жангы жанргъа жашау бергенине да. Бир ёмюр озгъандан сора да, А.П. Чеховну излемин толтуруп, жангы амал излеп, аны хайырындан ёз халкъыны тарыхын, аны бла байламлы фантазиясын, муратын да толтурургъа амал тапханы жюрекледе эм ахшы умутла туудурадыла.

**САРАККУЛАНЫ Асият,
театрвед.**

ТАУ БЕЛЛЯУ

Оюннга къатышханла:

Деуэт

Эртур

Атай

Анай

Кичи Эртур

Донда (Эртур ишлеген адаман, гинжи)

Кёсе-Бурунзук

ТауМуза

Медей

Кебей

Семей

Шебей

Кукук (Донда ишлеген адаман, гинжи)

Биринчи Къарелди (Кёсе-Бурунзук ишлеген кёсеман, гинжи)

Экинчи Къарелди (Кёсе-Бурунзук ишлеген кёсеман, гинжи)

Биринчи Ауана (Кёсе-Бурунзук ишлеген кёсеман, гинжи)

Экинчи Ауана (Кёсе-Бурунзук ишлеген кёсеман, гинжи)

Биринчи Гинжи (Эртур ишлеген адаман, гинжи)

Экинчи Гинжи (Эртур ишлеген адаман, гинжи)

Тойчула

Сыйытчыла

Роботла

Халкъ

БИРИНЧИ БЁЛЮМ

БИРИНЧИ СУРАТ

Сахна къушну эки къанатыча жасалыпды: ол ачылган китапха, Элбрусха да ушайды. Бир жанында Д о н д а н ы сагъатла бла жасалган отоу, бирси жанында уа А т а й бла А н а й н ы от жагъалары. Бурунгу, бюгюнню ёмюрле да бир бирлеринден жаратылганларыны, юзюлмезлик байламлыкъда болгъанларыны белгисича, мухуручады сахнаны кёрюмдюсю... Къанатланы ёрге жанындан, ала къошулган жерден, чыгъадыла оюннга къатышханла.

Отоу. Аны къабыргъалары дюн-дунияны карталары бла жасалыпдыла. Американы, Европаны, Азияны, Африканы, Австралияны уллу шахарлары болган жерледе тюрлю-тюрлю сагъатла тагъылыпдыла. Ала бек эскиле, бюгюннюле да болсунла. Донданы башындагы феска да сагъат маталлыды. Аны кийимини огъары жанында, тёбен жанында да аланы суратлары. Бек баш, бачама сагъат а Донданы къолунда таягъындады. Ол суйген заманын да таякны баш тёбен этгени бла келтиредди. Ким бла да тюбеширге, къайсы ёмюрню келтирирге да онгу барды Донданы.

Д о н д а. Мен заманчыма, заманчы,
Болмазча бир да заранчы.
Сюйген жылгъа атлауучум,
Ёмюр къонарча ууучум...

Бу отоуда заман жукълай,
Ачыкъ чакъ келгеннге жокълай.
Кюнле, айла, жылла бирге –
Кёче бары ёмюрлеге.

Манга чаба бек кёп адам,
Арабызгъа сингмез алдам.
Хар биринде тилек, жарсыу,
Шарт болушсанг – алай асыу...

Сагъатла бирден сейир таууш этедиле. Отоугъа кирген жерни жанында тагъылгъан уллу сагъатны эшикчиги ачылып, андан К у к у к чыгъа.

К у к у к. Дон-дон, дон-дон, Дон-да-гъа,
Кел-ди къо-накъ кон-ма-гъа.
Къа-ра-чай-дан ке-си да,
Бек о-макъ-ды не-си да!..

Ол сёзлени айтып, жерине бугъады

Д о н д а (*Кукук чыкъгъан жанына бурула*).
Ашчы, ач, эшикни кери,
Къойчу, къой, къонакъны бери.

К у к у к (*биягъы сагъатдан чартлап чыгъа*).
Иш-ни сор-гъан-ма,
За-ман къур-гъан-ма,
Юй-ге къой-гъан-ма...

Кукук сагъатха ташаяды. Эшик ачылады. Отоугъа К и ч и Э р т у р къолтукъ тюбюнде да акъ къагъытха чырмалгъан сагъат сураты бла киреди.

К и ч и Э р т у р (*кире келгенлейин, сейирге къалгъанын букъдуругъа кюреше*).

Жетгенме Къарачай журтдан,
Ата танымайма чыртдан...
Ол ауушхан кюнде туудум,
Сени излей, бери бурдум...
(*Къонакъ Донда бла саламлаша, суратны анга бере*)
Бу сеннге жюрекден саугъамды,
Соруула кюйдюрген къаугъамды!..

Д о н д а (*аны келлигин эрттеден сакълагъанча, аллына атлай*).

Сюйген жерим, Шам Къарачай!
Жол арыгып келдинг – тынчай...

К и ч и Э р т у р.

Эсим кетипди узакъгъа,
Атням жатхан топуракъгъа...
Меннге аккам ат атады,
Аття тилек да жарады:
Этдим аны осуятын –
Тюрлендирмегенлей затын...
Танышына алай бек багъынырча,
Атням, аны аты бла къаргъанырча?!
Анням, шо, анга уша, дей, къадалырча?!
Къыса хаман да, андан юлгю алырча!..
Эрту? Ол кимди, неди, аллай бир?
Келдим, тэзюмюм къуруп... Ачыкъла! Билдир!

Д о н д а (феска маталлы сагъат бёркюн башына кие, заман а огъары жанын юсюне къаплай. Бир-бир сагъатланы къура, ары-бери бура. Кичи Эртугъа да башха кийим бере, буйрукъчу таягъын да къолуна ала).

Эртурун таныргъа жол арытхан эсенг,
Къоркъма, мен аны тамамларма сау-эсен...
Замана черекни булгъашдыра,
Терк-терк чабышдыра, алмашдыра,
Атламын, жангыча, къурашдыра,
Боракъча секирте, барышдыра,
Кетген ууахтыны тамышдыра...
...Не игилик сеннге этейим,
Къайсы заманлагъа элтейим?

К и ч и Э р т у р.

Ишни тамырын кёрейик,
Биз бурунлагъа кетейик!..

Д о н д а. Деуэтге тапчыкъ бирге тюбейик,
Элия Бешик таба тебейик!..

Донда замана таягъын баш тёбен этеди.Заманны барышын баямлагъан музыка. Жер тепгенча, дуня муру-чуру болгъанча, болгъан ёртеннге, отха алынганча бола, кёкню къуйрукълу жулдуз жарады

К и ч и Э р т у р н у а у а з ы:

Мен харипни не аманла къаргъадынг...
Бу, неди? Жаханымгеми быргъадынг?!

Д о н д а н ы а у а з ы:

Кёрюрча ким болгъанын игибиз,
Келгенбиз нарт журтуна экибиз...

Этмей сен да, башхалача, масхара,
Ышанлап, төгерекге-башха къара...

ЭКИНЧИ СУРАТ

Д е у э т (*жукъудан уянганча, сейрге къала, кёкге арала*).

Къалай жырып, жарып келе кёкню – жерге!
Не кёп акъыл, сезим кьоша хар бир серге...
Сырпынлыкъ керек – чапханлай – терк жетейим,
Къуйрукълу жулдузну, суутмай, элтейим.
Гюрбежимде, темир бла эте ушакъ,
Экибиз болурбуз келбетли, жумушакъ.
Ишлейим андан нартлагъа сауут-саба,
Эмегени кыстарча, жер тюбю таба!..

Деузт ашыгышылы сахнаны онг жанына кетеди.

К ё с е-Б у р у н г у к (*сахнаны сол жанындан чыгъа*).

Бизге палахлыкъ келди, дейме, Тейриден,
Кетербизми бу алапатлыкъ тийреден...
Ашыкъ-бушукъ, алгъа жетип, къармашайым,
Не боллугъун биле, анга къорлашайым...

Сахнадан кери ташаяды. Анай бла Атай кёрюнедиле.

А т а й. Дюн-дунияны ёрген алып къойгъанча,
Жери, кёгю жыгышыуда булгъанганча...

А н а й. Буму болур ахырзаман дегенлери,
Нечик дерле Нартияны кюнкерлери?

А т а й. Тюшген жерине жууугъуракъ барайыкъ,
Кесибиз да кёз жетдирейик, къарайыкъ.

А н а й. Къоркъама... Барыргъа базынмайма ары

А т а й. Былайчыкъдан тепмем сенсиз мен бир жары!..

А н а й. Атлачы алгъаракъ... Къатларма... Ыз ызлай...
Некме бюгюн, жаным кетип, амалсызлай?..

Экиси да кетедиле. Кёсе-Бурунукъ къайтады.

К ё с е-Б у р у н г у к.

Битеу хар зат аман, болгъанча кыртылыкъ,
Былай барсакъ – къурутулдукъбуз, кыгтыллыкъ.

Махтаулуқда Деуэт кесиди айтыллыкъ,
 Жулдуз жашчыкъ бла бизни къораталлыкъ.
 Тилеп, сабий кюрешейимчи алыргъа,
 Юйретейим: кесе жорукъда къалыргъа...
 Келе, жете – ташачыкъда мен тураим,
 Бу нарт жекбашлагъа тузакъ да къурайым...

Кесе-Бурунгул, ары-бери къарай, бугъады. Эки жангы нѳгери бла Деуэт сахнада кѳрюнеди.
 Аны къолунда сабийге ушагъан чулгъамы барды.

Д е у э т. Тулпар башчы, айхай, керекди нартлагъа,
 Ол кѳз-къулакъ артда болурча къартлагъа.
 Къуйрукълы жулдуз сабий тапды – Ёрюзмек,
 Энди – нарт учхун – дуниядан юзюлмек!..

А т а й. Жаш къанчыкъны эме кѳргенбиз кесибиз,
 Анга сейир этдик, шагъатды Тейрибиз!

А н а й. Бизде, къошубузда, ёссюнчю Ёрюзмек,
 Аны хайырындан, жанлы-къанлы кѳрмек...

А т а й. Сенде от жагъа топпа-толу жаш-къушдан...

А н а й. Бѳрюле бла арыгъанбыз урушдан!

Д е у э т *(сабийни алагъа узата).*

Бу жулдузлу нартны алыгъыз, элтигиз:
 Сыйын кѳрюгюз. Олду бизни бетибиз!

А н а й. Ёсдюрюме кеси баламча бучукъну,
 Жулдуз келечиден аямай бир жукъну...
 Алай бешик керек муну тап бѳлерге,
 Санын, жанын да Тау Белляу бла ийлерге...

Д е у э т. Жулдуз къапдан Бешик, Сырпын, Аякъ чыгъар!
 Анда ёсген – башхаладан да алчыгъар.
 Болсунчу... Элия Бешик! Аны аты:
 Насып тежер бѳленнгеннге муну хаты...
 Ашыгъышлы артха къайта биз билейик,
 Ишлеп белляу уя – анда нарт бѳлейик!

Ючюсю да бирге кетедиле

К е с е-Б у р у н г у л *(букъгъан жеринден чыгъа).*

Элия Бешикни терк урларгъа керек...
 Ызы бла... Кетерге тюшер кенгирек...
 Угъай, башха жол изле – Бурунгул:

Алдасанг наргланы – чархынг да буруллуць!
Болгъанны ариуун айта, жал барайым:
Юйге сабийни ёсдюрюрге алайым.
Аны бла бирге уа Бешик да келир,
Бизни эркин абзарда тебиретилир.
Бизде туудукъла да эхчелирле анда,
Санга уллу къарыу сингер ол заманда...

К ё с е-Б у р у н г у к, тауушла эшитип, биягъы бугъады. Д е у э т, А н а й, А т а й Э л и я
Б е ш и к бла келедиле

Д е у э т. Бу Элия Бешик нарт тулпарла берир:
Палах желин къыстай кери, къууанч керир.
Жанжан къанны бола жашау тутуругъу,
Мынданды миллетни ёлюмсюз турлугъу...

А т а й. Бек Элия Бешикни жаратханды нартчыкъ...

А н а й. Ол Тау Белляу бла жукълап къалды тапчыкъ!

Д е у э т. Тау Белляугъа жангыдан – артха –къайытчы:
Хаман да, тынгыларгъа излейме, айтчы!

А н а й (*Элия Бешикни да тебирете*).

Тау Белляу –тау, Тау Белляу – тау, Тау Белляу.
Нарт элляу – нарт, Нарт элляу – нарт, Нарт элляу.
Къут берсин – къут, жукъ берсин – жукъ, Тау Белляу.
Дып жулдуз – дып, Дып жулдуз – дып, Нарт элляу.
Бай терек – бай, бай терек – бай, Бай белляу.
Дэу Д е у э т – дэу, дэу Д е у э т – дэу, Дэу элляу.
Кюн жаным – кюн, кюн жаным – кюн, Кюн белляу.
Нарт элляу – нарт, Нарт элляу – нарт, Нарт элляу...
Тау Белляу – тау, Тау Белляу – тау, Тау Белляу.

А т а й (*сейирге къалгъанын тыялмай, Деуэтге бурула*).

Жулдуз магъаданны тылыча ийлединг!..
Къалай сен терк, женгил бешик да ишлединг?!

Д е у э т (*Атай айтханны эшитмей, ёз оюмуна кетип, кеси кесинден соргъанча*).

Тюз болурму, атым айтылса белляуда,
Жырланса, къатланса сабий элляуда?..

А н а й (*тамашалыкъгъа къалгъанын букъдуралмай*).

Бу Тау Белляу кеси келгенди эсеме:
Сёзю, макъамчыгъы – бары биргесине!..

- Деуэт. Сездигизми, не жаш, не бешик кьоллусуз?
Хапар азда – берекетли боллукьсуз!..
Зор-хор бла Бешик сизден алынса,
Бизден кери арбазда ол салынса!..
Палах бораны чабар биргесине,
Жангыдан чыкьгъан, жалгъан иесине!..
- Кёсе-Бурунгук (*бугъуп тургъан жеринден чартлап чыгъа*).
Ол сен тапханчыкьны, бер, мен ёсдюрейим,
Бизни адетге-тёреге юйретейим!..
- Деуэт (*нёгерлери таба бурула*).
Охо, сиз барыгъыз бирге,
Сакъ болугъуз бек сабийге!
- Анай бла Атай бешикни алып кетедиле
- Деуэт. Келиширми?.. Сизде жорукъ башха бизден.
Жулдуз жанны сукъсакъ батмакьгъа, билмезден?..
- Кёсе-Бурунгук.
Келишир, келишир! Биз къауумгъа да ийлешир.
Жашырын билимибиз бла да бирлешир...
- Деуэт. Эркинлик анга берсем, ол Ибилис жорукъ...
Жаш гёзетчиле бла кьошда, малда турлукъ:
Алагъа ол билеклик этсин, ёссюн,
Сынасын, Тейри жолдан шашмагъанлай, кючюн!
- Кёсе-Бурунгук.
Кьонакьбай бола, жеригизге да кьойдугъуз:
Не кьадар кьанлы жаудан бизни кьорудугъуз...
Жер тюбюн кьоюп, ёрге биз чыкьгъанлы бери,
Кёз-кьулакьды, болушханчады сизни Тейри...
Энди биз жашчыкь бла жууукъ болсакъ бирге,
Табарыкьбыз онг тирилирге, керилирге!
- Деуэт. Сизге жууукъ – бизге сууукъ!..
Ашауугъуз-жашауугъуз башха,
Келишмейди чыртда асыл нартха...
Желмаууз, эмеген, кёсе туудукъла,
Болалырламы да... бизге жууукъла?
- Кёсе-Бурунгук.
Болмай а, болмай, Деуэт.
Тапмазса бизден келбет.
Къыз берейик, алайыкь!
Бир болуп, тап къалайыкь...

Къалгъанланы къагъайыкъ.
Ариу болур тѣлюбюз,
Кѣтюрюлюр кѣлюбюз...

Д е у э т. Хау, сизге алай тапды,
Бизге уа ол азапды.
Кѣплюк хорлар, билесе,
Аны ючюн ёлесе!

К ё с е-Б у р у н г у к.
Деуэт, мен бирликлиме,
Кесим да тирликлиме:
Сабийле элли алты,
Хар бири да бек къаты.

Д е у э т. Хар бири ушагъыулу,
Ибилис, жилин уулу...

К ё с е-Б у р у н г у к (*нени да оюннга, лакъырдагъа бурургъа кюреше*).
Биз чам этдик, ойнадыкъ,
Кюле, зауукълукъ алдыкъ...

Д е у э т. Мен айтханда, бармыды кюлкюлюк?
Арабыз болсунчу ючкюнлюк!..

К ё с е-Б у р у н г у к (*кетип бара, кеси кесине*).
Кетме-кет... Мындан былай... хыйла къурусра,
Бу жанжар чархын тюп - баш этип, бурусра...
Элия Бешикни мен къачырырма,
Нарт журтун аман тап апчытырма...

Д е у э т. Ол урлагъан да этерик,
Алай Сырпын терк жетерик!..
Аны ючюн бола жаула,
Туудукъ юзе бек кѣп аула ...
Бешик букъдурулур тапчыкъ,
Болмаз Бурунгукга ачыкъ...
Жашырын Дорбун сакълар Эртур келлик чакъны,
Ёмюрлюк, асыл, бу Элбрусха, нартха сакъны!..
Анасы айтыр анга Тау Белляуну,
Нартчыкъгъа жырлар Анай Кюн Элляуну!..
Энди уа барыргъа керекди, барыргъа,
Келгенледен хазыргъа, Нарт къорургъа!..

Деуэт кетеди

ЮЧЮНЧЮ СУРАТ

Д о н д а. Келчи кел, башха жанына атланайыкъ,
Э р т у р туугъан заманлагъа къатланайыкъ...

К и ч и Э р т у р.
Не кезиуге барлыкъбыз,
Не сейирге къаллыкъбыз?

Д о н д а. Кёр жыйырманчы ёмюрню ал жылларын,
Юй-юйде халланы гурушхалыкъларын...

Сахна тюз да Деуэтни заманындачады, уллу башхалыкъ жокъду. Къызчыкъла бахчада гардош жыядыла. Медей, адамгъа ушагъан гардошну къолуна алып, хуржунундан тюрлю-тюрлю журунчукъла чыгъарып, аланы гардошха чулгъай, гинжичикге ушата.

М е д е й. Болмачыгъыз гурушха,
Къарачыгъыз гардошха:
Аякъчыкъ да, къолчукъ да,
Баш да, бар бурунчукъ да...

К е б е й (*жууукълаша*).
Де да къой, къагъанакъ –
Ма, бармакъ... Ма, тырнакъ!

С е м е й (*къатларына келе, къолун гардошха тийире*).
Не сейир-тамаша,
Тургъанча къармаша...
Бурун, аууз, кёзю –
Чыкъгъанчады сёзю!..

Ш е б е й (*узакъдан жетгенча, солуун кючден бла бутдан ала Медейге*).

Терк, тёрге ашыра,
Бучукъну асыра.
Биз къарарча артда,
Болсакъ гым-гым къартла.

М е д е й (*Шебейни сёзюн жаратмагъанын кёз-къаш бла билдире*).
Мен а, билемисиз?..
Сиз, зат кёремисиз?..
Эртургъа ушатдым,
Къоркъгъандан, сын къатдым!..
Эслеймисиз, экен,
Кёремисиз, жаш эн?!

Къызчыкъла бирден кюле-ойнай

Б а р ы с ы д а.

Кёрмей а, кёребиз...
Билмей а, билебиз:
Бизден энчилиги,
Олду – кемчилиги!..

М е д е й (*Гардошну, эки кьол аязына ала, ёрге кётюре*).

Бир тюрлю ишеклик,
Не башха экилик
Бар эсе бу Эргур
Болгъанына?.. Турур,
Айтыр суйген: Кебей,
Не Семей, не Шебей.

К е б е й (*кьым-тым эте, экили бола*).

Жокьду, жокьду, Медей...

С е м е й (*оюнну баргъанына кьууана*).

Хаппа-хазыр Кебей
Айтханны кьатларгъа
Мен да...

Ш е б е й (*Медейни алайда этгенин жаратмай*).

...Биз атларгъа
Керекбиз да алгъа...
Минермедик бирден –
Бу гардош атлагъа?..

Жерден гардошладан тёртюзюн алып, тегерегине кьарай

М е д е й (*Шебей алгъан гардошлагъа тюрслеп кьарагъандан сора*).

Жокь атха ушашы:
Жалкъасы не башы...
Эс бери бурчугъуз,
Кетсин даурчубуз...
Кёрдюк: союп кьойла,
Этип уллу тойла...
Элия Бешикде
Эргур бёленнгенин –
Барыбыз эшикде –
Тёрню ол кёргенин?!

С е м е й. Бешикден жаш алыр кьарыу:
Не болгъанын билмез арыу...
Гардошну сыйын кёрейик –
Къаура бешикде бёлейик...

- Ш е б е й. Къаура къабукъ сени болсун,
Жаш Алтын Тапчаннга къонсун.
- К е б е й. Къурманнга тегерек-баш къармарбыз,
Кесерге бир семиз къурт табарбыз.
- М е д е й. Бучукъну биз жер бешикге жатдырлыкъбыз...
Англадыгъызмы? Анда къатдырлыкъбыз!
- К е б е й. Бу гардош Эртурчукъну кемебиз...
Топуракъгъа... Бери терк келмебиз...
Ол а... Тунчугъуп къалмазмы, бизсиз?..
- С е м е й. Гардошну неси тунчугъур, эссиз?
Аны жерге, артха къайтара...
Кёрюрча адам, кетип бара...
Эртургъа жоралап,
Шайтандан къоруулап,
Салырбыз чукуюна къаура...
Ма, быллай! Бери сен бир къара!..

Медей, Кебей, Семей зугул гардошну юсюнде тѣбечикге къаура сюейдиле. Дууа тутханча этедиле. Шебей а быланы туураларындан къарап, агуман болгъанча.

- М е д е й. Жарлы анабыз бошады жашдан,
Энди жашарбыз биз, къатмай ачдан.
Тырманын, урушханын азайтыр,
Чомартлыкъгъа тийрени къаратыр...

Ш е б е й *(энди эс жсыя. Топуракъ тѣбени чача, къаураны да бияры быргъай, жилягъан да эте).*

Угъай, угъай, угъай,
Сиз этмегиз былай!
Ариу гытычыкъгъа!..
Ол къарындашчыкъгъа!..
Жашчыкъ болур уллу,
Хар кимге жараулу,
Бек алапат таулу...
Уугъа барыр, Эртур,
Келтирир жугъутур,
Атъяны солутур!..
Сыйлар барыбызны,
Бѣлмез арабызны...

Сахнаны бир жанындан Тау Муза кѣрюнеди. Ол, сабийлеге къарай, кетип бара.

Т а у М у з а. Нечик кыужур бу уллула кыургъан жашау,
Гитчелеге мында жер аз, тактыр, кыажар.
Алай нек болгъанын киши да айталмаз,
Къарт-кыурт сабийликге, артха жан аталмаз.
Жаш-кыушлагъа бирден кыарай биз билмейбиз,
Аялукугъа юйретиуге эс бълмейбиз...

Д о н д а. Сенде да тюбейди аллай ышан, тѳре:
Бек сакъса факмугъа – жашайбыз кѳре.
Бош баштакыгъа, сѳзсюз, башхады кыарамынг...

Т а у М у з а (*тынгысызыракъ бола*).
Анга болум, ѳлчем табармы кыыралынг?..
Сыйлы Тейри кеси муну айыртлагъан,
Алам бийикледен энчи белги салгъан,
Муну кыадар жолун ѳз кыолунда тутхан,
Хар кюн кыапхан, этгенча тас... дагы тапхан!..

Д о н д а. Сен бу кыагъанакъ ким боллугъунму билесе,
Ол кыалай кыанат кыагырыгъынмы кѳресе?..

Т а у М у з а. Сенде да кѳроне аны чемерлиги, хаты,
Усталыгы, аты да белгили болур кыаты...
Хар назму айтыр сѳзю манга баям бюгюн.
Кѳрчю ол жазарыкыдан жаухар бир бюртюгюн:
Кыая жухда ѳксюз кыайын,
Анга мында ѳсген кыыйын.
Кыайда аны нѳгерлери,
Эгиз-эгиз жѳнгерлери?
Ала кыачып –узакъ, кенгде,
Элле бла теппе-тенгде...
Булут бетде, кыайын аза,
Жашау кыююн желде жаза:
«Кыая жухда жангыз кыайын,
Манга мында ѳсген кыыйын!..»

Тау Муза, Эртурну назмусун да айта, сабийлеге жууукылаша барады

Жабыу.

ТѳРТЮНЧЮ СУРАТ

Д о н д а. Не тамашалыкыла этейим,
Кыайсы заманлагъа элтейим?..

К и ч и Э р т у р.
Эртурну гитче заманын кѳрейик,
Биргелей Огыары Элге жетейик!

К у к у к (*сагъатындан чыгъа*).

Мен да сю-е-ме сиз-ни бла ба-рыр-гъа,
Ай-ты-лыр-ча бы-лай а-тым да ба-тыр-гъа?!

Д о н д а. Охо да, ишинг жокъ эсе башха,
Сен келесе; болушурса жашха...

Замана таягъын баш төбен этеди Донда. Тохтаусуз заманны барыуун ачыкълагъан музыка. Кёк кюкюрегенча, жер тепгенча болады... Уллу отоу. Таулу от жагъа. Юй тюбию, къабыргъала да кийизле бла жасалыпдыла. Бир къабыргъада уа уллу терезе: мияла кёзледен Элбрус төппеле кёрюне. Тапчаннга олтуруп Атай сырыйна ишлей турады. Анай а отоуну бирси жанында Элия Бешикни тебирете, сабийчикге белляу айта.

А н а й. Тау Белляу – тау, Тау Белляу – тау, Тау Белляу,
Нарт элляу – нарт, Нарт элляу – нарт, Нарт элляу,
Къут берсин – къут, жукъ берсин – жукъ, Тау Белляу,
Дып жулдуз – дып, Дып жулдуз – дып, Нарт элляу,
Бай терек – бай, бай терек – бай, Бай белляу,
Дэу Деуэт – дэу, Дэу Деуэт – дэу, Дэу элляу,
Кюн жаным – кюн, Кюн жаным – кюн, Кюн белляу,
Нарт элляу – нарт, Нарт элляу – нарт, Нарт элляу,
Тау Белляу – тау, Тау Белляу – тау, Тау Белляу...

Эшикден, къолунда да гитче кюбюрчекчиги бла, Э р т у р мушхутул киреди

Э р т у р. Няння, Аття, сизге мен гинжиле жондум,
Хар бирине жаным бла бирге къондум...

А т а й (*ишин тохтата*).
Хунеринги бизге, ашыкъмай, ачыкъла:
Устамысыз, кёргюзтчо бюгюн жашчыкъла?..

А н а й (*бешик эхчеуюн, урчукъ ийиргенин да къоймай*).
Охо да, алада къууанч, насып жетсин:
Таудан бушуу, палах жели кери кетсин...

Э р т у р (*кюбюрчекчигин ачын, кезиу-кезиу кеси ишлеген гинжилени чыгъара*).

Няння, Аття, таныймысыз уууртлуну?
Бу иш кёллю адам...

А т а й (*гинжилеге тюрслеп къарай*).
Жансох, жуууртлуну..
Ол, темирчи Жансох, жууурт айран ичген,
Гетенча, темирни къолу уста бюкген...

А н а й. Сен ышанлап къарачы, алан, бу бирси –
Акоду...тюз да тирменчи Ако, кеси!..

Э р т у р *(бир гинжини кьолуна ала).*

Ма, жырчы Исмайыл, къара да танытхан,
Бизге юйге келип, ашыкъ ойнап, кьытхан...
Няння, муну бла уа шагъыреймисе!..
Аны ким болгъанын сен шарт билемисе?

А н а й. Юлгю сырып, тап ишлегенча сыфатын,
Айтырча кёргенлей, хар ким атын.
Эртур, былай къалай ушаталдынг,
Ёсмезликчик, неге къанат такъдынг?

Э р т у р. Агтя дорбун жухха учхан чагъы:
Къалай къанат таууш этеди къучагъы...
Аны саулай ачыкъларгъады муратым,
Алай бла гинжи нартны мен жаратдым.

А н а й *(Атайгъа гинжи суратын узата).*

Сен эсинги бери бёл – кюзгюню мара,
Анга, ашыкъмай, ышанлап иги къара:
Арагъызда бир эсленирми энчилик,
Болурму гинжингде кемчилик?

А т а й *(кёрген затларына сейир этерге, этмезге да экили бола).*

Усталыгъын, чемерлигин да болгъанлай,
Баям, туура, шарт этмей туралдынг къалай...

Э р т у р *(алгъа Атайгъа бурула, ызы бла, ишни оюннга бураракъ,
Анайгъа къарай).*

Алайлыгъын къайдан билгин,
Билим бла болмай бирлигинг?..
Няння, бу кимди? Унутханма. Айт манга?..

А н а й. Арбазынга алтын жауун жаусун тангнга,
Меними энikleудю сора бу гинжинг...
Оюн да, самаркъау да, лакъырда шинжинг?

А т а й *(ишлей тургъан сырыйнасы бла гинжиге тие).*

Бек тапды огъары жаны, тёбен жаны,
Чикиясы, жарый бети, чархы, саны!..
Неден ишлейсе сен гинжилени, Эртур?

Э р т у р. Алгъа кьумач, къайиш, нарат, жёге, кьотур,
Сора бояу, терек къабукъ азмаз..

(Кюбюрчегинден гинжичиги бла гитче элия бешикчик чыгъара.)

Бу элия бешик затха да жарамаз,

Алай гинжи нартха мен бир белляу кърдум,
Бар къллюмю анга саулай бурдум.

Тюекчикге тийип, бешикчикни тепси юсюне салады. Ол кеси аллына эхелене башлайды

А т а й (*сыбызгысын къллуна ала*).

Мен макъамчыкъ жууашдыра,
Сен белляучукъ къруашдыра...

Э р т у р (*ол тебуреуге баргъан бешикчикге кърарай*).

Жукъудады кюн да, ай да,
Гинжичик да, суу да, сай да;
Уюудады сют да, май да,
Сабийчик да, жыр да, шай да;
Мамырлыкъ жерде жашайды:
Той, кълуанч алай жашнайды.
Тюш къреди кълш да, тай да,
Бешикчик да, буу, будай да;
Солуудады кълш да, жай да,
Шорхачыкъ да, тау, сарай да...
Бийикден жулдуз кърарайды,
Ажашхан жаннга жарайды...
Жукъудады кюн да, ай да,
Бешикчик да, буу, будай да...

А н а й (*Эртурун кесине жангыдан ачханча, кълуана*).

Биз билмей тургъанлай, нечик ёсдю акъллы:
Къллыкъ, сифат, бояу, тюрсюн...кълыйгъанча къллы!

А т а й. Тейри игилеге кълшсун бизни, Эртуру:
Сен тюз жолда болсанг, бек кълуаныр журтунг!..

Э р т у р (*кълбюрчегини теренинден Кёсе-Бурунзукну гинжисин чыгъара*).

Кимди бу?..Кълайдан, кълалай чыкъды?..
Сорууум кимге да ачыкъды?..
Тюшюме тюшюп, суху жетип,
Элия Бешик жаулай кетип?..
Бу андан мени кери атды,
Бешикге жаны бла кълатды?..

А т а й. Сен муну кълалай да къралдынг,
Билмейин, бизгеми кър алдынг?
Малгундан кълру да ачыдыкъ,
Кёл кере кери биз кълчырдыкъ...

А н а й. Мамырлыкъ табалмай аман бек жарсыдыкъ,
Не къадар ёмюр мындан биз тыхсыдыкъ...

К ё с е-Б у р у н г у к (*терк окъуна къайдан эсе да чыгъа, Эртурдан кеси гинжисин сермен ала*).

Кюрешдинг нечик, аямай, талмай,
Адамгъа мени бир ушаталмай...

Э р т у р (*абызырагъанын букъдура*).

Болмай бет, орнун гемхот алса,
Кёрчю бир кесинг – ушаталсанг!..

К ё с е-Б у р у н г у к (*кеси гинжисин бир жаньына быргъай*).

Мен кесим санга жууап берейим,
Арабыз къалайды, билдирейим!..
Бар тегерекден аман ауруу бурдум,
Нарт халкъны эмина, ёлет бла буудум.
Кетдигиз, тюп болдугъуз аурууладан,
Агъачда, ташда тирилдигиз хуруладан.
Не къадар жау аскер бери атдым,
Кёп элни гунч этдим, ууатдым.
Чыкъдыгъыз – къая, таудан жаратыла,
Тюп болгъан элле жангъдан жарыдыла.
Хар неден сакълагъан Элия Бешикди,
Берекет кёп келтирген Тейри эшикди!
Сюйсегиз сатыгъыз, не алайлай беригиз...
Мени да жууукъгъа санай, ахлугъа тергегиз.
Кесин да жүрек ыразылыкъда саугъалагъыз...
Ансыз палах бораны, ыз ызлай, къаугъаларсыз!..

А т а й. Элия Бешик! Угъай бералмабыз,
Билесе кесинг, ансыз туралмабыз!

К ё с е-Б у р у н г у к.

Мен, алай эсе, къарыуумму ангылатырма:
Кавказдан кёзкёрмезге сизни быргъатырма!

Кеси гинжисин да алып, кетеди.

Ш е б е й (*юйге кире келгенлей*).

Эртур, Эртур, тенгле келип, ойнай ашыкъ,
Къыт! Чакъыра Омар, Тебо, Ышам... Ашыкъ!

А т а й (*бир макъамны да согъуп сыбызгъысында, зат да болмагъанча*).

Э р т у р, унутма, этме тас, бу саугъаны,
Макъам сыйлай билсенг-къыстар кёп къаугъаны!
Бу тартыула халкъгъа, къыйын чакъда, къанат:
Ала боллукъдула санга да аманат

Э р т у р (*къууанч тыпырлы болуп, сыбызгыны да къолуна ала*).

Ашыкъчыла да болурла мени сакълай:

Ашыкъларын сакъам билirmi къучакълай?..

Кетеди

Ш е б е й. Нексиз, сиз былай бушуу-бушман,
Бийлегенча жер башын душман?..

А т а й. Къыйынлыкъ сагъат, кѣп бармайын, жетер,
Палахла арбасына халкъны жегер...
Хазырлыкъ болсун бизге бюгюн нѣгер,
Айырма, башхаладан миллет жигер!

Жабыу

ЭКИНЧИ БЁЛЮМ

БЕШИНЧИ СУРАТ

Д о н д а. Нек къадар, сыйлы, жаннет журтну этди бырнак,
Кѣр кѣзкѣрмезге саулай халкъны былай быргъап?
Биз жортууулгъа барабыз, энди сюргюннге,
Сау халкъыбызны жутхан къара, сур кюнлеге.

К и ч и Э р т у р.
Сюргюнден хапарчы болуучан эди аккам:
Сабийге, къартха таулу ана – чынтты къалкъан!..

Къыйыры-учу кѣрюмеген дангыл аулакъ. Анайны, аркъасында да бешиги, къолунда да эшиую, барады... Бѣрю, ит улугъан, темир бугъа, жилиу-сыйыт, къаргъа, къузгъун, жел тауушла; тѣгерекде Къарелдиле, Ауанала. Ала Анайны тѣгерегинден къуршалапдыла, алай анга уа, нек эсе да, жеталмайдыла

Б и р и н ч и К ъ а р е л д и.
Ёллокдю, агъарыкъды бусагъат...

Э к и н ч и К ъ а р е л д и.
Сермечи!.. кесинги алгъаракъ ат,
Ол бешикни бери – манга узат!..

Б и р и н ч и К ъ а р е л д и.
Нек билмейсе... Нек сезмейсе бир зат:
Ала сауда – бизден эркин, азат!..

А н а й.
Не этгин, кесибизге иги къууум жорай
Бармасакъ, терк бошалырбыз аяусуз къорай.

Шахаргъа, узакъды жолубуз, бек аман узакъ,
Хар адамыбыз да болургъа керекди сакъ.
Эшерге тюшеди, тохтамай, къол къап, чындай,
Къыш сууукълагъа, ахырзаман желге чыдай.

Б и р и н ч и А у а н а.
Нек къыйнайса, А н а й, сен къуруда кесинги,
Чархынгы солутчу, санынги, бар эсинги...

Э к и н ч и А у а н а.
Бешикде сабийчикге болурма кёз-къулакъ:
Къой манга, бек къыйырсызды хайырсыз аулакъ...

Б и р и н ч и К ъ а р е л д и.
Не санга андан?.. Туудукъ дагъыда табылыр...

Э к и н ч и К ъ а р е л д и.
Быланы берсенг – бушуу эшик да жабылыр!..

А н а й (*къыйналып атлай*).
Элия Бешик, сабийди – нарт тутуругъу!
Аласыз-билесиз: халкъ, журт къурутуллугъун...
Бешигим, туудукъчугъум да бирди манга,
Тешилмез бирлик бу туюмчек аз заманнга...

К ё с е-Б у р у н г у к.
Таныдынгмы, Анай, сен мени бу тузакъда,
Элингден кенгде, Кавказынгдан да узакъда?..

А н а й.
Сенсе къажалукуъ, палах бизге къургъан,
Нарт халкъны жерден къурутургъа да къаргъагъан...

К ё с е-Б у р у н г у к.
Элия Бешик къымгъан жашауундан къанмаз,
Алмагъан ыразылыкъ ёмюрге онгмаз!..

Б и р и н ч и К ъ а р е л д и.
Кёбюрек болсунчу бу жилияу, сарнау, сыйыт...

Э к и н ч и К ъ а р е л д и.
Теркирек суутчу барысын бирге жыйып...

Б и р и н ч и А у а н а.
Жокъ болсунчу чинг алгъа – озгъур бу – тириси...
Чапханлай кетсин... жер туюбуне хар бириси!..

А н а й. Жер тубюнден а сизсиз, сиз!.. Бери чыкыгъан...
Халаллыкдан биз кесибибиз чачыкыгъан!
Ызыбыздан, маймул жыйынча сюргенлей,
Гунч этип сизни... жарсырбызмы кӛргенлей!?

К е б е й н и а у а з ы:
Анабыз!

С е м е й н и а у а з ы:
Сен къайдаса, къайда?

Ш е б е й н и а у а з ы:
Алайда тохтачы бир, сайда...

Гитче арбачыкь бла Кебей, Семей, Шебей ауругъан Медейни саусузла юйюне элте-
диле

К е б е й (*солууун кючден бла бутдан ала*).
Ызынгдан жеталмай, бир Аллах, бек кыйналдыкь,
Ӓренге темирсе, кьурч адамса – ийнандыкь!

С е м е й. Бешикни, сабийчикни ташыйса, сен жигер...
Учхалап, арып, бир жукь болса, палах жетер...

Ш е б е й Бучукьну алып кетмезча сюрюнлю боран!..
Жокь ырахатлыкь, анга шагъатды сыйлы кьуран...

Тӛгерекден Ауанала, Къарелдиле, Кӛсе-Бурунгукну башчылыгъында, жууугъуракь келе-
диле... сабий жилигъан таууш

А н а й. Жукьудады кюн да, ай да,
Гинжичик да, суу да, сай да;
Уюудады сют да, май да,
Сабийчик да, жыр да, шай да;

Д е у э т А н а й бла бирге.
Мамырлыкь жерде жашайды:
Той, кьууанч алай жашнайды.
Тюш кӛреди кьуш да, тай да,
Бешикчик да, буу, будай да;

А н а й, Д е у э т, Э р т у р бирге.
Солуудады кьыш да, жай да,
Шорхачыкь да, тау, сарай да...
Бийикден жулдуз къарайды,
Ажашхан жаннга жарайды...

Д е у э т. Энди Элия Бешик, сабий да ажашмаз,
Бурунчук кесе мында да, кьоркьмай, кьармашмаз.

К е с е-Б у р у н ч у к.
Тюз тьойюлсе, Деуэт, бек уллу сенде терслик:
Бермей Элия Бешик, сен этмей эслилик...

Д е у э т. Чорт кьуру кьурулгъанлай, бурулгъанлай дертинг,
Этерге гунч кюреше нартны тау адетин.

Сырпынын чыгырып юсюне атылады. Кесе-Бурунчук, Кьарелди, Ауана нёгерлери бла
кьачып кьутулады

А н а й. Кесине учар кьанат Атай ишлегенли,
Жашырын ол дорбундан Бешик тюшюргенли...
Бермейдиле сюрюнде окьун бизге тынчлыкь,
Жетмегенча алагъа жаланнганчлыкь, ачлыкь!
Кетерге алыкьа мен тьойюлме эркин,
Сабийге, кьартха тапдырыламы керегин?

К и ч и Э р т у р.
Анай кьутхаргъанды бар палахдан бизни,
Ол ёмюрлюк да юлгюсюдю жерибизни!..

Д о н д а. Кесинг да сезмей, Эртуруну оюмун айтдын,
Анада жигитлик, асыл сыфатха кьайытдын?!

А н а й. Артха жокьду жол, барайыкь алгъа!
Эркин тьойюлбюз мында кьалгъа!..

Жабыу

АЛТЫНЧЫ СУРАТ

К и ч и Э р т у р.
Эртуруну тутмакь заманын кёрейик,
Терк ары, онг бар эсе, жетейик...

Д о н д а. Этургъа дагъыда тьубейик,
Буз курка таба биз тебейик.

Донда замана таягъын баш тебен бура, музыка. Эркин отоу. Бир мьойюшде аз жарыкь
берген чыракь. Темир орундукь. Темир шинтик. Темир эшикле, таууш этип, ачыладыла.
Эки кьарелди Эртуруну отоугъа кийиредиле.

Б и р и н ч и К ь а р е л д и.
Солучу сен, жарсымай бир жукьгъа,
Берилчи ырахат да жукьгъа.

Бу тузакъда да отоуунг энчи,
Боласа, биягыча, биринчи...

Төгерекегге къарай, кёл кенгдире, кюле, ойнай кетеди

Экинчи Къарелди.

Къазауатда балам терк абынды,
Ата, ана жүрек да къабынды...
Этдим сейир: анга шарт ушайса,
Чарх кёрюмдюнг... Аныча къарайса...
Тап кишилик, берилме жукъугъа,
Жашым, хорлатма сууукъга!

(Хуржунундан чыгъарып ётмек бурхучукъ бере.)

Кюн узуну къаллыкъса кесинглей,
Бол бек, эс жый, амал жокъ кечинмей...
Бери жетерме тамбла, бу чакъда,
Кюч тап: ётдюрчю заманны сакъда...

Экинчи Къарелди кетеди.

Эрту р (төгерекегге къарай, эс энди жыйгъанча).

Сейирди бек: манга жан аурута,
Сыйлы дуниядан а кьората...
(Урундукъну, шинтикни да кёре.)
Бар жер олтурургъа... онг жатаргъа,
Мында бош жарамас да къатаргъа...

Барып орундукъга чёгелейди, тюз жинк табагъа олтургъанча, секирип къоба

Не бек аман халекди... Буз... сууукъ:
Минг-минг жыл къат, тюйюлсе бузулдукъ!
(Кьолларын бир-бирге ышып, бармакъларына юфгюре.)
Къабышмазча, терк чанчылчы, тепсеуге къатыл:
Хар санынг, жигинг теберча, хайдачы, атыл!

Ауузу бла тепсеуню макъамын мурулдай, тепсеп башлайды.

Кёсе-Бурунгу к (буз къабыргъадан бери айырыла, Эрту рну тепсе-
генин жаратмай).

Къойчу, жукъудан бир тойчу, той, Эрту р!
Орундукъ къатда: тыянчы... жат... олтур.
Арыгъанса бек аман – солу, къалкъы,
Жый къарыу, болмазча жер къаны, къалкъы...

Эрту р (Кёсе-Бурунгу кну кёргенине сейир эте, тепсеуюн селейте).

Къалай бла, къайдан чыкъдынг бери,
Къабыргъала, эшик... туталмай абери?..

К ё с е-Б у р у н г у к (*Эртургъа жууукълаша*).
Мен эртгеден жууукъма, бек жууукъ,
Андан аямадым сизден бир жукъ...

Д е у э т (*бирси къабыргъадан чыгъа, Эртурну тепсеуюн къатлай*).
Ёмюрледе терслик тирмен къура,
Болгъанды ниетинг да къап-къара...
Нек къоймайса Жанжан къанны?

К ё с е-Б у р у н г у к (*Деуэтни кёргенине алай бек сейирсинмей*).
...Юлош!..
Чыгъармай, этмединг бизге бёлюш:
Бешик, Сырпын, Аякъ да бермединг,
Бурунгукну тенг, шохча кёрмединг.
Андан бери биз жаубуз барыбыз,
Бир-бир бла кюрешди арабыз...
Бусагъат –бир чакъ дейим,
Кёп нёгер жетдирейим.
Тап берирча жазангы,
Къычыртырча азанны...

Кёсе-Бурунгук кетеди.

Д е у э т. Эки къагъыт ючюн Бурунгук бачамагъа,
Сюрдюлеми сени, жашым, бери терк «Къачамагъа»...
Атып, жетдиргенлей, буз куркагъа,
Нартны къурман эте къар-къырпакъгъа.
Он жыл мындан сау чыкъмады адам...
Жетерми Эртурда къарыу, чыдам?..
Ышан, сылтау андан келе болмаз,
Жаза жазыуладан Тейри талмаз...
Бир сенсе бюгюнде бизге ара да багъана,
Анда, сёзсюз, битеу халкъгъа уллу, деу магъана!

Э р т у р (*тепсегенин бёле*).
Тутмакъда, болгъан эсем керек – сал орнумда,
Сора жер жюзю саулай мени бу къолумда!

Д е у э т (*къымылдагъанын къоймай, кёзю-къашы бла Эртурну да теп-
серге чакъыра*).

Не да бирликден тууа, дуняны тута:
Ол къарангылыкъ, палах, къыта, ута, жута!
Сен сауда, халкъынг да сакъланыр бийик тёрде,
Жауларын аны турурбуз биз кёре кёрде!

Э р т у р (*эси жангы оюм бла жарый*).
Сора хар бирибизде къалкъый сау халкъ къадар?

Д е у э т. Эталлыкъбыз ол жолда биз байтамал мадар.
 Бюгюн сенсе жулдузлу кёгю, жаны халктыны:
 Буз бу куркада тебе аны жүрек кыаны.
 Башхасы - сохтанг – келир Нартха артдаракъда,
 Баралгъан жайракъ, кесингча, Боракъда!..

Э р т у р (*неге да энди тюшюне*).
 Онг а табылырмы биздеги хар жигерге:
 Сууча, желча, отча, элияча теберге.
 Нартланы жаны, Тау Музам, келчи бу кёрге,
 Эритирча бузланы, керекбиз тепсерге!..

Т а у М у з а. Мен мындама, къатынгдама: теп, тепсе, Эртур,
 Тау тепсеу мында палах бузун терк къурутур!..

Э р т у р (*къууанч тыпырлы бола, терк тепсеуге бара Тау Муза бла*).
 Сен къайтардынг журкёз сабийликге,
 Жарыкъ чыбыкъ атлы бабийликге...
 Минг-минг санга ыспас, жаным къурман,
 Бирликде, айхай да, мен да къурумам!

Т а у М у з а (*Э р т у р бла тепсеуде бара*).
 Бюгюн сен сынжыр тогъай,
 Къадарынг алгъа быргъай.

А т а й. Тамбланы кёрюр эсинг,
 Толкъунда бара кесинг.

А н а й. Дум-ала таула, журтунг,
 Чёмючде да жуууртунг.

Э р т у р. От жагъангда от жана,
 Белляуун жырлай ана.

Д о н д а. Бешике жашчыкъ жата,
 Арбазда ишлей ата.

К и ч и Э р т у р.
 Ныгъышда таматала,
 Арлакъда атла, тала.

Т а у М у з а. Жаратханча жер-жюзюн,
 Хар тёшге ёрлей жюзюм...

Тепсеуге барадыла Деузт, Эртур, Атай, Анай, Кичи Эртур, Донда, Тау Муза, Медей, Кебей, Семей, Шебей, Кукук, халкъ.... Аланы тепсеулерин, биригнулоклерин бузаргъа, жокъ этерге кюрешгенле: Кёсе-Бурунгук кесине байланган, аны хар тепгенин къатлагъан алты уллу гинжи бла чыгъады, къатында ауанала, къарелдиле, сыйытчыла...

Б и р и н ч и С ы й ы т ч ы.
Быланы кьурутчугъуз,
Жиляуну кьубултчугъуз!..

Э к и н ч и С ы й ы т ч ы.
Бир аман, ачы улутчугъуз,
Кьаргъала, бери бурулчугъуз!..

Б и р и н ч и С ы й ы т ч ы.
Бек тансыкъма сыйытха,
Къабырдан толгъан сыртха...

Э к и н ч и С ы й ы т ч ы.
Булгъансын, оюлсун тегерек,
Терк чакъсын къара, бушуу терек...

К ё с е-Б у р у н г у к.
Быланы тохтатыргъа, кьурутургъа керек:
Къоймагъыз... кьыстачыгъыз мындан да теркирек!..

Кесе-Бурунгукта тагъылгъан гинжиле да аны сёзлерин кьатлайдыла. Буз курканы къабыргъалары, эшиклери да муру-чуру болуп кетедиле. Адамла эркинликге, азатлыкъгъа бычхынадыла

Жабыу

ЖЕТИНЧИ СУРАТ

Д о н д а. Энди Жашыртын Дорбунду барлыгъын,
Соруугъа жууап табып да аллыгъын.
Игирек бизни танырса ол чакъда,
Биргелей заман элтирча кьучакъда.

К и ч и Э р т у р.
Учдукъ, учдукъ, кери кетдик:
Нечик бери биз терк жетдик!

Жашырын Дорбун Гюрен тизилип Жаза ташла. Араларында уа бурула тургъан Замана Дингил. Аны къатында Элия Бешик, жанында, тепсиде, Деуэт ишлеген Аякъ, Сырпын. Кёк Тейри (Деуэт сыфатда), Жер-Суу Ана (Анай сыфатда), Жер-Суу Ата (Атай сыфатда), Илхам Бийче (Тау Муза сыфатда). Барысыны да кийимлери, тюз да чий алтынданча, жым-жым жылтырай.

Э р т у р (кёзлерин ача, Жашырын Дорбунда болгъанына сейирге къала).

Жашырын Дорбун?! Къалай бла бери тюшдюм:
Жангылып, артха къайтханча, эски тюшюм?..

Д е у э т (*дорбуннга кирип келе, кюлюмсюрей, Эртургъа къарай*).
 Тюш туююлдю, жашым! Кюндю ёмюрге къаллыкъ,
 Жап-жангы бийиклеге сени чыгъараллыкъ:
 Бир сен ауараланы барын аудураллыкъ,
 Тау халкъны Къадар Чархын башхача бураллыкъ...

Э р т у р (*зат ангыламай, агуманлыкъда*).
 Тамата, айт! Кимме, ким, аллай бир мен?..
 Жаза къолу жангыча къурлукъ тирмен?!

Д е у э т (*Эртургъа сёз бла тюшондюрген къыйын болгъанын сезе*).
 Ангыларса бусагъат, Эртур:
 Болчу сен сабыр, алай бир тур!..

Бир- бири ызындан Жашырын Дорбуннга Атай, Анай, Тау Муза киредиле. Деуэт нёгерлерин кёре

Жарармы бизге былай бош турургъа:
 Бурунгук учхун къоя къутурургъа?..
 Эртурда биз билгичлик кёз ачайыкъ,
 Берекет, насып нарт журтха чачайыкъ!..

А н а й. Кесинде болгъан ахай туююмчекни тешейик!
 Тамблагъы кюнню жангыча накъышын эшейик.

А т а й. Бар тёзюмюбюз тауусулду таза,
 Игилик къууум баргъанчады аза.
 Этейик асыл къарыу ёсерча,
 Палахла жолун чорт-чорт кесерча.

Т а у М у з а (*Эртургъа сюйдюмлю къарай*).
 Чыгъармачылыкъ фахму жашда бек-бек игиди,
 Къуру да къууандыргъан аны ётгюрлюгюдю!..

Д е у э т (*Эртургъа бурула*).
 Жер жюзю топпа-толу тилден -
 Барын аланы билир бирден:
 Сёлешир, жазар – уста болур,
 Билими уллу – тёрде солур.

А н а й. Жаныуар, таш, суу, агъач, кырдык –
 Сенсе аланы ангыларыкъ!

Т а у М у з а (*бети нюр чагъа*).
 Айтхылыкъ назмучула, бек сейирге къала...
 Учунур, сёзден ишлер накъут-налмаз къала!

Д е у э т (Аякъны бла минчакъланы къолуна ала).

Билим аякъ тѣппесине орнатылсын,
Билгич минчакъ боюнуна тап тагъылсын.

Б и р и н ч и А у а н а (Жашырын Дорбуннга кире).

Кѣпдю асыры Эртуур алгъан саугъа,
Артдаракъ чыкъмазмы бир уллу къаугъа?

Э к и н ч и А у а н а (Биринчи Ауананы жанында сюеле).

Нек бизни былай саудан улутасыз,
Жер тюбюн да къызгъаныпмы турасыз?

Э р т у р (санда, чархда кюч-къарыу къошулгъанын сезе).

Угъай, угъай – жер тюбюнде эркинсиз жашаргъа,
Нартха къажау чыкъгъан болса, тюшер апчытыргъа!

Б и р и н ч и А у а н а.

Чыгъармайсыз бизге юлюш,
Аны бла къозгъай туююш...

К у к у к (Деуэтге къарай).

Деу-эт, Деу-эт, была-ны мен къыс-тай-ым,
Сюйсенг... тюз а-хы-рат-ха а-шы-рай-ым?!

Д е у э т.

Ары чыгъарчы тышына,
Эркиндиле башларына!..

К у к у к. Кет-дим, кет-дим ба-шы-на,

Ке-ри элт-дим та-шы-на!..

Б и р и н ч и, Э к и н ч и А у а н а да кетедиле.

А т а й. Эртуурну, кеси оюм этген чакъда, тургъан жерин,
Окъ ътмезча къуршалар хауа къалкъан тѣгерегин.

А н а й. Къолгъа тюшсе къумач, алтын, темир, къагъыт кесекчиги:
Эртуур излегенин хауа къошар – жокъ къыйыры-чеги!

Т а у М у з а. Анга состар, къая, агъач, темир,
Бишлакъча, жауча, жумушакъ шимир.

Д е у э т. Кетген, келлик заман саулай санга аппа-ачыкъ,
Баш Эртуургъа ура келир хар бир бачамачыкъ...
Эртуур битеу алам сени къучагъында,
Бар къудурет къарамында, къулагъында...

Деуэт, Анай, Атай, Тау Муза кетедиле

Жабыу.

СЕГИЗИНЧИ СУРАТ

Д о н д а. Билгич нарт Эртуруну туура этер ючюн,
Ачыкъларгъа керек аны энчи кючюн.

К и ч и Э р т у р.
Негеди байтамал Эртуур алай жашырмалы,
Къалай бла болгъанды ол былай айырмалы?

Д о н д а. Бусагъат ачыкъланыр санга аны иши,
Не бла бек байламлыды Эртуруну кюреши...

Донданы отоуу.

К у к у к *(сагъатла бирден сейир таууш этедиле. Эшикден чыгъа).*
Дон-дон, дон-дон, Дон-да-гъа,
Са-на-гъан ай-ыр-ма-гъа!..
Кел-ди кер-ти а-та-быз,
Къуу-анч-дан биз къа-та-быз!..

Аллына барып, Эртуур бла бирге киреди

Д о н д а *(Эртуруну кѳргенине къууана).*
Кел-кел-кел, жаным, Эртуур!
Ётчю, ёт тѳрге, олтур!..

Э р т у р. Туугъанлай, къурулгъанлай къалгъан сагъатча, таш
Болургъа жашагъаннга хаппа-хазыр къардаш...
Сен да, мен да ысхылты, къардаш Донда,
Жууукълукъ уллу бизде, таулу къанда...

Д о н д а. Нарт Жанжан атауулдан чыкъдыкъ,
Биздеги анданды чыныкълыкъ.

Э р т у р. Нѳгерле алып, Донда, бери келдим,
(Отоугъа эки темир гинжи киредиле.)
Этерча сени бла бирге келишим.

Д о н д а. Была къайдан, къалай табылдыла,
Санга уа не ючюн тагъылдыла?

Э р т у р. Бурулгъучла, суу къуйгъучла къурашдырдым:
Черекден жасакъ алдым, жууашдырдым.
Къырыкъла бла чыгъара сууну ѳрге,
Тѳгюлорча алтын тирлик бийик тѳрге...
Жолгъа, журтха мен хауадан юлюш алдым,
Аны хурметине бек къууанып къалдым.
Темир гинжилеге жан салалдым,

Адамлагъача бек ышаналдым.
Мен жыйдырдым акъыл да алагъа -
Гинжи минер, адамча, таулагъа...

Б и р и н ч и Г и н ж и (*Берт*).
Мен Эртуруну тенгиме, темир къардаш:
Анга жууукъ, манга болур жолдаш!

Э к и н ч и Г и н ж и (*Роберт*).
Аны усталыгъы бла жаратылдыкъ,
Акъылындан, оюмундан ююш алдыкъ.

Э р т у р. Турурла была кетмей къатыбыздан,
Болуша, къаргъанырла атыбыздан.

Д о н д а (*Кичи Эртургъа бурула*).
Энди айтмай, жокъ амал санга,
Сен кѳрген, жашым, чархха, саннга...
Эртуруну чемерлигин, усталыгъын,
Сезерге боллукъса бар асыллыгъын...
Мен адам туююлме... Адаман гинжи,
Кѳзлерин жауну бек къанатхан шинжи.
Нарт учхун бизни тамам баямлады,
Замана гинжи ишлеп адамлады!

К и ч и Э р т у р (*сейирге къала*).
Сора, болмай бизден, сен машинамыса?!..

Д о н д а. Оюмун, эсин жыйышдыргъан, ангылаймыса?..
Биреуню да, сен да сабийи, улу-таулу,
Мен да атама, бир анамача, Эртургъа даулу...

К и ч и Э р т у р.
Ийнаналмаз киши сени айтханынга:
Адам къапдан машинагъа къайтханынга...

Д о н д а. Адамдан менде болмаз да башхалыкъ хазна,
Кѳбюрекди – бил – жаланда мыйыда хазна...
Ёмюрле Эртуру бла ары-бери бура,
Сау халкъны тарых жолун этдик туура!

Э р т у р. Жулдуз темир чархынг, санынг! Сен-къараман!
Заман патчахса, аламатса, адаман!
Экеу ёмюр тенгиз жырыбыз къууула,
Нартны асыл журтун сакъларбыз къурула!
Элбрус тауун аяй, тюшюрмей, тузакъгъа!
Къадамалай къалырбыз нарт, асыл халкъгъа!

К и ч и Э р т у р (*Эртургеъа, Дондагъа кезиу-кезиу къарай*).
 Энди кёз ачдым, ангыладым, сездим, билдим –
 Тюшюндюм Аття осуятха, бек эридим!
 Жазарыкъма Эртуруну жолун къая бетде, –
 Жулдузлу, азат, асыл ишчи – къудуретде!
 Кюн, кече санда болмазча мытырлыкъ, арыу,
 Хар къарагъан адам ала турурча къарыу!..
 Халкъыбыз толду насыпдан, нюр жарыкъдан,
 Тау адет-тёре бла, эрлик нарт къылыкъдан!

А н а й (*Элия Бешикни тебирете*).
 Жукъудады кюн да, ай да,
 Гинжичик да, суу да, сай да,
 Уюудады сют да, май да,
 Сабийчик да, жыр да, шай да,
 Мамырлыкъ жерде жашайды.
 Той, къууанч алай жашнайды.
 Тюш кёреди къуш да, тай да,
 Бешикчик да, буу, будай да,
 Солуудады къыш да, жай да,
 Шорхачыкъ да, тау, сарай да...
 Бийикден жулдуз къарайды,
 Ажашхан жаннга жарайды...
 Жукъудады кюн да, ай да,
 Бешикчик да, буу, будай да...

Оюннга къатышханла Анайны тегерегине келе, гюрен тохтай, аны сёзлерин къатлайдыла

Жабыу

Жашлыккыны эликсир

Жашлыгынын узакгыга созаргга ким суймейди? Табылырмы аллай адам? Не хазна. Алай болур ючюн а, артыкк кыйын да болмагъан, барды бир амал. Ол неди дегенде? Бир кюннге миндаль чертлеуюкню кяууум ташчыгынын сындырып, аны ичиндегин ашаргга керкиди.

Алимле бардыргъан тинтиулеге кёре, бёлмегенлей аны аз-аз ашай тургъан адамланы кяанында Е витаминни кёбейтеди, холестеринин мардасына келтиредиди. Андан сора да миндаль-

да кальций кёпдю. Аны уа адамны тишлерине, чархына уллу хайыры барды.

Ванна отоуда курорт

Арыгъанмы этесе, жукъунгданмы бёлунесе? Ачыуланыргга хазыр болупму турса? Алай эсе, санаторийге барып солургга керек эди. Айхай, аллай онг а кыйда. Анга иги да кёп ахча керкиди.

Ахчанг кыт эсе уа, ванна отоуда курорт кюуаргга нек жарамайды? Сууукъ ваннала адамны кючюн ёсдюредиле, нерваларын, кян тамыр системаланы ишлерине себеп боладыла.

Жылы ваннала уа алай туйюлдюле. Адамны ол борбайларын тын-чайтады, эсеплик бла бирге мардасына келтиредиди.

Исси ваннала уа терлетип, веществоланы алышыныуларын кючлендиредиле. Сууну температурасы аз-аздан кётюрюле баргъан ваннала уа тамырлада кяанны жюрюуюне эм солуууна себеплик этедиле.

Углеводлары болгъан ашша ашаргъыз

Адамны толулугуна кюшулгъан этеди деп, кёпле углеводланы ашаргга суймейдиле. Углевод не затды? Ол водород эмда кислород кюшулуп кюуралгъан затды. Сёз ючюн, шекер, крахмал.

Алай болгъанлыккыга, ала адамны кючюн мардада тутаргга болушадыла. Биз алай айтханлыккыга, пирожнала бла тортланы кёп ашаргга керек болгъан сунмагыз. Сёз аланы угъай, кертиси бла да адамны чар-

хына зараны болмагъан углеводланы юслеринден барады. Аланы санына мор кирпичден этилген ашарыкъла, ётмек эм тюрлю-тюрлю какла киредиле. Аллай ашарыкъла адамны къан тамырларында холестеринин азайтадыла, андан сора да ала жюрек-тамыр ауруулагъа жарайдыла.

Тамакъ ауруу

Тамакъ аурууну инфекциясын фиалка гюлню сууу бла чайкъап кетирге болады. Аны къургъакъсытып, 25 грамына спиртден 100 мл. къуяргъа керекди. Сора отоуда тутуп сакъларгъа болады.

Хазыр дарманны былай хайырланыргъа керекди: андан эки чай къашыкъны бир стакан жылы сууда къатышдырып, аш ашагъандан сора кюннге юч кере тамакъны чайкъаргъа.

Тамакъ ауруу къыйынлыкълары бла къоркъуулуду. Аны себепли бу биз айтхан амал, сёзсюз, иги амал эсе да, биринчиден, врачны айтханларын этерге керекди.

Мен сюйген ананас

Бу тропикледе ёсген кёгетди. Мында кёп тюрлю витаминле бардыла. Ананас адамны аш орунуна, чегилерине да игиди. Санларында артыкъ сууун, уллайгъан адамланы бетлеринде тамгъаланы кетерирге себеплик этеди.

Сары ичли ананас бек татымлыды. Кеси да мени кёлномю бек кётюреди. Косметика межгидун (маска) этген заманымда да ананасны кёгет сууундан бир кесекчик тамызама.

ХАКИМ АЙТАДЫ:

Кертиси бла да ананас хайырлы кёгетди. Адамны чархында жауун да эритеди. Аны ючюн семиз адамлагъа ананасны ашай турургъа керекди. Ол къан тамырлада басымны мардасына келтирирге болушады. Алай эсе уа къан басымлары кётюрюлюп ауругъанланы аш къангаларында бу кёгет болургъа керекди. Кёп тюрлю, башха ауруулагъа да муну хайыры бек уллуду. Аш орунлары ауругъанлагъа да ананасны зараны жокъду, хайыры болмаса.

Иш кёллю болуп, тири ташарга сые эсенг

Адамны чархыны жашау тирилигин, иш кёллюлюгюн кётюрюрге тюрлю-тюрлю хансладан жарашдырылган чай болушады.

Жыгыранны (тимьян), чай кырдыкны (зверобой), жизги ханс (тысячелистник) дегенча хансладан эмда лимонникни кёгетлеринден бирер чай къашыкъны алып, анга 1,5 л. исси суу къуюп, башын жабып, жылы жерде бир сагъат тутарга керекди. Андан сора сюзюп, эрттен-ингир стакан жарты ич. Сора арыгъанынг къайда къалгъанын унутурукъса.

ХАКИМ АЙТХАНГА КЁРЕ:

Быллай чайны ичип башлардан алгъа, бир уртлам ичерге керекди. Аны жарашханы бла къалгъаны терк окъуна билинеди. Бютюнда ол аллергиялары болгъанлагъа керекди. Чайдан ичип, бир къауум заман озгъандан сора кёлюнг аман этмесе, къарынынг кёпмесе, ауузунг ачы болмаса, экинчи кере кёбюрек ичерге да болады. Быллай чайны эки ыйыкъдан кёп ичерге жарамайды.

Басмагъа
ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ
жарашдыргъады

АНАЛАНЫ ЁНЮ КИБИК ТИЛИБИЗ

Малкъар адабиятдан 9-чу классда ачыкъ дерсни хыйсаплау

АНА – АНА ТИЛ – ТУУГЪАН ЖЕР

Дерсни барыуу:

1. Ананы юсюнден назму.
2. Ананы жашауда жери.
3. Малкъар адабиятда ананы сыфаты.
4. Келген къонакъла бла танышдырыу эм алагъа сёз берюу.
5. Жаным-тиним – ана тилим.
6. Аналагъа алгъыш сёз.
7. Жыр, тепсеу.

Лирика макъам согъулады.

Анагъа жораланган назму айтылады. «Ана деген бек татлыды билгеннге». (Зумакъулланы Танзиля.)

Тиширыу! Ана! Бу сёзде насып, жарыкълыкъ къууанч, ёхтемлик, байлыкъ, сый, намыс да бардыла. Анады жашауну тутуругъу.

Ана – ана тил – Туугъан жер! Быладыла хар адамны ёхтемлиги, таянчы, кючю, сюймеклиги, жашау къыйматы, жүрек тамыры.

Жер башында анала мамырлыкъны излейдиле, аны ючюн кюрешедиле.

Индияны премьер-министри Индира Ганди кесини бир сёлешуюнде Къулийланы Къайсынны назмусун хайырлана, былай айтхан эди: «Хар атылган окъ ананы жүрегине тиеди». Къалай кертидиле бу сёзде. Анадан бек ким жарсыйды балагъа, кимни жүреги чанчады андан бек?!

Жарсыугъа, бюгюн да тынгысызды ана. Жокъду тынчлыкъ жер башында. Ушкок тауушла тохтамайдыла. Къаллай бир ана баласыз къалады керексиз!!!

«Анасы барны жүрегинде чыракъ жанады», – деп, бош айта болмазла. Ана! Къаллай бир жылыу, къаллай бир къууанч барды бу сёзде. Ана! Ол сёз хар адамгъа да къалай багъалыды. Хар адамны анасы барды, неда болгъанды. Анасы болгъан бек уллу насыпды.

Не заманда да жашауну ауур жүгюн кётюрюрге тюшгенди таулу анагъа. Баш иелерин, жашларын урушха ашырып, аланы жолларын кеслерини тынгысыз, халал жүректери бла жарытхадыла. От жагъаларын суутмагъандыла.

Башха адабиятладача, малкъар адабиятда да ананы сыфаты энчи жерни алады. Чыгъармалада аны намысы, огъурлулугъу, тёзюмлю-

люго, адамлыгы, хурмети, тууган жерге суймеклиги, кертилиги ачыкъланады.

Фахмулу эм закий жазыучубуз, миллетибизни сау дуниягъа атын айтдырган Къулийланы Къайсын да, анагъа, тиширыугъа жоралап, кѣп чыгъармала жазганды. Аладан бири «Анама сын» деген чыгъармасыды. Ол Къайсынны бек терен ичги сѣзюдю. Анасына чексиз суймеклигин, ансыз къалай къыйналгъанын ачыкълайды. Аны анасы чынтты таулу тиширыу эди, сыфаты, чырайы да, башына къысхан жаулугъуна дери, таулу тиширыууна халын толу кѣргюзтеди. Анасыны суратын столуна салып: «Назмуларымы сени бетинге къарап жазам», – деп, Къайсын кѣп кере айтханды.

(«Анама сын» деген назмуну юзюгю айтылады)

Урушда угъай, мамыр жашауда кѣллендиредиле, алгъа элтедиле анала балаларын.

Къулийланы Къайсынны «Аууш» деген поэмасында таулу ана Зарий кесини жангыз жашын Азретни узакъ, жолсуз тау элге саусузгъа болушургъа кѣллендиреди.

(«Аууш» деген поэманы юзюгю айтылады.)

Къаллай бир чыдамлыкъ керек эди анагъа. Жангыз жашын урушха ашырып, аны сакъларгъа.

Отарланы Керимни «Жолла» деген поэмасында Айша аладан бириди. Ол, жашын сакълай, «къарт болганды», «Къара ботасы онгганды», «жол къысхартханды аны эски таягъын», алай хапары, къагъыты келмеген жашындан тюнгюлмейди, сакълайды, умутун юзмейди. Ахырында огъурлу, халал таулу ана жашыны урушда сокъур болгъан тенгин кесине жаш этеди.

(«Жолла» деген поэманы юзюгюн кѣргюзтюу эм ачыкълану.)

Толгъурланы Зейтунну «Акъ гыранчасында» Ожий тууган жерине кертичилей къалгъан, миллетибизни алапат илишанларын жыйышдыргъан, намысны бийикде тутхан тиширыуладан бириди. Ол, шахаргъа кѣчгенде, жашагъан элине бек тансыкъ болады, аны ишге юйренген къоллары бош туралмайдыла. Ожий, элине термилип, артха къайтады. Кеси элден кетгенли, аны жарлы болуп къалгъан сунады.

(«Акъ гыранчадан» бир юзюк кѣлден айтылады)

Мокълаланы Магомет а ананы кѣкде жулдузла бла тенг этеди. Ана бла баланы арасында кертилик, ачыкълыкъ, бир бирге термилиу терен ачыкъланады. Кѣгюбюз – къадарыбыз, аны жулдузлары уа – аналарыбыз. Магамет, кеси ана жылыууна термилип, ол неден да багъалы болгъанын билип ъсген жаш, аналгъа сакъ болургъа, саулукъларында кѣллерине тиймезге чакъларады.

Бизни гитче тау элчикни да жарытадыла аналаны жүрек жылыулары, халаллыкълары, огъурлулукълары. Кече-кюн демей, таулу тиширыула сабийлерин ъсдюредиле, кишиге сукъландырмай. Къыйын жашау болумлагъа да къарамай, тарыкъмай, урунургъа итинип, сабий-

лерин да анга юйретедиле.

(Тиширьюлагъа жораланнган назму окъулады.)

Бююн аладан бир къауумлары бизде къонакъдадыла.

(Аланы суратларындан эм жашау жолларындан стенд).

Келген къонакълагъа сёз бериледи.

Ананы сыйы, намысы жүрюгенча, ананы тили да алайды. Сабий биринчи сёзюн ана тилинде айтады.

Ана тилсиз – биз да сёзсюз, тилсиз! Ана бла ана тил – ёмюрде айырылмазлыкъ бирликде келедиле.

Бизни миллетде не заманда да ананы къачы, сыйы бийикдеди. Ол ёмюрледен келген адетди, тёреди.

Жарсыугъа, къартла юйюне, бек аз болса да, къартайгъан таулу анала, атала тюше башлагъандыла. Ол иш бизни бек жарсытады. Сабийле, юйлеринден кетип, аналарын жарсытадыла, къыйнайдыла.

«Мени сакъла» деген телебериуге къарасанг, жүрегинг инжиледи. Жиягъан окъуна этесе. Анала бла балала бир бирлерин тапсала.

Жашауда аллай ишле нек болургъа керекдиле?

Биз а, ёсюп келген тёлю, аналагъа иги болайыкъ, жүреклерин къыйнамайыкъ. Ана саулукъда бизни жашауубуз жарыкъды, къууанчлыды, насыплыды. Аны бир заманда да унутмайыкъ, къайда болсакъ да, къайда жүрюсек да.

Аллах да, заман да замансыз ананы баласыз, баланы анасыз этмесин! Сау дуняда – жер башында жиямасынла анала, жарсымасынла балала!

Созайланы Ахматны «Къор болайым анама» деген назмусу окъулады.

Дерсни ахырында анагъа жораланнган жыр айтылады.

Дерс той-оюн бла бошалады.

ЧОЧАЙЛАНЫ Люба.

С Ё З Б Е Р

Эние: 2. Кикирикли «сагъат» 3. Жыйылгъан мирзеу къюлуучу жерде ишлеген. 6. Къууанчха союлгъан мал. 11. Айыугъа уучу. 12. Жюн жумушакъ да, аллай да болуучуду. 13. Бир киндикли эки бичакъ. 16. Сабийине жилимагъан бек жууугъу. 18. Къууаннны бир башы. 20. Уууч тенгли бир жюн. 22. Акъ темир. 24. Оу-... эте барады. 25. Жыйсанг – жумдурукъ, жайсанг – ундурукъ (жаулукъ). 26. Буюрмагъаннны ашаучу. 27. Италияны ара шахары.

Ёресине: 1. Аны бла тютюн ичиучю эдиле. 4. Малкъар тилде чыкъгъан сабий журнал. 5.

Акъ чач. 7. Жаякъла «машогу». 8. Башны «тылысы». 9. Ёлка терек. 10. Кыйыр жер. 14. Сабий туугъандан сора сегизинчи кече. 15. Чыпчыкъ «гытысы». 17. Уллу, ауур чёгюч. 18. Черек районда эл. 19. Сёз тауусуу. 21. «Айны тамата къарындашы». 23. Ачыуланганны «жвачкасы».

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жсараидыргъанды.

Журналны 5-чи номеринде басмаланган сёзберни жууаплары:

Эние: 1. Гюлменди. 4. Сюек. 8. Бычыл. 10. Мурадин. 11. Оюм. 12. Шекирт. 14. Гулла. 18. Биттир. 20. Маяк. 21. Ау. 23. Шынтагы. 25. Бала. 26. Киндик. 27. Домлай. 29. Район. 32. Къалакъ.

Ёресине: 1. Губулашха. 2. Лячин. 3. Доммай. 5. Юйдегили. 6. Кендир. 7. Ырдаун. 9. Локъура. 13. Кепи. 15. Кёр. 16. Кёкюрек. 17. Эмеген. 18. Бугъа. 19. Тюш. 24. Ыргъай. 25. Бодуркыу. 28. Мыйыкъ. 30. Нал. 31. Жакъ.

АТЛАРЫ

БАЛКАРИЯГЪА – 20 ЖЫЛ

Маданиятыбызны байрагы. <i>Оюмла</i>	2
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Насыбыгъыз тауларыгъызча бийик болсун! <i>Статья</i>	12

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Дюгер Бадинаты, малкъар Басияты. <i>Статья</i>	18
--	----

ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛГЪА – 75 ЖЫЛ

КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛИЙ. Чыгъармачылыгъынгы шауданы таркъаймасын. <i>Статья</i> .	37
ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ. Боракъа. <i>Повесть</i> . (<i>Баргъаны</i>)	40

ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН. Терк боюнунда кюн ариу, кызыу тийгенде. <i>Очерк</i> .	80
---	----

БАДАХЛАНЫ ХАМЗАТХА – 90 ЖЫЛ

СЮЙЮНЧЛАНЫ АЗАМАТ. Атлы атланган эди азап жолгъа. <i>Статья</i>	96
---	----

ТАУ ХАПАР

ТЕБУЛАНЫ ШУКУР. Изленген насып.	104
КЪУДАЙЛАНЫ МАГОМЕТ. Жолоучулукъда жолукъган эсли.....	111
МАЗИХОВ БОРИС. Ананы амалы. Сын таш. <i>Ханарла</i>	118

БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА. Дин адабиятны тарыхындан. <i>Статья</i>	125
--	-----

ПОЭЗИЯ

СОЗАРУКЪЛАНЫ НОРИ. <i>Назмула</i>	145
ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Кыыш Элбрусха ёрлегенле <i>Статья</i>	149
УЛБАШЛАНЫ САНИЯТ. Эски адетле	152

КЪАЛАМ СЫНАУ

РАХАЙЛАНЫ ДИАНА. <i>Назмула</i>	158
---------------------------------------	-----

ЧАМХАНА

ЖУРТУБАЙЛАНЫ МАХТИ. <i>Чамла</i>	160
--	-----

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИПГЕ – 60 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Беппайланы Муталипни лирикасы. <i>Статья</i>	164
САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Азат драматургну азат поэзиясы. <i>Статья</i>	176
БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП. Тау Белляу. <i>Пьеса</i>	179

САЛУКЪ БЛА ЭСЕНЛИК

ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ. <i>Халкъ насийхатла</i>	208
--	-----

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

ЧОЧАЙЛАНЫ ЛЮБА. Адабият дерс. <i>9-чу класс</i>	211
СЁЗБЕР. Токумаланы Хусейин	214

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (142)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры
и информационных коммуникаций КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 30.11.08. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 13,50 Уч.-изд. л. 13,50 Тираж 1500 экз. Заказ № 213. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была “Минги Таудан” алыннгандыла», – деп чертген борчду.